

1

A MEGTALÁLT ÖRÖKSÉG

A MEGTALÁLT ÖRÖKSÉG

مردی عصر بالا یک نورون یک چطور
نورون یوہر دورن قبولی یک تاپ
کلاشا نم سابر بیوم فای او تو تک
نور خامردی -

Liliom Aurum

VÁMBÉRY TANULMÁNYOK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

DOBROVITS MIHÁLY

A MEGTALÁLT ÖRÖKSÉG

I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2003

N 63

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A könyv megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma (Budapest)
támogatta

© Lilium Aurum, 2003
ISBN 80-8062-155-1

ELŐSZÓ

A hagyományteremtés reményében bocsátjuk útjára a Vámbéry-tanulmányok első kötetét, amely a tavalyi év október 5–6-án Dunaszerdahelyen rendezett első Vámbéry-konferencia anyagára épül. Azt reméljük, hogy Vámbéry Ármin hagyatéka több szempontból is hazatalálhat. Hazatalálhat a szó legszűkebb értelmében, abba a városba, amelyet ő mindig a maga szűkebb pátriájának vallott. Hazatalálhat a szó tágabb értelmében is, a magyar művelődés világába. Abba a világba, amelybe ő mindig tartozni akart, s amely hosszú ideig legszívesebben a csodabogarak világába sorolta a tudós utazót és munkásságát. E hazatalálás első lépése a mű feltámasztása. Vámbéry műveit újra a kezünkbe kell vennünk, és figyelmesen végig kell olvasnunk. Lesz számos olyan mű, amelyet a magyar nyelven olvasó közönség már ismerni vél, de lesz számos olyan munka is, amely még ismeretlen a magyar olvasó előtt. „A tradíció csak slamposság” – intette sokszor a világhírű karmester, Herbert von Karajan zenészeit és a közönséget, amikor arra akarta felhívni a közönség figyelmét, hogy szigorúan a kotta szerint játszva számos zenedarab másképp hangzik, mint ahogy azt a hibásan rögzült előadói gyakorlaton keresztül megszoktuk és elfogadtuk. Vámbéry életműve esetén sincs ez másképp. Sokan ítélik őt meg, de annál kevesebben ismerik. Így az első feladatunk, hogy letisztítsuk az életműről a közhelyek rászáradt mázát. A Lilium Aurum Kiadó tiszteletre méltó elkötelezettséggel vállalta, hogy e feladat első, a kiadókra tartozó részének eleget tesz. A Vámbéry Könyvek keretében újra megjelenteti Vámbéry életművének javát, ill. az őt méltató mun-

kákat. E feladat második része már az olvasóé. Őneki kell befogadnia az életművet, s ezáltal segíteni őt egy, a korábbiaknál hitelesebb Vámbéry-kép kialakításában. Azonban a mű és az olvasó találkozása még nem föltétlenül elegendő az életmű feltárásához. Értelmezés nélkül nem megy. Vámbéry életműve már így is sokat szenvedett amiatt, hogy másfél száz éves munkásságát oly sokan akarták a későbbi korok tudása alapján megítélni. Az értelmezés viszont akkor jár helyes úton, ha a művet a saját kontextusában veszi kézbe. Azaz a kutatásnak az egyes műveken túl fel kell tárnia a művek keletkezési körülményeit, s meg kell vizsgálnia, hogy mennyiben felelt meg Vámbéry munkássága a saját kora kihívásainak. Milyen céllal és milyen körülmények között alkotta meg őket a szerzőjük. Ez a feltáró munka, a leendő Vámbéry-filológia segítheti az olvasót az értelmezésben. Ennek a munkának az első, még nyilvánvalóan remegő kézzel készült első darabjait ajánljuk most az olvasó figyelmébe.

Vállalkozásunk dunaszerdahelyi és anyaországi szervezők munkája eredményeként jött létre. Alapvetően az I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia anyagát közöljük, de természetesen, hogy a szóbeli és az írásbeli közlés nem ugyanaz. Sajnálattunkra akadt olyan dolgozat, amely a konferencián elhangzott ugyan, de mégsem tudjuk közzétenni, akadt viszont két olyan szerző (Erdélyi István és Lágler Péter), akik már a konferencia után küldték el dolgozataikat a kötetbe. Ilja Zajcev dolgozata eredetileg orosz nyelven hangzott el, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Belső-ázsiai Tanszékén.

Mint a konferencia egyik szervezője és a kötet szerkesztője ezúton is szeretném kifejezni a köszö-

netemet valamennyi előadónak és szerzőnek, továbbá a Lilium Aurum Kiadó és a Vámbéry Polgári Társulás (Dunaszerdahely) munkatársainak, és közülük is külön Hodossy Gyulának, Mezei Ivettnek és Ravasz Erzsébetnek azért a lelkes munkáért, amellyel hozzájárultak vállalkozásunk sikeréhez. Az esetleges kudarckért meg készséggel vállalom a felelősséget.

Budapest, 2003. február 7.

Dobrovits Mihály

Dobrovits Mihály

VÁMBÉRY TUDÓSI PÁLYÁJÁRÓL

Vámbéry tudósi pályájáról nem egyszerű feladat beszélni. A feladat legfőbb nehézsége abban rejlik, hogy maga az életmű nem tekinthető egységes egésznek. Bár erre a kérdésre egy korábbi írásunkban már megkíséreltünk utalást tenni¹, mégis hasznosnak tartjuk újból felhívni a figyelmet e tényre. A mennyiségileg hatalmas, összesen 295 tételből álló életmű elegyesen tartalmazza több életpálya elemeit, a tudósi életpálya feltárására voltaképpen azt követően kerülhet sor, hogy szétválasztottuk ez életpálya elemeit.²

KÉTFÉLE ÉLETMŰ, KÉTFÉLE PARADIGMA

Vámbéry életműve ebben a tekintetben korántsem egyedülálló a magyar tudománytörténetben. Mint annyi másban, voltaképpen ebben is korszakot és hagyományt teremtett. Későbbi kutatóink közül Németh Gyula, de még inkább Ligeti Lajos életmű-

ve kapcsán figyelhető meg a magyar és a nemzetközi pálya kettéválása. A Vámbéry-életmű jelentős része nemcsak hogy nincs benne a magyar szellemi köztudatban, hanem még utol sem érhető magyar közgyűjteményekben. Ugyanakkor az, ami Vámbéry életművét itthon megkérdőjelezhetővé teszi, teljességgel ismeretlen a külföldi olvasó szemében. A nyugati, főként az angolszász világban Vámbéry elsősorban közép-keleti politikai szakértőként és szakíróként ismert, míg itthon elsősorban a magyarok eredetét kutató tudósként becsülik.

Az életmű honi értékelői számára evidens, hogy Vámbéry a magyarok nyomait keresni ment Ázsiába; legfeljebb csak kalandos természete és hajthatatlan negyvennyolcassága okán vélik magyarázható kalandnak idézőjelbe teendő „angolbarátságát”. Vámbéry azonban több volt, mint a romjában még ma is lenyűgöző brit birodalomépítés csodálója. Személyében a XIX–XX. század fordulója egyetlen igazi magyar imperialistáját kell látnunk, aki nemcsak hitt a brit birodalmi eszmében, hanem őszinte meggyőződéssel szolgálni is akarta annak ügyét. Bár ma már tudjuk, amit a maga korában nem vallott be, miszerint tisztességes fizetést húzott Londonból, aligha gondolhatjuk, hogy az anyagi haszon reményében tette, amit tett. Jól ismerjük élete körülményeit. Értékelte ugyan a jó életet, sosem élt nagy lábon, a tisztességes polgári jólét határozta meg az életvitelét. A történettudomány a mai napig adósunk azzal, hogy a részletekbe menően felmérje, mekkora hatással volt a brit társadalomfejlődés és politika a XIX. századi Magyarországra, annyit azonban e nélkül is tudunk, hogy ez a hatás megkerülhetetlenül nagy volt. Ugyanakkor Vámbéryben fel sem merült, hogy a brit birodalmi karrierért feladja az itthonit.

Pályája csúcán, befolyása és sikerei teljében is hajlandó volt vállalni akár a legmegalázóbb feltételeket is, csak hogy Magyarországon elismerést szerezzen. Ugyanakkor, amíg angol nyelven megfellegezhetetlen szaktekintélyé vált, addig idehaza valójában kikerült a tudományos életből. A különbség másban is tetten érhető. Erdemes összehasonlítani Vámbéry két önéletírását: a brit közönség számára az 1880-as évektől kiadott s utoljára a szerző halála után, 1914-ben, Max Nordau előszavával megjelent *The Life and Adventures of Arminius Vambéry written by himself* és az idehaza 1905-ben megjelent *Küzdelmeim* stílusát.³ A magát az angol ifjúság elé példaképül állító, alacsony sorsból kitört felfedező és az életét magyarázó magányos tudós korántsem ugyanazt a hangot üti meg a két műben. Több ez, mint a „külföldön megbecsülik, nálunk bezzeg nem kell” közhelye. A két életpálya két eltérő közegben is mozgott.

Amikor Eötvös József és nyomában Trefort Ágoston új életet leheltek a magyar közoktatásba, egyúttal határozott vágányokra is helyezték azt. Ez pedig a kontinentális oktatásügy porosz változatát jelentette. Bár a porosz és elsőrendű kontinentális vetélytársa, a francia modell sokban eltért egymástól, mégis együttesen állíthatók szembe a angolszász, főképp a XIX. századi brit képzéssel. A francia és a porosz modell egyaránt elitképzésre irányult; e modellek lényege az volt, hogy egy központilag előírt tananyag központilag megszervezett számonkérésének kell megfelelnie annak, aki a felsőbb stúdiumok vagy az állami szolgálat vizein akar révbe jutni. E stúdiumok rendjében az elméleti képzés mindig megelőzte a gyakorlatit, és az egyetemi-akadémiai világ önálló, zárt szellemi elitet ké-

pezett, amelynek nem illett a mindennapok politikai és gazdasági küzdelmeibe merülni. A nemzeti célok letéteményeseként kapcsolatát az állammal, a politikával és a gazdasággal az állami szubvenció mellett az általuk képzett emberanyag biztosította. Ez a rendszer elméletileg bárki számára nyitott volt, azonban nem tűrte a kivételeket. Aki nem volt képes a maga rendjén végighaladni a tanulmányok folyosóin, azt utólagos pótlásukra kényszerítette. Jó példa erre a baskír Ahmed Zeki Velidi Togan (1890–1970), ibn Fadlán nevezetes „Utazásának” első kiadója. Ő, miután elvégezte a *medresét*, a muzulmán iskolákban működésre jogosító állami tanítói oklevelet is szerzett. Majd később, már mint a дума muzulmán képviselőcsoportjának a tagja, a jeles orosz tudós, Barthold tanítványa lett Szentpétervárott. 1915-ben az állami дума képviselőjévé választották Ufában. A sors azonban közbeszólt. 1917–1918-ban Validov, ahogy az orosz nyelvterületen akkoriban hívták, előbb az Orenburg, majd Cseljabinszk központtal megszerveződő szovjetellenes Baskír Autonóm Köztársaság bel- és hadügyminisztere lett, majd 1920-ban már a szovjetek oldalán találjuk egy időre. 1920-ban a bolsevikok elől Buharába menekült, Turkesztánban a Kokandi Autonómia hadügyminisztere lett. Innen is menekülni kényszerülve, Afganisztánon át érkezett Iránba, ahol Meshedben felfedezte azt a kéziratot, amely számára meghozta a tudományos világhírt. 1925-ben török állampolgár lett, és az Isztambuli Egyetemre kapott kinevezést. Hiába üdvözölhette azonban 1926-ban az Isztambuli Egyetem egykori mesterét, a törökországi tudományosság nem volt hajlandó őt elfogadni mindaddig, amíg hivatalos tanulmányi és vizsgakötelezettségeinek eleget nem

tett. Elutasítva a kompromisszumot, hogy díszdoktorrá avatják, 1932-ben Bécsbe távozott, ahol végül – 45 évesen – 1935-ben saját jogon doktorrá fogadták.⁴

A brit képzési szisztéma nem kevésbé volt elitista, mint a kontinentális, azonban több alapvető vonásban el is tért tőle. Egyfelől, a brit rendszer nem ismerte a szellemi élet olyan elkülönülését a politika és a gazdaság világától, mint ahogy az a kontinentális rendszerben szokás volt. Másfelől, a XIX. század folyamán a brit oktatás nem állt közvetlen állami ellenőrzés alatt, pláne nem volt központosított. Harmadszor, a brit szellemi élet minden műveltségi igénye mellett gyakorlati volt, jellemző módon még a doktori (PhD) fokozatot is csak 1918-ban vezették be. Végezetül, a brit szellemi élet mindig nyitott volt a kivételekre. Sir James W. Redhouse-ról van szó. Az 1811-ben született és 1888-ban lovaggá ütött angol tizenöt évesen került először Isztambulba, ahol nyolc éven át rajzolóként kereste a kenyerét. Londoni tartózkodás után, 1838-ban tért vissza Konstantinápolyba, ahol nagyvezíri, majd külügyminisztériumi, később tengerészeti hivatalos tolmács lett. 1843 és 1853 között ő volt a brit követség és a török hatóságok hivatalos összekötő tolmácsa. 1846-ban jelentette meg francia nyelvű török nyelvtanát, amelyet a törökországi magyar emigráció is használt, és 1861-ben jelent meg az első török–angol szótára. 1890-ben jelent meg először máig legendás oszmán–török–angol szótára, amely alapműnek számít. 1884-ben díszdoktorává avatta Cambridge.

Mondanunk sem kell, hogy melyik út állt közelebb Vámbéryéhoz. Vámbéry képzése és karrierje nyilvánvalóan közelebb állt a brit self-made-man

ideájához, mint a porosz filiszteréhez. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk arról sem, hogy Vámbéry előiskolái többé-kevésbé megütötték azt a minimumot, amely a reformkori Magyarországon még elégségesnek bizonyult egy értelmiségi karrierhez. Az Eötvös–Trefort-féle reformok után azonban ez már kevésnek bizonyult. Hasonló a helyzet, ha Vámbéry magyar őstörténeti módszereiről beszélünk. Vámbéry útja, bár kétseget kizárólag a XIX. század legjelentősebb utazói teljesítményeinek egyike, nem párhuzamok nélkül való. A század első felében több magyar utazó kereste fel Ázsiát a magyarság nyomait keresve. A XIX. század második felére azonban ez a módszer elavulttá lett. Ugyanakkor a magyar közvélemény érzékeny membránja, Jókai Mór még később is eljátszadozott a gondolattal *A jövő század regénye* c. művében.

Az itt elmondottakat más szempontból is figyelembe kell vennünk. Vámbérynek több tudományterületen volt úttörő szerepe. Ez a szerep a maga korában nehéz, az utókor szempontjából felettébb hátlátlan. Az utókor ugyanis könnyen észreveszi az úttörő óhatatlanul bekövetkező hibáit, azonban általában nem számol azzal, milyen nehézségekkel kellett megküzdenie. Márpedig Vámbéry teljesítményét csak akkor becsülhetjük fel a maga teljességében, ha a maga korának háttérében elemezzük.

A VÁMBÉRY-ÉLETMŰ RÉTEGEI

Vámbéry életművének két aspektusát már említettük. A magyarok eredetének megszállott kutatója és a nemzetközi politikai szakíró azonban még mindig nem fedi le az életmű egészét. Külön ki kell emel-

nünk az útleíró Vámbéryt. Amit a XIX. század magyar olvasója esetleg érdekességnek tartott, azt ma önálló teljesítményként értékeljük. Vámbéry útleírásai, valamint közép-ázsiai ismertetői mára már önálló autoritással bíró etnológiai forrásmunkákká lettek. Voltaképpen ebben áll életművének leginkább újrafelfedezendő része. A XX. század vége ugyanis elhozta azt, amiről Vámbéry jószerivel álmodni sem mert. Közép-Ázsiában megszűnt az orosz, illetve a szovjet főhatalom, s helyette új, szuverén nemzeti államok léptek a nemzetközi porondra. Ezek az új államok viszont még magukon hordozzák a múlt minden gondját. Így nyilvánvalóan érdekes a világ számára, hogyan látta a térséget a másfél évszázada arra járt utazó. Ezen keresztül pedig itt az ideje felfedeznünk az etnológus Vámbéryt. A közép-ázsiai tapasztalatait feldolgozó Vámbéry egy másik, ma már önállóvá vált tudomány úttörőjévé is lett. Az Oszmán Birodalom helyzetét, valamint az orosz-brit vetélkedést és annak lehetséges következményeit taglaló elemzései túllépnek a publicisztika határain, és egy önállóan értékelhető politológusi, stratégiai elemzői életművet alkotnak.

Utazásai kapcsán érdemes szót ejtenünk Vámbéryről, a földrajztudósról, a Magyar Földrajzi Társaság alapító elnökéről, valamint a földrajzi szakíróról.

Bár csak egyetlen önálló munkát szentelt a kérdésnek, s ez a XIX. századi iszlám világról írott német nyelvű elemzése, mégis Vámbéryt kell az első, tudományos igényű és tudományos értékű iszlámkutatónknak tartanunk. Felfedezettje, a tőle később elforduló Goldziher Ignác e téren kétséget kizárólag meghaladta őt, azonban ez mit sem von le elsősé-

ge érdeméből.⁵ Ugyanakkor, talán éppen az iszlámról beszélő Vámbéry az, akinél a lehető legkönnyebben tetten érhetjük az asszimilálódó Wamberger Hermann örökségét. A mai politikai események tükrében nyilvánvalóan nehezen képzelhető, de igaz, hogy a zsidó tradíciókhoz körömszadktáig ragaszkodó Goldziher éppen az iszlámban látta bizonyítékát annak, hogy ez a tradíció korántsem halott, illetve életképtelen. Ezzel szemben a zsidó tradícióból kiszakadó Vámbéry maga vallja be, hogy amennyire segítették őt gyermekkori tapasztalatai az iszlám életforma elsajátításában, annyira figyelmeztették arra, hogy egy reménytelenül halott, vagy legalábbis a modernizáció kerékkötőjének számító tradícióval van dolga. Vámbéry ugyanis, ellentétben azzal, amit a „vámbéryánusok” képzelnek, korántsem lelkesedett a közép-ázsiai török világgért. Éppen hogy intő jelét látta benne, mit tesz az elmaradottsághoz való ragaszkodás. Ha az iszlámkutató Vámbéry az életmű egyik rejtett dimenziója, akkor legalább ennyire rejtett a magyar történetíró Vámbéry. Vámbéry munkája, az *A Story of Hungary* 1886 és 1923 között volt az angolul olvasó brit és amerikai közönség standard kézikönyve Magyarország történetét illetően.⁶ A munka szintén nem mentes a zsidó vonatkozásoktól. A kiadása körül bábáskodó Louis Heilprin nem más, mint a lengyelországi zsidó családban született miskolci antikvárius, majd később a Szemere-kormány sajtórendészeti osztályfőnöke, Kossuth híve, valamint családjának amerikai támogatója, Heilprin Mihály fia. Vámbéry másképp is kifejezte ragaszkodását a magyar kultúrához. A londoni Athenaeum és New Review hasábjain több alkalommal igyekezett bemutatani a magyar irodalom és történetírás akko-

riban aktuális kérdéseit. A magyar történész Vámbéry figurája viszont átvezet bennünket a *Bokhara története* szerzőjéhez. Bár e könyvet sokan támadták, s tényleg kritizálható is, a maga korában vajmi nehezen írhatott volna bárki is jobbat. A magyarul három kiadást megért munkát Vámbéry szakmai kudarcai közé sorolta, azonban az utókor másképp vélekedett. Egy évszázaddal az eredeti megjelenése után a német és az angol kiadások egyaránt újra napvilágot láttak reprint kiadásban.⁷ A történetíró Vámbéryt azonban nem sok választja el a török-filológustól. Attól a török-filológustól, aki először vállalkozott arra, hogy egy rövidebb kísérlet után először tegyen közzé egy ujjur írásos török szöveget, a *Qutadu Bilig* („Boldogító tudás”) bécsi, ujjur írásos kézírata alapján. Természetesen itt is sorolhatnánk a hibákat, azonban ezek éppen Vámbéry úttörő voltát domborítják ki. Vámbéry a kéziratot a 745–840 között a mai Mongólia területén, majd pedig 840 után Kanszuban, illetve 860 után Kelet-Turkesztánban birodalmat alapító ujjurok hagyatékának tartotta. Annak alapján tette ezt, hogy az írás, amellyel a bécsi kézirat ránk maradt, az övék. Az ujjur írás sajátosságának, annak, hogy nem különbözteti meg a zöngés és zöngétlen más-salhangzókat, köszönhető a másik tévedés is. Vámbéry a mű címét *Kutatku Bilik* formában olvasta.⁸ Ma már természetesen tudható, hogy a mű eredetileg arab írással készült, és a manichaeus, illetve buddhista ujjurok riválisainak, a muszlim karahanidáknak a hagyatéka, amelyet a timuridák korában, azaz a XIV–XV. században írtak át arab írásról ujjur írásra. Tekintve azonban, hogy az ujjurok lenyűgöző írásbelisége csak a XX. század első évtizedében vált ismertté, Vámbérynek nem lenne ma sem oka szégyenkezésre. A történelem furcsa finto-

ra, hogy a XX. században az uigur népnevet újra felvevő kelet-turkesztáni törökök a maguk „ujgur” hagyatékának tartják Yäsuf ~ ~ib munkáját. Úttörőnek bizonyult Vámbéry egy másik vállalkozása is. 1867-ben megjelent munkája címe szerint a csagatáj nyelv tanulmányozására invitálja az olvasót, valójában a közép-ázsiai beszélt nyelvek első leírását tartalmazza.⁹ Bár nem jelentett filológusi áttörést, jelentős eredményt jelentettek közép-ázsiai (csagatáj) szövegkiadásai; leírásai ma is használható, szép munkák. Van, akinek már csak ezekből kitellett volna az életműve. Vámbéry autoritását a közép-ázsiai török nyelvek terén mi sem példázza jobban, mint az a tény, hogy a kiépülő közép-ázsiai orosz adminisztráció számára készült nyelvi segédlet, Lazar Budagov 1871-ben megjelent kétkötetes „török–tatár” szótára önálló autoritásként hivatkozik rá. A sors fintora, hogy az „ugor–török háború” során Vámbéry ellenében fellépő magyar nyelvészek éppen ezt a szótárat forgatták fegyverként Vámbéryvel szemben.

Vámbéry török nyelvészeti munkássága vitathatóbb, mint a fentebb említettek. Való igaz, hogy Vámbéry nem volt képzett nyelvész, igaz, a maga korában nem is lett volna kitől tanulnia. Ugyanakkor itt is tett úttörő lépéseket. Az ő nevéhez kapcsolódik a török nyelvek első etimológiai szótárának kísérlete, amelyet sok bírálat ért ugyan, de a török nyelveknek ma sincs etimológiai szótára. Ismételten Vámbéry munkájának értéket bizonyítja, hogy egy évszázaddal az első megjelenése után német változatát reprintben is kiadták.¹⁰ Vámbéry, különösen a fiatal Vámbéry életművének sajátos része a magyar hódoltság török forrásainak kutatása. Bár e munkát végül tanítványa, Thúry József fejezte be, Vámbéry itt is az úttörők között volt.

Mindezek háttérében kell majd a tudománynak újraértékelnie a magyar őstörténész Vámbéryt is. Nyílt titok, hogy a tudomány joggal kritizálja Vámbéryt abban, amit a magyar nyelv törökös eredete kapcsán állít, ugyanakkor számos kérdésben ma már neki adunk igazat, bár ezt nem mondjuk ki. Ezek legfontosabbika, hogy a mai tudományosság már magától értetődően választja ketté a magyar nyelv és a magyar nép eredetéről folytatott diskurzust, amit Vámbéry Hunfalvyval vitatkozva maga is állított, de akkoriban ebben a kérdésben alulmaradt. Ugyanakkor számos kérdésben ma sem neki adunk igazat. Így a magyarság tágabb török rokonságát elfogadva sem a törökségben keressük a magyarság kialakulásának magvát, ahogy azt Vámbéry kereste volt.¹¹

Jegyzetek

¹ Dobrovits Mihály: Vámbéryvel 2000-ben, 2000 Mcmxcix Március, pp. 49–61.

² Vámbéry műveinek és a róla szóló irodalomnak legjobb, de korántsem teljes lelőhelye: Coco Carla: *Vámbéry Ármin bibliográfiája*. In: Hazai György (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete* (Kőrösi Csoma Társaság, Keleti értekezések 2., Budapest 1985) pp. 26–50.

³ Ez utóbbi egy évvel a magyarországi megjelenése előtt szintén megjelent angolul: *The Story of My Struggles. The Memoirs of Arminius Vambéry*, London–Leipzig 1904.

⁴ Ahmed Zeki Velidi Togan életrajzát H. Jaeschke foglalta össze. In: *60. dogum yili münasebetiyle Z. V. Togan'a Armagan – Symbolae in honorem Z. V. Togan* (Istanbul 1950–1955), pp. XVII–XXXI.

⁵ Vámbéry, Hermann: *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert. Eine culturgeschichtliche Studie*, Leipzig 1875.

⁶ A munka angliai utolsó, nyolcadik kiadása Vámbéry Rusztem átdolgozásában látott napvilágot: Vámbéry, Arminius: *Hungary. In: Ancient, Medieval, and Modern Times, with the collaboration of Louis Heilprin*. Eight edition with a new chapter on Hungary from 1867–1923, London 1923.

⁷ Vámbéry, Hermann: *Geschichte Bochara's oder Transoxaniens von den frühesten Zeiten bis auf die Gegenwart*. Nach orientalischen benützten und unbenützten handschriftlichen Geschichtsquellen. Zum erstenmal bearbeitet, Neudruck der Ausgabe 1872, Osnabrück 1969; Vámbéry, Arminius: *History of Bokhara*, reprint of the 1873 ed., New York 1973.

⁸ Vámbéry, Hermann: *Eide Kasîde in uigurischer Schrift und Sprache mit Text, Transcription, Uebersetzung und Noten*. ZDMG XXI (1867), pp. 638–651; Vámbéry, Hermann: *Uigurische Sprachmonumente und das Kutatku Bilik*. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche und lithographierten Facsimile aus dem Originaltexte des Kutatku Bilik, Innsbruck 1870; Vámbéry Ármín: *Az ujur nyelvemlékek*, Akadémiai Értesítő IV (1870), pp. 277–278; Vámbéry Ármín: *Az „ujgurok nyelvemlékei” című munkának bevezetéséből*, Nyelvtudományi Közlemények VII (1870), pp. 222–241.

⁹ Vámbéry, Hermann: *Čagataische Sprachstudien enthaltend grammikalischen Umriss, Chrestomatie und Wörterbuch der čagataischen Sprache*. Leipzig 1867.

¹⁰ Vámbéry Ármín: *A török-tatár nyelvek etymológiai szótára*. Budapest 1877; Vámbéry, Hermann: *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*. Ein Versuch zur Darstellung des Familienverhältnisses des turko-tatarischen Wortschatzes. Leipzig 1878; reprint: Osnabrück 1972.

¹¹ E kérdésre l. Vásáry István: *Vámbéry és a magyar őstörténet*. In: Hazai György (szerk.) *Vámbéry Ármín emlékezete* (Kőrösi Csoma Társaság, Keleti értekezések 2., Budapest 1985) 19–26.

Dr. Zsigmond Tibor

DUNASZERDAHELY VÁMBÉRY ÁRMIN KORÁBAN

(1832. március 19. - 1913. szeptember 15.)

*A régiekről emlékezni hagyománytisztelet.
(Szeretni, becsülni, védeni az ősi földet,
ahol elődeink éltek és dolgoztak,
ahol születünk és élünk, vagy ahonnan
elszakadtunk, de ahová az élet fáradsalmait
kipihenni visszatérünk, kötelesség.)*

Egy felkérésnek téve eleget lépek itt Önök elé, hogy bemutassam Dunszerdahely egy meghatározott időszakának történetét, lakóinak (e város alapítóinak és felépítőinek) életét.

Azon melegében fel is teszek egy kérdést: Vajon lehet-e még valami újat mondani erről, a hajdani Aranykert, a Csallóköz szívében fekvő ősrégi településről, járási székhelyről és történetéről, amit a már megírt könyvek százai el nem mondtak vol-

na? Úgy érzem, lehet! Szegényebbek lennénk, ha nem kísérelnénk meg újból és újból emléket állítani az itt élő nép(esség) nagyságának és dicsőségének.

Előadásomban nyolcvan évnél is hosszabb időszak eseményeiről emlékszünk meg, s talán több olyan adatot is felidézünk, megemlítünk *Dunaszerdahely* múltjára vonatkozóan, melyet kár volna átengedni a feledésnek. Igyekeztem csokorba szedni az eddigi ismereteket, s hozzátenni legalább annyit, amennyivel – az adott lehetőségek között – azt kiégészíthettem.

Az előadásnak nem célja, nem is lehet célja a mély történelmi vizsgálódás. A cél inkább az, hogy felvillantsuk a gazdag hagyományokat tartalmazó múlt egy szeletét: az ősök dicső tetteit, szokásait, s mindezt hiteles adatokkal, „képekkel” mozaikszerűen „illusztráljuk”. A múlt eme szeletének taglalása is – amint azt az alábbiakban látni fogjuk – nagyszerű nemzeti sajátosságok értékállóságáról ad majd bizonyosságot: volt őseink küzdelméről a megmardásért!

Vámbéry ideköltözésekor (ez 1834-ben történni lehetett) magában Szerdahely városában – mely már akkoriban is kerületi hivatalok s a környéken lakó birtokos nemesség központjául szolgált, s melyet az idő tájt Pozsony vármegye városai között említi egy összeírás – 87 házban 657 lakos élte küzdelmes életét.

„A hely Csallóköz egyik legélénkebb városkája. A forgalmat a Pozsonyból erre vivő országút, látogatott hetivásárai és sok zsidó lakosa élénkíti ...” – írja egy kicsit később Ipolyi Arnold. Ipolyi Arnold a Csallóközt – Csaplár Benedek és a Vasárnapi Ujság rajzolója társaságában (aki a mai riportfotók szerepét betöltő helyszíni vázlatait acélba metszette, s az

útirajzokhoz mellékelte) – valószínűleg 1856 augusztusának derekától szeptember közepéig járta be. Nem hiszem azonban, hogy sokat változott volna a város képe a két időszak között. (Ipolyi Arnold, Csallóközi uti-képek, 45.)

Mit láthatott a hároméves Vámbéry Szerdahelyen ideköltözésükkor? A korabeli leírások szerint: kövezetlen utcákat, de sok szép, többnyire téglából épült, zsindegyházakkal fedett házat és kastélyokat, továbbá egy katolikus templomot, zsinagógát, gyógyszertárat, vendégfogadókat.

A városban akkortájt csupán egyetlen emeletes ház állt: birtokosát Kondé Ignácnak hívták.

„Ezért is, talán, a dunaszerdahelyiek nyelvjárásában – még nem olyan régen is – a földszintesnél magasabb épületet »kondégnácos« háznak nevezték volt.” – így emlékezett vissza Vámbéry gyermekora Dunaszerdahelyére.

Ha Vámbéry hazalátogatott volna a XX. század elején, már láthatta volna, hogy: „Van itt katolikus legényegyesület, kaszinó, gazdakör, önkéntes tűzoltó egyesület, temetkezési egyesület, a megyei közművelődési egyesület fiókja, a vöröskereszt-egyesület fiókja, szolgabírói hivatal, járásbíróság, adóhivatal, kir. közjegyző, csendőrség, pénzügyőrség, három takarékpénztár, népbank, keresztény kórház és menedékház, izr. szent-egylet és menedékház, van saját postája, távírója és vasúti állomása.” (Borovszky, 55. old.)

A város lakosai részint mesteremberek – akik kész posztóruhákat, szűröket, kalapokat, csizmákat készítenek, ellátandó készítményeikkel a környező falvakat is –, részint földművelők voltak. A város népességének igen jelentős részét kitevő zsidó lakosság főként kereskedelemmel foglalkozik (gabona, mar-

ha). „A dunszerdahelyi zsidóság kalmárnép volt a legszegényebbtől a legmódosabbig. Foglalkozott pénzüzletekkel is a gazdagabbja, de a túlnyomó rész csirkével, tojással, veteménnyel kereskedett Bécsbe és Pozsonyba. Mindamellet nem lehetett volna azt mondani, hogy a túlságos jómód felveti a dunszerdahelyi zsidóságot.” (Vámbéry Ármin, Küzdelmeim, 21. old.)

Dunszerdahely lakosságának többsége ortodox zsidó volt. Vakbuzgó, hamisítatlan középkorban éltek, annak minden szertelenségével: „Keresztény polgára vajmi kevés volt a városnak, mert túlnyomó részben zsidó volt a lakossága. Meg is látszott ez félreismerhetetlenül az utcák képén. A zsinagóga előtt egy lakatra járó vaskarika lógott láncon. Ebbe a karikába csukták a nyakát egész napra annak a bűnös zsidónak, ki vétséget követett el a vallás törvényei, vagy ami ezzel egyre ment, a társadalmi rend érdekei ellen. Az volt csak a pellengérre állítás! A delikvenst leköpte minden igazhívő zsidó, kit útja a zsinagóga tájékára vitt. Természetesen nem csekély feltűnést keltett, különösen a gyermeknép között, ha kocsin vagy lóháton egy-egy falusi nemes tisztelte meg látogatásával a zsidók városát. Jobbára pénzügyleteik lebonyolítása végett jöttek a nemes urak, és amilyen sietve jöttek, épp olyan vágatva távoztak is el dolgaik végeztével.” (Vámbéry Ármin, Küzdelmeim, 21. old.)

A Vámbéry család piócakereskedésből tartotta fenn magát: „...mely úgyszólván családi üzletága (volt) a dunszerdahelyi Fleischmann családnak. (...) nyomorúságos házalókereskedés volt biz ez. A Fleischmann testvérek összevásárolták a sok piócát, melyet a parasztok a környék töméntelen mocsarában gyűjtöttek, és szétválogatva, eladogatták Felső-

Magyarország gyógyszerházaiban. (...) A piócák, nagyságuk szerint, körülbelül negyven centiméter hosszú vászonzacskóba voltak szétosztva, és minden huszonnégy órában kétszer meg kellett őket fürösztetni. (...) Néha megesett, hogy a piócák éjnek idején kiszabadultak nem elég erősen bekötözött vászonzacskóikból, és szertekúsztak a szobában, mely közös alvóhelye volt a családnak; minthogy pedig mi, gyermekek, elegendő ágy hiányában a földön háltunk, hol az egyikünk, hol meg a másikunk riadt fel álmából rémült kiáltással, mert az éhes állatkák a bőrünkre akaszzkodtak, és íziben szívni kezdték a vérünket. Ilyenkor természetesen általános riadó támadt a szobában, a vérszopókat a mécs világa mellett össze kellett keresgélni és újra zsákba kötni. Mi, gyermekek nagyban derültünk az éjszakai jelenetek neveltető izgalmain." (Vámbéry Armin, *Küzdelmeim*, 13. old.)

A lakosság zöme – mint Vámbéry is említette volt visszaemlékezéseiben – rendkívül szegényes körülmények között élt. Hogy a szegények mennyire voltak szegények, s milyen körülmények között éltek itt akkortájt az emberek? Lássuk, hogyan is élte át ezt a szegénységet maga Vámbéry:

„Néhanapján szűkében voltunk a kenyérnek is, és elevenen él még emlékezetemben, hogyan kellett szert tennünk reája. (...) A házuk mellett vitt el az országút a Dunaszerdahely és Komárom közé eső csallóközi falvakba, és mert pénteki napon a környékbeli koldusok szabadon kéregethettek a mezővárosokban, a mi házuk előtt vonult olyankor a városba a koldusok minden nemű és korú sokasága. Még most is elfog a borzadály, ha visszagondolok az igazi és álmymorékok, bénák, világtalanok, némák, bőrbajos és fekéllyel borított nép rongyokba

burkolt undok csapatára. Előtte állnak folyton az elmúlt idők rémalakjai. Pedig én mégis ettől a nyomorúságos, utálatos néptől szedtem össze minden péntek délután az összekoldult kenyérkét és élelmisszert – mert pénzt nagy ritkán kaptak –, cserébe egy-két üveg pálinkáért. Keserves és iszonyatos fátalt volt biz az – emlékszik vissza Vámbéry –, piszkos és beteg kezek szedték elő a koldustarisznyából, de édesen csillapította mégis egészséges fiatal gyomrom éhességét.” (Vámbéry Ármin, *Küzdelmeim*, 14–15. old.)

A koldulás nagymértékben elterjedt Dunaszerdahelyen. Ezen az állapoton próbált valamiképp segíteni az 1881. évi képviselő-testületi ülés. Az április 11-én tartott közgyűlés határozatot hozott a koldulás korlátozására: az idegen koldusokat kiutasították a városból. Ez az intézkedés, persze, nem hozott javulást. Sőt! Még több bérper és különböző eljárás volt napirenden.

„Kora tavasztól őszig pőrén és mezítláb jártam az utcát – emlékszik vissza gyerekkorára Vámbéry –, nyaranta nem a fülledt szobában, hanem az udvarban, az eresz alatt háltam, és oly édesen pihentem Morfeusz karjai közt, hogy zivataros éjszakákon is csak olyankor ébredtem fel, amikor lábamam a lecsurgó víz már egészen átáztatta. Pirospozsgás arcommal, ragyogó fekete szememmel és göndör hajammal tetszettem is különösen az asszonyoknak, és a parasztasszonyok a vásártéren megcírógatva arcomat, mindig azt mondogatták egymás közt: – Szegény zsidó gyerek, milyen kár érte, hogy béna!” (Vámbéry Ármin, *Küzdelmeim*, 15. old.)

Az embereket azonban nemcsak a szegénység sújtotta, hanem a balhiedelmek is. A természetes ész és a vak babonahit viaskodott bennük. Ennek

alátámasztására hívjuk segítségül megint Vámbéryt, aki sánta volt; sántaságának oka csípőízületi ficam volt; akkortájt még nem tudtak segíteni rajta:

„(...) anyámnak azért fájó tövis volt a szemében ez az én testi nyomorúságom; mélyen bántotta hiúságát, és mindig csak abban főtt a feje, hogy miképpen gyógyíthatna ki ebből a tökéletlenségemből. Leírni nem lehet azt, mi mindent el nem követett evégből, milyen utakat és módokat nem eszelt ki a meggyógyításomra. Szerencsét próbált a legsajátosabb házi- és csodaszerekkel. Gyógyító erejű fűvekben fürösztöttek, minden lehető és elképzelhető kenőccsel és állati zsiradékkal kengettek (...) és vén cigányasszonyok bűbájos mesterkedésére bíztak. A legtöbbet mégis az úgynevezett csodadoktorok és kuruzslók miatt szenvedtem (...)

Máig is különösnek tartom, hogy anyám, aki írni és olvasni, igaz, hogy nem tudott, de egyébként ritka eszes asszony volt, hogyan eshetett oly mélyen a rabságába a legotrombább balhiedelmeknek, és hogy semmi családás nem óvhatta meg az újabb tévedésektől (...)

Ilyen gyógyítások estek Magyarországon az Úr 1836. esztendejében! Sajnos, van példa az effélére még ma is, de nem éppen csak nálunk, hanem a műveltségére büszke Európa más országában is! Csak természetes, hogy nem lett semmi haszna az egész orvosi eljárásnak.” (Vámbéry Ármin, Küzdelmeim, 16–17. old.)

Folytassuk tovább „bemutatónkát” egy kis településtörténettel.

A mai város területén – a XIX. század hetvenes éveinek közepéig – közigazgatásilag különálló, a lehető legszorosabban egymás mellett fekvő négy helység: Szerdahely, Újfalú, Nemesszeg és Előtejed található.

1874-ben ezen östelepülések egyesítésével egy új közigazgatási egység keletkezett *Dunaszerdahely* mezőváros elnevezéssel (1886-ban a nagyközség névvel illették meg; 1960-ban újfent várossá nyilvánították).

A mai várost alkotó – előbb említett – négy östelepülést csupán utcák, ill. közök választották el egymástól. Például: Szerdahely és Újfalu határát a várost kelet–nyugati irányban átszelő Fő utca képezte; ennek az északi oldalán épült házsor Újfalu, a déli oldalán épült házsor pedig Szerdahely területén volt.

A fő- és mellékutcákat szűk közök kötötték össze egymással, ezek közül is a legjellegzetesebb a mai Városháza és a templomtér között elterülő, ún. Büdös Udvar volt.

Ezen a részen – a két egymással szembenálló alacsony házsoron – sötét, egészségtelen lakások állottak. Többször le is égett, de mindig újra felépítették, míg végül 1945 után teljesen lebontották. Helyén parkot létesítettek.

Szerdahely a Fő utca déli részén, annak mentén terült el. A helység fekvésénél fogva mindenkor élénk forgalmi hely, kereskedelmi gócpont volt. Híresek voltak állatvásárai. Vásártartási joggal a XVI. századtól kezdve rendelkezett. Szerdahely neve is eme első privilégiuma révén keletkezett, vagyis hogy ezen a helyen szerdai napokon vásárokat tarthattak és tartottak. A későbbi időkben a hetivásárok napja péntekre tolódott.

A XVIII. században sok zsidó kereskedő is letelepedett itt (kútfőink szerint húsz családdal indult a hitközség); ez a tény a XX. század közepéig meghatározta e városrész arculatát.

1944-ben közel 3 ezer zsidót hurcoltak koncentrációs táborba Dunaszerdahelyről és környékéről. Ezzel a hajdan volt „Kis Jeruzsálem” zsidósága jelentéktelenre apadt.

Újfalu a Fő utca északi oldalán, annak mentén, nyugati irányban a Rózsa utcáig terjedt. Ebben a városrészben épültek fel a XVIII. és XIX. században a földesurak jellegzetes házai, pl. az egyemeletes, barokk stílusban épült – ma már nem létező – Bacsák-féle *Fehér Kastély*; továbbá a szintén barokk stílusban épült, egyemeletes *Sárga Kastély*, melyet Kondé Miklós püspök építtetett 1770-ben (most a Csallóközi Múzeumnak ad otthont), valamint az Erdődi, Bíró és más nemesi kúriák.

Ugyancsak e városrészben helyezkedtek el a város híres vendégfogadói: a Kereszt vendégfogadó a Városháza előtti téren, nem mesze tőle a Dobogó vendéglő, továbbá a Marschall-féle vendéglő a régi postahivatal helyén, hatalmas kocsiszínnel, valamint az 1860-as években épült Zöldkoszorú vendéglő a mai takarékpénztár telkén, szintén kocsiszínnel.

Ezek a (kocsi)színek az utazók szolgálatára állottak: ide köthették be lovaikat, vagy itt válthattak lovakat, ha megpihentek és újra útra indultak.

Ezenkívül a Fő utca mindkét oldalán található számos bolt is szolgálta a lakosságot.

Nemesszeg szintén a déli irányban épült, és pedig a római katolikus templomot övező tértől kezdődően. E városrész – az idő tájt még csak Vasútszoros utca?! – nagy részét a nemesi birtokok házai és gazdasági épületei foglalták el. A közös nagy udvarokban, apró lakásokban, a középkori települési és életformának megfelelően 10-18 család is lakott. Ebben a városrészben lakott és működött a legtöbb iparos is.

Érdekességként meg kell említenünk, hogy a Vasútszoros utca környékén (ma Kukučín utca) morcsaras részek („vadvizek”) voltak; a helybeliek „Sós”-tónak nevezték el – ezeket a XIX. század közepe táján lecsapolták.

Az utca végén elterülő, kiaknázott vályogvetőkben a XVIII. században cigányok telepedtek le.

Majd két évszázadon keresztül éltek itt igen mostoha körülmények között. 1957-ben az akkori Városi Nemzeti Tanács a város e lakóit egészséges lakásokba költöztette; kunyhóikat lebontották.

Vámbéry is kapcsolatba került a bérlakásuk szomszédságában sátrat vert kóbor cigányokkal. Erre a kapcsolatra így emlékszik vissza:

„Házunk (...) szegényes, roskadozó, földszintes bérház, a város végén állott egy füzes szélén és közvetlenül a nagy rét mellett, amelyen kóbor cigányok szokták felütni füstös sátraikat, s engem így már jó korán megismertettek a vándorló élet fogalmával. Mintha most is előttem állnának Indiának e barna bőrű gyermekei, az egyik meztelenül, a másik rongyosan, de nagy ezüst gombokkal a tépett köntösén: ez a társaság maga volt a megfestett nomád élet. »Oláh cigányok« voltak, ahogy félénk közösségesen nevezték őket, vadabbak és féktelenebbek, mint félig-meddig letelepült testvéreik, és lopásból, jövendőmondásból, kovácsmesterségükből tengették életüket. Olyan edzett volt e nép, hogy csikorgó hidegben is ott tanyáztak a szabad ég alatt, és reggelre kelve a lovak két oldalán függő párnák közé dugdosták purdéikat, úgy vonultak tovább rejtelmes útjaikon. Az asszony rendszerint a ló hátán ült, a kamasz és a férfinép mögöttük gyalogolt.” (Vámbéry Ármin, *Küzdelmeim*, 14. old.)

Az *Előtejed* városrész tipikus mezőgazdasági település volt. Nádfedeles házai, gazdasági épületei

még az első világháborút követő években sem veszítettek eredeti jellegükből, és lakóinak életmódja sem változott sokat az előző évszázadokhoz képest.

A továbbiakban tekintsük át településeink lélekszámának alakulását, vegyük sorra a statisztikai és egyéb ránk vonatkozó adatokat az általunk taglalt korban.

1828-ban, a későbbiek folyamán egyesített, városrészekben a számlálóbiztosok összesen 366 házat és 2688 lakost számláltak össze, ebből 948 (35%) volt izraelita felekezetű.

Az 1828. évi Nagy Lajos-féle összeírásban az alábbiakat olvashatjuk: *Szerdahely* Pozsony vármegye városai között szerepel 87 házzal és 657 lakossal (ebből r. k. 239, prot. 64, zsidó 354). Különbözően szerepelnek a vármegye községei között: *Nemesszeg* 74 házzal és 537 lakossal (r. k. 309, prot. 9, zsidó 219); *Előtejed* 47 házzal és 342 lakossal (r. k. 298, prot. 27, zsidó 17); *Újfal* 152 házzal és 1101 lakossal (r. k. 668, prot. 95, zsidó 338); valamint *Pókatelek* 6 házzal és 51 r. k. lakossal.

A számokból az is kitűnik, hogy *Szerdahely* lakosságának több mint a fele (54%) volt izraelita felekezetű. Ebben a városrészben tehát a zsidók többen voltak, mint a keresztények. De még *Nemesszegben* is a lakosság több mint 40%-a volt izraelita felekezetű, *Újfaluban* pedig a 31%-a. Egyedül az előtejedi városrészben volt csekély az izraelita felekezetűek aránya: még a 0,5%-ot sem érte el.

1851-ben „Nagy-Szerdahely” össznépessége 2378 fő, ebből 1075 kat., 102 ev., 18. ref., 1175 zsidó, 8 egyéb felekezetű.

1851-ben – Fényes Elek leírása szerint: „Szerdahely, magyar mezőváros Pozsony vármegyében, a pesti országútban, Pozsonytól 51/2, Komáromtól 7 mérföldnyi távolságra. Áll ezen város 3 részből, u. m. tulajdonképpen való Szerdahely városából, továbbá Nemesszegh és Ujfalu nemes helységekből. Földesura Szerdahely városának: a pozsonyi várkapitányság, Ujfalu és Nemesszegh helységeinek pedig több közbirtokos urak; u. m. Bacsák, Kondé, Perény s m. t.

Szerdahelyben magában lakik 132 katolikus, 32 evangélikus, 2 református, 6 óhitű, 350 zsidó; Ujfaluban 649 katolikus, 68 evangélikus, 15 református, 528 zsidó; Nemesszeghben 294 katolikus, 2 evangélikus, 1 református, 2 görög, 297 zsidó.”

A XIX. század végén a már egyesített városrészek össznépsége 4589 fő.

Dunaszerdahely „Pozsony vármegye Alsó-csallóközi járásában fekszik. Anyaegyház. Lakóinak száma – akik nyelvre mind magyarok voltak – 4589 (ebből r. k. 2148, ev. ref. 109, ág. ev. 142, izr. 2160); a tankötelezettek száma 210, a tanítási nyelv a magyar volt. Posta, vasút- és távíróállomás helyben volt.” (Komlóssy, 581. old.)

A XX. század elején a város 515 házában 4581-en laktak.

„Dunaszerdahely az Alsó-csallóközi járásban, a pozsony-komáromi helyi érdekű vasút mentén fekszik; magyar nagyközség; 515 házzal és 4851, nagyobbára róm. kath. vallású lakossal... „ (Borovszky 55. old.)

A rendelkezésünkre álló összeírások szerint 1828-ban 366 házat és 2688 lakost számláltak össze; 1851-ben a város össznépsége 2378 fő; a

XIX. sz. végén már 4589 fő; a XX. század elején 515 házban 4851-en laktak.

Az általunk taglalt időszakban tehát „Nagy-Szerdahely” össznépessége 2688-ról 4581-re, házainak száma pedig 366-ról 515-re gyarapodott.

Hölgyeim és Uraim!

Eme száraznak tűnő számadatok után nézzük át sorjában a város nevezetességeit, valamint – mozaikszerűen – a városban történeteket az általunk taglalt korban.

A *római katolikus templom* – 1341-ben említi először egyik kútforrásunk. Az Árpád-házi korból származó épületet az idők folyamán többször is átépítették. 1518-ban oldalhajót építettek hozzá a sekrestye felőli részen, az évszám a külső falon látható. A XVIII. és a XIX. század fordulóján barokk stílusban alakították át.

Az *evangélikusok temploma* – 1883-ban épült stilizált neoromán stílusban.

Az *izraeliták Nagytemploma* – Az 1860-as évek végére készült el. Nyugati oldalát három kapu tagolta, két karzat állt a nők rendelkezésére, padlózata márványból, ablakai színesüveg-berakással készültek. 1945-ben bombatalálat érte.

Ezzel egy időben hasonló sorsra jutott a nemeszszegei – 1927-ben, a „nagy vita” idején épített – Ádász Jiszáel templom is. Igaz, ez utóbbit a háború után felújították, de a töredékekben visszatért zsidóság későbbi távozása, az épületek iránti közöny miatt mindkét zsinagóga lepusztult, és 1950–53 között (erre eltérő adatok állnak rendelkezésünkre) véglegesen lebontották őket. Ma már csak az 1991. október 23-án fölavatott emlékmű idézi

az egykori zsidó városrészt, a vészkorszak közel háromezer helybeli és környékbeli zsidó áldozatát.

A katolikus iskola – Az 1646-os összeírás szerint Szerdahelyen már létezett iskola. Ez a felekezeti jellegű egyosztályos népiskola a katolikus templom és a paplak szomszédságában állott, a tanítást benne – egészségügyi okok miatt – 1931-ben tiltották be.

A zsidó népiskola – A XVIII. században alakult; 1944-ben megszüntették.

A Sárka Kastély – A XVIII. század elején kezdték építeni, és 1770-ben fejezték be. A kastély eredeti barokk stílusát a XIX. század elején klasszicizálták. Az épület kétszintes, falpillérekkel tagolt, háromtengelyes középrizalitja barokk vonalú oromzattal zárt. A félköríves portálon kívül a homlokzatot még egyenes záródású ablakok, falsávkeretek, egyenes és íves szemöldökpárkányok, valamint osztó- és zárópárkány tagolják.

„A városka újabb szebb házai mellett egyik régiebb nevezetessége a Kondé család pókatelki kastélya, csúcsán hatalmas póka [pulyka] szobrával (...) Nem tudjuk, hogy miképp jöhetett a nép közé a családról és pókájáról szóló, gyakran hallott monda, miszerint Mátyás király hozta volna be a külföldről a Kondékat az első pókákkal, s itteni vadaskertjeiben telepíté meg, mint Póka grófokat.

A regével nyilván az idegenszerű név és tárgy között való összefüggést igyekezett magyaráztatni a nép. Az igazság azonban sokkal egyszerűbb. Egymásután beszéli néhány okirat okmánytárunkban: hogy egy kihalt Póka nevű királyi jobbágy itteni telkét a csókakői grófvárnagy adományban kapta, s azt ismét 1372-ben Zomor (Szomor vagy Szamár) nevű szolgájának adományozza. Ettől eredt azután a pókatelki Zomor, majd Fekete és később

Kondé nevű régi családunk, mely nem egy nevezetes férfiút adott a honnak. Ma azonban az ősi Pókafészekből is kirepültek már fiai; a házat haszonbér-lő lakja és keresetére használja – úgy látszik, pálinkagyárnak van szánva, elég hogy keze szennye meglátszik rajta. El lehet itt is a költővel mondani:

„Úri kastély... nem a régi,
Nagyon el van már hagyatva,
Külsejéről látszik, hogy most
Haszonbér-lő zsidó lakja.”

Nem érhet bennünket egykönnyen szomorúbb érzet, mint midőn ős családaink által éppen napjainkban elhagyni látjuk százados tűzhelyeiket. Mert mi sem tanúsítja jobban azon valópercet, mely minket ez időben ért, mint a százados hagyomány-nyal és a szülőfölddel való szakítás.” (Ipolyi Arnold, Csallóközi uti-képek, 46–47. old.)

A Fehér Kastély – A XIX. század végén készült késő klasszicista stílusban. Kétszintes, kéttengelyes, timpanonnal zárt, négyzetes ablakokkal és lizénákkal tagolt, hangsúlyos középrizalittal ellátott épület volt (lebontották).

A Járási Kaszinó – 1860-ban alakult; ez volt az Alsó-csallóközi járás első kulturális intézménye; székhelye a kedvelt Zöldkoszorú vendéglőben volt, elsősorban népneveléssel foglalkozott, de több színdarabot is előadtak; előadásokat és egyéb kulturális kezdeményezést tartottak; 1500 kötettel rendelkező könyvtára volt. Évtizedeken keresztül az egyetlen kulturális intézménye volt a városnak és a járásnak. 1919-ben feloszlatták, gazdag könyvtára tönkrement, 1939-ben újjászervezték, de működésében már nem érte el a régi színvonalat, 1944-ben véglegesen megszűnt.

A Zöldfa és a Dobogó vendéglők – Szintén gyakran látogatott szórakozóhelyek voltak, melyekben ugyancsak több kulturális rendezvény zajlott le. A Dobogóban tartották az országgyűlési képviselőválasztásokat; ez volt a város egyik legrégebbi és legkedveltebb szórakozóhelye, 1953-ban lebontották.

Első Dunaszerdahelyi Gőzmalom – A XIX. század közepén épült gőzmalom többször is leégett, de mindig újjáépítették, korszerűsítették.

A XIX. században négy téглаégető kemence szolgáltatta az építkezéshez szükséges anyagot. Ezek emlékét dűlőnevek is őrzik, mint pl. Ujfalusi téglaház, Tejedi téglaház, az ollétejedi útnál fekvő Kemencehely, valamint Gombotás, ahol még 1947-ben is égettek téglát.

Az 1848–49-es események nagyon mély nyomokat, sebeket hagytak Vámbéry lelkében:

„Mi künn voltunk egy öreg paraszt földjén, Kistejednek hívták a községet, és kukoricát sütöttünk. Velünk ült a körben a gazda is, szép magyar feje volt, hosszú haját fésűvel tűzte össze a feje búbján. A szakadozott ruhájú magyar honvédek meg ezen a nagy szigeten, a Csallóközön át szállingóztak hazafelé a komáromi várból. Arról jött mifelénk az a rongyos mentéjű katona is, akinek az arcáról megszure lerítt az éhség. A körünkbe tessékeltük, kenyérrel meg kukoricával kínáltuk. Amikor megmelegedett, jól is lakott, elmondta a vár elestének történetét. Azt is, hogyan köpdösték le az osztrákok a magyar honvédeket, hogyan ütötték-rugdosták Komárom hős katonáit.

Az öreg gazda hallgatta, hallgatta, aztán fésűjével végigszántott a haján s megszólalt: »Ne féljetek. Majd eljönnek Ázsiából az ősi magyarok...« Ez a mondat örökre magragadt bennem. Nem mintha

hinném, hogy vannak még valahol ősi magyarok. Ma már nem hiszem. De akkor elhittem. És nekem is vigasz volt. Annyiszor letiporták a magyar népet, és mindig bízott valamiben. Csodában, testvérekben, ősi magyarokban. Valamiben... És mert bízott, megmaradt. Talán sohasem fog ráébredni, hogy ez a csoda. (...) a Bibliában vannak példázatok a mustármagról, amely jó talajra hull és kikel. Az én életemben Orosz Józsi bácsi, az öreg gazda szava volt az egyik mustármag. Ma már tudom. Nekem el kell mennem Közép-Ázsiába, talán Kínába és Tibetbe is, hogy megtudjam, mi van az ősi néphit alján..." (In: Vámos Magda, Resid efendi (Vámbéry Armin élete), 73–74. old.)

1864-ben a város megalkotta első tűzóri szabályrendeletét, amely a helybéli csizmadia céh 16 tagját rendes tűzoltói szolgálatra kötelezte. A testület 1880-ban szervezetté alakult át, s külön pecséttel és jelvénnnyel rendelkezett. A pecsét felirata: Dunaszerdahelyi Önkéntes Tűzoltó Testület 1880.

1888-ban Leopold Goldstein megalapítja a város első nyomdáját, amely 1938-ig működött.

1895-ben fejezték be a Pozsony–Dunaszerdahely közötti vasútvonal építését; ünnepélyesen 1895 augusztusában nyitották meg. A vasút komáromi szakaszát 1896 novemberében fejezték be. A pályatesttel egy időben épült fel az állomás épülete is.

1902-ben a város 2 holdnyi nagyságú telket bocsátott a sportolók rendelkezésére, hogy azt a testnevelés céljaira használják. A későbbiekben ez a terület Tornakert néven vált ismertté. 1904-ben megalakult a Dunaszerdahelyi Tornaegylet.

1909-ben alkalmi, 1911-ben már rendszeres filmvetítés is megindult a volt Einbeck kávéházban. Ugyanítt 1931-ben már hangosfilmeket is vetítettek.

A város és a régió első folyóirata az 1901 és 1918 között megjelenő regionális gazdasági hetilap, a *Csallóközi Lapok*, ezt az 1922 és 1937 között megjelenő *Csallóközi Hírlap* követte.

Mondandóm végét szeretném egy, a városunk polgárainak „bizonyos viselt dolgairól” alkotott, és a Vasárnapi Ujság hasábjain leközölt vélemény, ill. az erre reagáló ellenvélemény bemutatásával fűszerezni.

Ipolyi Arnold a már idézett *Csallóközi uti-képek* című írásában érdekes fejtegetésbe kezdett: ebben hiányolja a műveltség azon fokát városunk lakosságának körében, mely „a magas célokért való lelkesedést életkellékké tenné”, s felrója, hogy az olvasást is csak idővesztegetésnek tartjuk. Az alábbi idézetből persze még sok minden más is ki fog derülni:

„Egy ily kisváros a vidék közepén, mely kerületi hivatalok s a környéken lakó birtokos nemesség központjául szolgál, leginkább volna hivatva a szellemi érdekek egyesítésére és központosítására is. Hallottuk is, hogy olvasóegylet vagy csak kaszinó régtől van készülóban, s talán azóta már játékonnyan is táncoltak alapjára. De mindhiában; nálunk az ilyesmi szerte a hazában, valljuk meg csak, igen nehezen tud lábra kapni. Hiányzik még általában a műveltség azon foka nálunk, mely hasonló szellemi érdekeket, az olvasást és egyesülést s általában a magas célokért való lelkesedést életkellékké tenné. Míg erre nem fejlődünk, míg az olvasást csupán idővesztegetésnek vagy csak mulatságnak tartjuk, míg alapos nevelés és tanulás által a szellemi érdekek s élvek megértésére nem képződünk: addig – ha sikerül is egy-két lelkesebb férfinak valamit létesíteni – követjük ugyan egy ideig csupa úgynevezett

hazafiságból vagy divatkényszerűségből a hangadó kolompot, de a szalmatűz csakhamar ellohad, mert a lelkesedésnek nincs semmi valódi és természetes alapja.

Ezen neme a műveltségnek, mely bizonyos műveltségi külsőségekben, melyeket a társalgásban külmázul használ— s mely hasonlít némileg azon fetherítés és meszeléshez, mellyel Csallóköz templomai legbecsesebb régiségei bemázolásával szépítettek — helyezi minden becsét a civilizációnak, oka talán inkább hasonló hiányainknak, mintsem sokat emlegetett keleti egykedvűségünk és indolenciánk.

Ennélfogva Szerdahelyen is csak a külsőségekre fordíthatjuk figyelmünket. S ezen tekintetben ha szemetes és sáros főutcáit tekintjük, számos zsidó kalmárai, házalói és szibárosai élénksége és tömeges kirakataival és utcai életökkel: mint állnak boltjaik előtt naphosszant, s kell, nem kell, kínálják a lesett átmenő vevők és nemvevőknek áruikat, valóságos ghettféle zsidóváros kinézésével bír.” (Ipolyi Arnold, Csallóközi uti-képek, 45–46. old.)

Ipolyi fejtegetése érzékenyen érintette a dunaszerdahelyi polgárokat, s a *Vasárnapi Ujság* 1859-es évfolyamának 42. számában (503. old.) egy helyi levelező visszautasította a vádakat. Arról tudósította válaszlevelében országát, hogy pártfogásukba vettek s ezzel megmentettek egy színházi társulatot, melyet „az egymás közti fondorkodás és ármány csaknem felosztott”; ezzel ki is emelte „intelligenciánk, a színeszet pártolásában kitüntetett hazafiúi buzgóságát, és áldozatkészségét”. A későbbiekben kiemeli: „Valahára kaszinónk alakító közgyűlését is megtartottuk”.

A válasz is megérdemli, hogy egész terjedelmében közöljük:

„Duna-Szerdahely (Csallóköz), szept. 21-én (...) Múlt hó utolsó felében érkezett hozzánk Komáromból – megfogyva bár, de törve nem – Kőszegi Endre 14 tagból álló színtársulata; s hinné-e valaki, hogy e társulat – melyet Komáromban a részvétlenség vagyoniilag megbuktatott, az egymás közti fondorkodás és ármány csaknem felosztott – városunkban újrászervezi magát, s Csallóköz műveltebb osztályú közönsége által legnagyobb pártfogásban részesül! – Valóban dicsérettel kell itt fölemlítenem intelligenciánk, a színészet pártolásában kitüntetett hazafiúi buzgóságát és áldozatkészségét már csak azért is, mert ez érettségének legfényesebb bizonyítéka, míg ellenben a polgári osztály és helybéli izraelita közönség – egyes lelkesek kivételével – e tekintetben még igen sok kívánnivalót hágy! De reméljük, hogy a jó példa majd itt is megteszi hatását, amennyiben közönségünk ezen osztályaira nézve is vonzó erővel bírand.

Színészeink képzettségét és játékát először 12 bérlet-előadásban, melyet az itteni Zöldfa Fogadónál rögtönzött nyári színházban nyitottak, volt alkalmunk tanulmányozni, s mondhatom – kevés leszámítással – a műértő közönség túl nem csigázott igényeinek meg is feleltek. Dicsérendő bennük minde nekfelett a darabok megválasztásában ügyes tapintat, miután – csaknem kizárólag – jelesebb íróink eredeti s hazai érdekű műveivel ismertetnek meg bennünket. Így többek közül már Jókai Könyves Kálmán és Dalma drámái, Szigligeti Mamája, Cigány és Csikósa, Szigetinek pedig Vén Bakancsosa, Kísértete, Okos bolondja, Szerelem és öröksége hoztattak általuk színre. (...)

Színészeinek a rögtön bekövetkezett hűvös napok miatt, elhagyván nyári szállásukat, egy itteni mag-

tárból csinos és igen kényelmes berendezéssel (!) alakítottak Thaliának templomot, mely midőn igazgató úrnak a közönség iránti gyöngéd gondoskodásairól tett tanúságot, úgy örömmel tapasztaltuk, hogy e gondoskodás a közönség buzgósa és áldozatkészségében nyerte el legszebb jutalmát! Mert folyó hó 18-án új színházunk Vahot Huszárcsiny című darabjával nyitvatván meg, ez alkalommal három műbarát is szíves volt közreműködni, s a tiszta jövedelem a felszerelési költségek fődözésére szánva – mint értesülék – 145 ft-ra rúgott. (...) helyesen töltötték be szerepeiket, s mindhárman taps és kihívásban részesülvén, a megjelent nagyszámú válogatott közönség szíves elismerésével találkoztak. –Szolgáljon ez buzdításul nekik, és másoknak is a jövőre.

Számosak a mi szükségünk, tömérdek a szent cél ügyis, mely áldozatkészségünkre várakozik! Mindennek csak a kezdete nehéz. A tapasztalás igazolta: hogy csak akarni kell, s a többi utána jó! Szabad legyen ezért azon reménnyel kecssegetni magunkat, hogy a lelkes úttörők példáján alakulva, Csallóköz művelt ifjai és hölgyei ily vállalatokban őket követni, s ott, hol a közjó közreműködésüket várja, elmaradni soha nem fognak.

Valahára kaszinónk alakító közgyűlését is megtartottuk. Az alaptörvények kidolgozása s a felsőbb-ségi engedély kieszközlésével – gyűlési határozat folytán – egy öt tagból álló választmányra bízott. A választmány – tudunkra – régen kidolgozta ugyan az alaptörvényeket, de hogy azok mind-ekkoráig fel nem terjesztettek, valóban megfoghatatlan előttünk – hacsak hitelt nem akarunk adni azon szárnyaló hírnek, hogy egyes választmányi tag késedelmezésén múlik az egész! Ki a folyamo-

dás előkészítésével levén megbízva, kötelességének mindeddig eleget nem tett!? Ugyan mit gondolnak önök, uraim! Kit illet ez esetben a felelősség?

A Vasárnapi Ujság olvasói előtt ismeretes a Csallóközi és Fehérhegységi utiképek (!) jeles írója. – Magyar műemlékek című munkájának első kötetét, Csallóköz műemlékeit rajzokkal megkaptuk, és figyelemmel átolvastuk. E tudományos készültséggel írt jeles munka nyilvános bizonyítéka annak, mennyi műkincset – mennyi feledésnek indult drága emléket menthet meg az enyészettől egy fáradhatatlan bűvös vas szorgalma! – Mireánk pedig, csallóköziek-re nézve fölöttébb nagy értékű – nemcsak azért, mivel abból múltunkat tanuljuk ismerni, hanem ami legfőbb, műemlékeink fenntartása iránt kegyeletet ébresztvén szívünkben, a meglevőket becsülni, a még ismeretleneket pedig keresni, kutatni tanít. – Valóban minden csallóközi művelt család egykori múltja s régi dicsősége ellen követné el a legnagyobb vétséget és bűnt, ha e jeles művet megszerezni elmulasztaná! És részünkről csak az lenne a legszebb méltánylat, a legillendőbb hálaaddressz, melylyel szigetronánk megdicsőítőjének, jeles régiségbúvárunknak tartozunk! ... (Kívánjuk, hogy úgy legyen. Szerk.)"

Az előre meghatározott keretek között ennyi fért bele mondandómba. Remélem, ebben a mozaikszerű összeállításban a város fejlődési-formálódási útja, folyamata jól nyomon követhető volt, s előadásom elég pontos képet nyújtott városunk múltjának egy szeletéből.

Erdélyi István

UTAZÓINK-KUTATÓINK OROSZORSZÁG 19. SZÁZADI TERÜLETEIN

Az 1960-as évek végén, két folytatásban jelent meg a Földrajzi Közlemények hasábjain azoknak az utazásoknak az áttekintése, amelyeket magyarok hajtottak végre a (volt) Szovjetunió területén (Székely A. 1968–1969). Az utaknak, illetve az őket megjárt személyeknek az alapos értékelése azonban nem lehetett a földrajzi szemlének a feladata, (ráadásul több minden kimaradt belőle, főleg a 20. század ötvenes-hatvanas évei vonatkozásában). Rövid áttekintésünkben most elsősorban azt vizsgáljuk meg, hogy a fentebb említett szemlében felsorolt magyar utazók a magyar őstörténet kutatása terén mit vállaltak fel és mit tudtak teljesíteni a 19. században?

Elsőként Kőrösi Csoma Sándor volt az, aki tudományos felkészüléssel és határozott céllal akart, eredetileg, Oroszországba utazni a magyar őshaza és az ott még talán fellelhető ősmagyar leszármazottak felkutatása tervével. Mivel azonban ez akkor

nem volt megvalósítható, 1819-ben dél-délkelet felé vette útját (Kubassek 1999), hogy aztán sohase juthasson már el, ötnapos buharai tartózkodás után, 1821-ben, „Kis és Nagy Bukáriába”, ám végül a tibetológia világhírű megalapítójaként fejezte be életét Indiában (Le Calloch 1997, 1998).

Egy másik önálló kezdeményező, akinek – bár nem rendelkezett tudományos felkészültséggel s kelő nyelvtudással sem, céltudatossága nem kérdőjelezhető meg, az ógyallai Besse János hazánkfia volt, aki a Kaukázus és annak előtere felé vette útját 1828-ban, és onnan beszámolókat küldött a Magyar Tudós Társaságnak hosszú utazása eredményeiről. Az utazásairól végül Párizsban adott ki 1838-ban összefoglalást francia nyelven, ahonnan hazaindulván, útközben összes feljegyzéseinek lába kelt, ő maga pedig elhunyt. Besse János meg volt győződve arról, hogy a Kaukázusban magyar etnikai-nyelvi nyomokra akadt. Igyekezete nem merült feledésbe, és tulajdonképpen az ő nyomába szegődve szervezett magánexpedíciót gróf Zichy Jenő a Kaukázusba.

Nem ment el a Kaukázusba, „csupán” az egykori Etelköz és Levedia területét kutatta Jerney János – később Akadémiánk levelező tagja – 1844–45-ben. Először komoly anyagi segítséget ajánlott fel annak, az Akadémián keresztül, aki vállalta volna az utazást, de mivel erre nem akadt jelentkező, ő maga fogott bele a közel két esztendőre sikeredett kutatóútba, melyről az 1848–49-es forradalom bukása után jelentethetett meg egy kétkötetes művet (új kiadása nincs). Utazásának egyik pontján még ásatásokat is végzett. A dél-oroszországi pusztában talált kun kőszobrok végül is tévútra vezették őt, mert ősmagyar alkotásoknak vélte őket, sőt néhánynak a

letörött fejét is magával hozta Pestre. Ettől függetlenül a könyvében igen részletes, hasznos leírásokat találunk az ottani útviszonyokról és az egész emberi és földrajzi környezetről általában, ami a honfoglalást közvetlenül megelőző etelközi magyar évtizedek vizsgálatához még ma is nélkülözhetetlen.

Bizonyosságot nyerve a magyar nyelv finnugor rokonságáról, nagyjából ebben az időben (1841) kelt útra Oroszország felé Reguly Antal, az ifjú nyelvész, aki egészségét áldozva gyűjtött nyelvészeti-folklorisztikai anyagokat az obi-ugoroknál, és készített remek térképet az Urál hegységről. Korai halála, a hazatérése után, meggátolta hatalmas anyaga feldolgozásában.

Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain, pontosabban annak el nem ért úti célját maga elé tűzve került Oroszországba egy erdélyi politikus, Berzen-czey László 1855-ben, akinek a munkásságát alig-alig ismerjük, mert feljegyzései nagyjából eltűntek. Szentpétervárról Kazánon, majd az Urálon át jutott el Közép-Ázsiába.

Közép-Ázsia területén, tulajdonképpen Kőrösi Csoma Sándor úti céljának is megfelelően, az 1860-as évek elején Vámbéry Ármin járt, akit a régi törökség iránti mély érdeklődése vezetett abba a térségbe. Igen széles körű nyelvtudása és kitartása a legnehezebb utazási körülmények közepette értékes anyagokkal gazdagította tudásunkat, többek között az általa felkeresett országok népeiről. Vámbéry – amint utazásai nyomán megírt könyveiben kifejti – meg volt győződve arról, hogy a magyar nyelv a török nyelvek családjába tartozik. Valamivel az ő működésének megkezdése előtt indult csak meg a hazai finnugrisztika módszertanának a kidolgozása, zömmel a német származású Budenz

József tevékenységével, amit a felvidéki eredetű Hunsdorfer-Hunfalvy Pál etnográfus is támogatott. Vámbéry érdeme, hogy ráirányította a figyelmet a törökség kultúrájának a vizsgálatára magyar szempontból, hiszen a honfoglaló magyarság nagyrészt sztyepei török kultúrával érkezett a Kárpát-medencébe. 1912-ig kellett azonban még várni arra (Vámbéry 1913-ban elhunyt), hogy Gombocz Zoltán elsőként kiválassza és megalapozottan értékelje a magyar nyelv korai, bolgár–török jövevényszavait, majd arra is sor került, hogy a későbbi török átvételeket is meg lehessen tudományos alapossággal vizsgálni. Ettől függetlenül azonban alapvető dolog az, hogy Vámbérynek köszönhetjük valójában a magyar orientalisztika egyetemi megalapozását idehaza. Négyéves isztambuli tartózkodás után hazatérve, 1860-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Isztambulból hozta haza a nagy vitákat kiváltó, több mint száz esztendő múltán magyar fordításban közölt Tarih-i Ungurus török nyelvű kéziratát, amely megelőzően száz esztendeig hevert az Akadémia kéziratárában, és még ma sincs megnyugtatóan kommentálva és tudományosan feldolgozva. 1863-ban Vámbéry elindult közel egyeztetendő, sok szenvedéssel járó kutatóútjára Üzbegisztán, Türkmenisztán és Perzsia területére, hogy majd írásos beszámolóiban részletesen tudósítson az ottani népekről, nyelvekről, városokról.

Alig több mint egy évtizeddel Vámbéry után járt Közép-Ázsiában egy eléggé elfelejtett, magyar származású, széles körű keleti nyelvtudású utazó, aki végül is inkább antropológiai kutatásokkal foglalkozott, Ujfalvy Károly; az ő végső célja a magyar őshaza megtalálása volt. Ő Belső-Ázsiába is eljutott

(Ujfalvy K. 1878). Akadémiánk külső tagjává választotta. A külföldi tudományosság franciaként tartja nyilván (Zaharova A. Je. 1998). Közép-ázsiai; dél-szibériai utazásáról szóló könyve, francia felesége tollából, magyarul is megjelent (Ujfalvy-Bourdon M. 1880).

Kifejezetten Vámbéry indíttatására 1875 nyarán indult el Oroszországon át Közép-Ázsiába Onody Bertalan nyírbátori földbirtokos, akit az ottani földrajzi és néprajzi kép foglalkoztatott, melyet megismerve a helyszínen, megalapozott leírásokat adott közre a térségről, az Aral-tengerről, az Amu-darjáról, mindig egybevetve a tájföldrajzi jelenségeket a hazaiakkal. Célja nem őshazakutatás volt ugyan, de munkája nem jelentéktelen annak megvilágítására, hogy mit kell tudnunk az oázisok világáról, Turkesztánról.

Újabb évtizedek teltek el addig, amíg akadt olyan magyar személyiség, aki a fentebb említett értékes előzmények után újra felvesse a helyszíni kutatások fontosságát. Most, több mint egy évszázad távlatából még nagyobb jelentőségűnek látjuk ezeket az expedíciókat, és még nagyobb tisztelettel gondolunk Zichy erőfeszítéseire, kiemelve azt, hogy mindhárom útja során tudós embereket vitt magával, akik komoly értesüléseket szereztek az általuk beutazott tájakról, azok népeiről és nyelveikről. Miután Tardy Lajos felfedezte és Schelken Pálma hatalmas erőfeszítéssel – éhbérért – áttette az első expedíció naplóját a német típusú gyorsírásból magyar nyelvre és az meg is jelent végre 2000-ben Budapesten, egészen világosan látjuk az első lépések rendkívüli nehézségeit, és azt is természetesen, hogy mi lett az utazás eredménye. A naplót Szádeczky-Kardoss Lajos kolozsvári történész ve-

zette, aki az új- és legújabb kori történelem szakembere volt. Az expedíció vezetőjén és Szádeczkyn kívül ott volt Wosinszky Mór szekszárdi apátplébános régész, aki idehaza főleg az őskor emlékeivel foglalkozott. Említi még befejezésül a szemle Szentkatolnai Bálint Gábor poliglott nyelvészt, aki már korábban is megfordult Oroszországban. Azonban a tudós férfiakon kívül az expedíció fontos és nélkülözhetetlen tagjai voltak Cselingerian Jakab örmény származású orosz tolmács (orosz állampolgár) és Zichy Jenő fővadásza-inasa a Bihar megyei magaslaki uradalmából (ideiglenesen egy német festőművész is csatlakozott hozzájuk, aki sok képet készített az útról, amelyeket eddig nem sikerült megtalálnunk). Az egész útra rányomta a bélyegét a gyenge orosz nyelvtudás – kivéve a tolmácsét és Szentkatolnaiét –, meg főleg az a különös helyzet, hogy hat-hét férfiúnak együtt kellett utaznia és szerepelnie hosszú hónapokon át az egészen idegen, számukra majdnem teljesen ismeretlen környezetben. Magyar őstörténeti vonatkozású valós adatokra így nem is sikerült szert tenniük. Talán Kőrösi Csoma terveit ismerve, vagy még inkább Vámbéry Ármin jeles utazásának indíttatására már az első expedíció során elutaztak a Kaszpi-tengeren át Asgabadba (Ashabad), Buharába, Fergánába és Szamarkandba. A buharai emír (aki már orosz protektorátusban uralkodott) kerimei nyári szállásának felkeresésén kívül azonban terepmunkára nem volt lehetőségük. Zichy meg volt arról győződve, hogy jó úton jártak Vámbéry Ármin nyomdokain, de minden helyi nyelv tudása nélkül, az alig kéthetes útjuk azon a vidéken kevés eredménnyel járt.

Zichy a következő két expedíciójára újabb szakembereket vitt magával, akik már valamivel szeren-

csésebbek voltak abban a tekintetben, hogy ha nem is kifejezetten ősmagyar nyomokat sikerült találniuk, de tisztább képet kaphattunk általuk az ősi halálszat, egyes régészeti emlékek és bizonyos embertani, valamint nyelvészeti vonatkozások terén.

Lássunk néhány dolgot a fogadtatásról. Az akadémiai tudományos körök nem nagyon lelkesedtek Zichy kezdeményezéséért, és csak jóval később honorálták őt akadémiai tiszteleti tagsággal. Az első útjáról magával hozott néprajzi gyűjteményt, amelyet (egész vagonnyi anyagot!) a cári Oroszországból vámmentesen engedtek ki, a Monarchia vámossai keményen megvámoltak, annak ellenére, hogy a gyűjteményt az ország számára szándékozott átadni. Wosinszky Mór kitűnő fényképeiből csak a második világháború után közöltek le néhányat Szekszárdon. A Szádeczky-féle napló kiadásakor szeretnénk volna azokat is közreadni, de akkor a Múzeum olyan súlyos anyagi feltételeket szabott, hogy azt nem lehetett teljesíteni. A Néprajzi Múzeumban is hatalmas fényképanyagot őriznek mindhárom expedícióból, ám azok feldolgozása és kiadása mindmáig várat magára. A második-harmadik expedíció résztvevői, Jankó János néprajzos-antropológus és Posta Béla régész kétnyelvű kiadásban tudta közléteni eredményeit. Zichy külön monográfiában foglalta össze véleményét 1900-ban. Posta Béla igen sok fényképet is készített régészeti leletekről, de leírásuk eltűnt, a képeket a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában őrzik, meghatározások nélkül. Az első expedíció naplójának a kiadását (természetesen a szerkesztett változatát értjük, nem azt a nyersvet, ami 2000-ben megjelent) meggátolta az a körülmény, hogy Jankó János teljesítményéről, a „nagy öreg”, Herman Ottó, lesújtó, németül 1900-

ban megjelent kritikát tett közzé, és így a Franklin Társulat elállt a napló közlésétől is. A legalaposabban megszervezett harmadik expedíció már nemcsak a Kaukázusban és annak környékén, valamint Közép-Ázsiában működött, hanem tagjai végigmentek a Volgán a torkolattól egészen Kazanyig, illetve onnan tovább fel egészen Permig. Itt átkeltek az Urálon, és eljutottak Tyumenyig. Utána még Tobolszkozt és Omszkozt is érintették. A végső oroszországi pont, amelyet elértek, az Irkutszko volt, illetve a Bajkál-tó, ahonnan átmentek a Szelengára és bejutottak az akkor még kínai fennhatóság alatt álló Mongóliába, átmentek a Góbi-sivatagon és megérkeztek Pekingbe. Ez a hatalmas hosszúságú (közel egy évig tartó) út tájékozódó jellegű volt, és feltétlenül folytatni kellett volna azt a későbbiekben. A legjobb lett volna állami, akadémiai szervezésben és segítségével. Ez azonban elmaradt.

A Zichy-expedíciók által gyűjtött néprajzi tárgyi anyag a Magyar Néprajzi Múzeumban van, de nem ártana modern, színes képekkel ellátott kiadványt készíteni róluk. Egyúttal tisztázni lehetne azt is, hogy mi ment tönkre, vagy tűnt el az elmúlt száz esztendő leforgása alatt. Zichy Jenő könyvei, beleértve azokat a szakkönyveket is, amelyeket három expedíciója alatt hozott haza Oroszországból, halála után (1906) végül a Szabó Ervin Könyvtárba kerültek, ahol Zajti Ferenc leltározta volt azokat. Nem tudjuk, hogy mi lett a Magaslakra, a Zichykastélyba került könyvekkel és tárgyakkal. A kastélyt az első világháború után a helyi lakosság kirabolta, feldúlta. Az 1960-as években szállodát-éttermet üzemeltetett benne egy magánvállalkozó. Csődbe jutása után teljesen átépítették, és egy román apácarend vette birtokába néhány évvel ezelőtt. Pósta

Béla az expedíciók alapján megjelent könyve után már nem foglalkozott oroszországi leletekkel. Jankó János, aki egyébként a régészetben is igen tájékozott volt, meghalt még az első világháború kitörése előtt. A századvég, illetve a 20. század elejének kitűnő magyar régészei, Rómer Flóris, majd pedig Hampel József komoly kísérleteket tettek az orosz régészekkel való együttműködésre, de az 1905. évi orosz forradalom után ezek az alakuló kapcsolatok is megszakadtak.

Fontos dolog annak megállapítása, hogy mindezek az utazók-kutatók a Kaukázus előterének a vizsgálatán és a Volga-vidéken, majd az Urálon túli „átfutásnak” az eredményeképpen tulajdonképpen elkerülték azokat a sztyeppéket, ahol kulturális és embertani téren a magyar őstörténet szempontjából figyelemre méltó népek éltek, tehát azokat a nagy földrajzi tájakat, ahol átzúdultak a népvándorlás lovas népei és ahol sok fontos emléket is hátrahagytak számunkra. A 19. századnak akár a második felét is tekintve, az orosz régészet, néprajz, embertan még egyáltalán nem állt azon a fokon, hogy fel lehessen venni a számunkra fontos tudományos kapcsolatokat, fel lehessen vetni a kérdéseket a magyar etnogenezisérről, vagy akár a kaukázusi kapcsolatokról.

Erre csak a 20. század lett volna alkalmas, azonban minden esetben megint csak egyes magánszemélyek – még ha akadémiai kiküldetésben dolgoztak is szórványosan – vették fel a kutatások fonalát. Elmaradtak a szükséges komplex kutatóexpedíciók, és a 20. század végére lényegében megszakadtak a tudományos kapcsolatok a volt Szovjetunió államaival, amit egyáltalán nem pótoltak az egyes konferenciákon néha előforduló részvételek,

vagy néhány tanulmány megjelentetése. A 19. század érdekes tükröt tár elénk, amin a 21. századnak minden tekintetben túl kellene lépnie. Nem lehetünk elégedettek néhány lelkes tudományos kutató rendkívül fáradságosan végrehajtott, többnyire szerény lehetőségű tanulmányútjával. A magyar őstörténet kutatása komplex feladat. Ezért nem elég az, ha akadémiánk valamelyik érdekesebbnek látszó osztálya esetlegesen, vagy céltudatosan támogat bizonyos kutatóutat, hiszen a nyelvészet és a néprajz az első akadémiai osztály hatáskörébe tartozik, a történelem már a másodikéba és a földrajz meg az antropológia szintén más és máshová. Nem eléggé hathatós emiatt az sem, ha a jövő expedíciós munkálatokat csupán a Társadalomtudományi Főosztály támogatná. Vámbéry Ármin elődeinek és utódainak emléke, valamint elsősorban az ő munkássága és természetesen mindnyájuk eredményei arra köteleznek bennünket, hogy végre a komplex módon megtervezett, kellően finanszírozott, konkrét célokat kitűző kutatóexpedíciók kezdenének munkához, együttműködve az újjászületett üzbég, kazak, kirgiz köztársaságok akadémiaival, ahol örömmel vennék az együttműködést a közös történelmi, nyelvészeti munkálatok terén.

Válogatott irodalom

Besse J. K. *Voyage en Crimée, au Caucase en 1829 et 1830.* Marseille (Paris) 1838.

Le Calloc h B. *Un indianiste méconnu: Alexandr Csoma de Kőrös.* Bulletin de l'Association des Anciens Elèves de l'Institut National des Langues et Civilisations Orientales. Octobre 1997. 31–40.

Le Calloc h B. *Új adatok Kőrösi Csoma Sándorról.* Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 24. Bp. 1998.

- Jerney J. *Keleti utazás a magyarok őseredeti helyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845.* I-II. Pest 1851.
- Kubassek J. *A Himalája magyar remetéje.* Bp. 1999.
- Nagy Szülejmán *udvari emberének magyar krónikája.* A Tarih-i Ungurus és kritikája. Hazai Gy. Bp. 1997.
- Székely A. *Magyar utazók és földrajzi eredményeik a mai Szovjetunió területén hét évszázad alatt.* Földrajzi Közlemények 1968. 1. 86-89.
- Székely A. *Magyar utazók és földrajzi eredményeik a mai Szovjetunió területén az utolsó évszázadban.* Földrajzi Közlemények 1969. 2. 165-175.
- Ujfalvy-Bourdon M. *Páristól – Samarkandig.* Bp. é. n.
- Vámbéry Á. *Középázsiai utazás.* Pest 1865.
- Vámbéry Á. *Vázlatok Közép-Ázsiából.* Pest 1868.
- Vámbéry Á. *A magyarok eredete.* Bp. 1882.
- Vámbéry Á. *A magyarok keletkezése és gyarapodása.* Bp. 1895.
- Vámbéry Á. *A magyarság bölcsőjénél.* Bp. 1914.
- Zaharova A. Je. *Francuzszkaja expegyicija 1877 goda v Ose.* In: Masszon V. M. (szerk.) *Izucsenyije drevnyego i szrednyevokovogo Kirgizsztana.* Biskek 1998. 62-64.
- Zichy-expedíció *Kaukázus, Közép-Ázsia 1895.* Szádeczky-Kardoss Lajos *útinaplója.* Bp. 2000.

Keller László

A NEMZETKÖZI TURKOLÓGIA A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A turkológia a török népek nyelvével, történetével, kultúrájával foglalkozó tudományág. Ugyanakkor Magyarországon mégsem jelent egyszerű szaktudományt. Ennek okát legutóbb Berta Árpád fogalmazta meg: „A 20. századi magyar altajisztikai (török, mongol és mandzsu-tunguz) kutatásokat, az altaji nyelveken beszélő népek történetének, néprajzának vizsgálatát, az altaji filológiát, nemzeti tudományként tarthatjuk számon. A magyar altajisztika fontosabb kutatási irányainak formálói [...] úgy látták, hogy a magyar nép és nyelv eredetének legfontosabb kérdéseire nem lehet választ adni megalapozott altajisztikai ismeretek nélkül” (Berta 2000: 251). Ezért nem lehet meglepő, hogy a magyar turkológia, illetve altajisztika úttörő generációjának egy jelentős része nem volt orientalista. Reguly Antal, Hunfalvy Pál, Budenz József, Szinnyei József

vagy Munkácsi Bernát egytől egyig magyar nyelvészek voltak, akiket csupán őstörténeti érdeklődésük fordított a török, mongol, illetve mandzsu-tunguz nyelvek és népek vizsgálata felé.

A korszak magyar turkológiájának nemcsak uralisztikán, iranisztikán nevelkedett művelői, hanem orientalistái is voltak. Ennek a csoportnak a legmarkánsabb, legnagyobb hatású képviselője Vámbéry Ármin volt, aki a török filológia szinte valamennyi területén letette névjegyét: török szövegeket adott ki, szótárakat szerkesztett, foglalkozott a magyarság eredetével, illetve a magyar–török nyelvhasználat problémáival.

Vámbéry kortársai közül meg kell még említeni Szentkatolnai Bálint Gábort, aki bár kiemelkedő – csaknem húsz nyelven beszélő – nyelvtehetség és igen nagy lexikai tudású orientalistának számított, nem rendelkezett kellő kritikai igénnyel. Kazányi tatár nyelv tanulmányaival azonban sikerült örökre beírnia magát a turkológia történetébe (vö. Kara 1973, Berta 1994).

A Vámbéry nevével fémjelzett kutatók csoportjába tartozik gróf Kuun Géza is. Nevéhez fűződik az egyik legfontosabb kun nyelvemlék, a *Codex Cumanicus* első, teljes kiadása (vö. Ligeti 1981). Magyar őstörténeti nézetei azonban nem állták ki az idő és az értő kritika próbáját.

Annak ellenére, hogy a századfordulóra Vámbéry Ármin volt az, aki a magyar turkológia nemzetközi hírnevét megalapozta, a 20. század kiemelkedő turkológusai eltávolodtak az általa képviselt kutatási irányvonalától, módszerektől. Gombocz Zoltán, akit Hunfalvyhoz, Budenzhez vagy Munkácsihoz hasonlóan magyar nyelv történeti érdeklődése fordított a török filológia felé, tudományos tevé-

kenységének minőségével magasan meghaladta a Vámbéry és követői által képviselt színvonalat, és egyben kijelölte az utat a magyar turkológia, illetve altajisztika iskolateremtő tudósai, Németh Gyula, Ligeti Lajos és Fekete Lajos számára is.¹

Miközben Magyarországon a török filológiai kutatás megtette az első lépéseit, Nyugat-Európában és Oroszországban szintén megjelentek a turkológia tudományának első, nagy hatású művelői. Ennek előzményei azonban még a 17. századra nyúlnak vissza.

Európa az Oszmán Birodalom hatalmának és területének fokozatos gyarapodásával kezdett felfigyelni a török népre és nyelvére. Az oszmán-török nyelv vagy oszmánli első nyelvtana és szószedete már a 17. század elején, 1612-ben megszületett. Ezt követően, 1672-ben a Brandenburg városában élő magyar diplomata, Harsányi Nagy Jakab hétéves törökországi tartózkodása után készítette el török-latin nyelvkalauzát.

Idővel a bécsi udvar számára is egyre fontosabbá vált, hogy politikai érdekeiket megfelelően képzett szakértők, diplomaták képviseljék. Ehhez azonban meg kellett ismerkedniük partnereik, köztük az oszmán-törökök gondolkodásával, nyelvével. Meninski volt az, aki 1680-ban megjelentetett oszmánli nyelvtanában igyekezett a kor tudományos színvonalán álló nyelvészeti bevezetést nyújtani.

Ugyancsak az oszmán-török filológia állt az 1795-ben életre hívott párizsi turkológia figyelmének központjában. Az első professzorok között ott találjuk Pierre-Amede Jaubert-t és Casimir-Adrien Barbier de Meynard-t, illetve a középtörök korszak irodalmi nyelvvel, a csagatájjal foglalkozó Marc Etienne Quatremere-t.²

Az Orosz Birodalom keleti terjeszkedését követő keresztény térítés, illetve a 19. századi nagy ázsiai expedíciók nyomán újabb és újabb – az Oszmán Birodalom nyelvétől különböző – török nyelveket sikerült felfedezni, lejegyezni. Euráziában ma a török nyelvek négy nyelvága (az oguz, a kipcsak, az altaji és a dél-szibériai nyelvág), illetve három, e nyelvágak egyikébe sem sorolható önálló török idióma különíthető el. Ez utóbbi három nyelv a csuvas, a jakut és az 1960-as években felfedezett haladzs nyelv.

Ezek a nyelvek és nyelvágak az ázsiai expedíciók, illetve az Orosz Birodalom terjeszkedését követő térítés megindulásáig a turkológia számára nem létezőnek számítottak. Amikor azonban M. Alexander Castrén 1849-ben visszatért csaknem négy évig tartó szibériai utazásáról, és elkészítette *Versuch einer koibalischen und karagasischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises* című munkáját az altaji nyelvág két kis dialektusáról, elkezdődött a török nyelvek módszeres megismerése, leírása.

Castrén kutatásainak hatása tükröződik a Middendorf-expedíció nyelvi anyagát saját gyűjtésével kiegészítő, majd az *Über die Sprache der Yakuten* címmel 1851-ben megjelentető Otto Böhtlingk munkáján. Böhtlingk nem volt turkológus. Keleti nyelvekkel foglalkozott. Többek között nevéhez fűződik az egyik leghíresebb szanszkrit-német szótár összeállítása is. Alapos nyelvészeti ismeretekkel felvértezve azonban a jakut nyelv olyan leírását készítette el, mely mind a mai napig a turkológia egyik alapművének számít.³

Az Oroszországban született, de lengyel nemzetiségű Eduard K. Pekarskij a mára hagyományosan

a lengyel turkológia felségterületének számító jakut kutatásoknak alapjait fektette le. Jakut–oroszló szótára ma sem hiányozhat egyetlen turkológiai szakkönyvtárból.

A jakut nyelv vizsgálata mellett a Castrén által megkezdett kutatások is tovább folytatódtak. A szibériai török származású Nikolaj Fedorovič Katanovot korának legjelentősebb turkológusai között tarthatjuk számon (Ivanov 1962). Az 1894-es évtől a Kazanyi Egyetem professzoraként dolgozó Katanov legfontosabb munkája az urjanhaj (szojon és tuvai) nyelvet feldolgozó leíró és összehasonlító grammatikája, illetve egy, a szibériai nyelveket bemutató chrestomatiája.

Ebben az időben készült el az altaji, ma ojlrot nyelv mind a mai napig jól használható leírása *Grammatika altajskago jayzka* címmel, illetve Verbickij kulcsfontosságú, altaji és sór dialektusokat feldolgozó szótára. Bár az előbbi munka anonimként, egyszerűen az „Altaji Misszió” által jegyezve jelent meg, összeállításában fontos szerepet játszott az a Nikolaj Ivanovič Ilminskij, aki aktív részese volt a Volga-vidékre irányuló térítő tevékenységnek, és segítő támogatást nyújtott Verbickij kutatásaihoz is.

Mindezek a kutatások azonban csak előmunkát jelentettek ahhoz az óriási vállalkozáshoz, amely Wilhelm Radloff nevéhez fűződik. Radloff Németországban született, és a Berlíni Egyetemen tanult indoeurópai nyelvészetet. Fiatalemberként utazott Oroszlországba, ahol az Altaj környékén telepedett le. (Ekkor Ilminskij már az altaji dialektusok elismert kutatójaként dolgozott.) Mialatt a megélhetéséért a helyi iskolában latínt és németet tanított, óriási mennyiségű régészeti, etnográfiai és nyelvi anyagot sikerült összegyűjtenie.

Miután Kazanyba költözött, ahol tatárul, baskí-
rul és kazakul tanult, az 1880-as években meg-
kezdte addig gyűjtött nyelvi anyagának rendszere-
zését, feldolgozását. Az eredmény egy ma is tekin-
télyt parancsoló, négykötetes török-német-orosz
szótár, amely átfogja az akkor ismert török nyelvek
többségét. Mindez mára nemcsak egy gazdag, jól
használható szószedetként áll rendelkezésünkre,
hanem mint a közelmúltban lezajlott nyelvi változá-
sok hű tükörképe is.

A szinkron turkológiai vizsgálatok mellett, már a
19. század utolsó harmadában is egyre több figyel-
met szenteltek a kutatók a történeti nyelvemlékek fel-
dolgozásának, kiadásának. Az elsők között találjuk
Ilminskij *Rabguzi* kiadását, illetve Radloffnak, a szó-
tárában elrejtett megjegyzéseit többek között a
Codex Cumanicus-szal kapcsolatban. A valódi
szenzációt azonban nem ezek a nyelvemlékek je-
lentették.

A 18. század első felétől egyre több információ
érkezett Dél-Szibériából egy, a skandináv rúnákhoz
hasonlító írástípusról. Már ebben az időben szám-
talan ötlet és teória született az írás származásával
és nyelvével kapcsolatban. 1887-ben, majd 1889
és 1890-ben finn kutatók keresték fel a Jenyiszej fo-
lyó mentén megtalált feliratos köveket, és készítettek
róluk másolatokat.

Az 1889-es finn expedícióval párhuzamosan az
Orosz Tudományos Akadémia megbízásából N. M.
Jadrintsev utazott az Orhon folyó vidékére, ahol
két, meglehetősen nagy terjedelmű feliratot talált.⁴

A feliratok nyelve ekkor még mindig ismeretlen
volt, de az egyik feliratos kő nyugati oldalán egy kí-
nai szöveg is olvasható volt, amely kulcsot adott a
dán Vilhelm Thomsen kezébe, akit 1893-óta mint a
keleti türk rovásírás megfejtőjét tartjuk számon.

Thomsen nem csak turkológiával foglalkozott. Jól ismerte az indoeurópai összehasonlító és történeti nyelvészetet, a balti-finn és balti-szláv nyelvi kapcsolatokat. Miután sikerrel fejtette meg a feliratok nyelvét, beigazolódott Klaproth hetven évvel korábbi feltevése, miszerint a Jenyiszej mellett talált feliratok nyelve valamilyen régi török nyelv.

Thomsennel párhuzamosan Wilhelm Radloff is a feliratok megfejtésén dolgozott. Szerencsétlenségére a transliterációkat és transzkripciókat tartalmazó cikke röviddel azután jelent meg, hogy dán kollégája publikálta saját olvasatait és fordítását. Radloff ezután cikkek sokaságával próbált vigasztalódni. Munkái közül kiemelkedik a dél-szibériai népi irodalmat feldolgozó hatrészes sorozata (1866–1886). Mégis, az ó- és középtörökről, vagy akár a kunok nyelvéről írt tanulmányait ma már csak tudománytörténeti érdekességgként tarthatjuk számon.

Ugyancsak a 19. század végén kezdődött meg a török nyelvtörténeti források egy másik nagy csoportjának feldolgozása, amely elsősorban a németországi turkológusok nevéhez köthető. A Berlini Egyetemen megalakult *Seminar für orientalische Sprachen* első vezetője Karl Foy, az azeri nyelv értekező kutatója volt. Ő az, aki Fridrich Wilhelm Karl Müllert bevezette a turkológia ismeretébe.

Müller legnagyobb vállalkozása a német Turfan-expedíciók által Németországba szállított török, iráni és tochár nyelvű iratok feldolgozása és kiadása volt. A számtalan buddhista és manicheus emlék jó lehetőséget nyújtott Müller összehasonlító vallástudományban végzett kutatásai számára is.

Müller mellett Albert von Le Coq nevét kell megemlíteni. Három, Németországból induló közép-

ázsiai Turfán-expedíció (1904–5, 1905–7, 1913–14) vezetőjeként nagyszámú 8–9. századi manicheus és ujjur kéziratot dolgozott fel. A Turfanforschungban később olyan neves turkológusok tevékenykedtek, mint Willy Bang vagy Annemarie von Gabain.

Látható, a nemzetközi turkológia történetének első szakaszában a kezdő lépések, az alapozó kutatások lényegében egybeesnek a magyarországi folyamatokkal. Magyarországon a tudományos igényű nyelvészeti turkológia alapjait csaknem kivétel nélkül a nyelvtudomány egyéb területén tapasztalatokat szerzett és módszertant tanult kutatók rakták le egészen Gombocz Zoltánnal bezárólag. Európában pedig többségében az indoeurópai nyelvészetben szerzett tudást kamatoztatták a turkológia úttörő nagyjai.

Ugyanakkor, mind Magyarországon, mind Európában korszakhatárokhoz is érkeztünk rövid történeti áttekintésünk végén. Ezt hazánkban Gombocz jövevényszavakkal kapcsolatos munkái (1912, 1960), míg a nemzetközi turkológiában az ótörök kori nyelvemlékek felbukkanása által kijelölt új kutatási irányok és lehetőségek jelentették.

Jegyzetek

¹ A magyar turkológia történetének összefoglalását Berta Árpád idézett tanulmányán kívül lásd még: Vass 1973 és Kakuk 1981.

² A későbbiekben ebből az iskolából indul el annak a Jean Dénysnek a tudományos pályafutása, akinek a nevéhez az oszmánli, illetve törökországi török nyelv – mai napig – legigényesebb, legszínvonalasabb nyelvtani leírása fűződik.

³ Az életére és munkásságára vonatkozó legfontosabb adatokat gyűjtötte össze Windisch 1915-ben.

⁴ Ma ezek, mint Kül togin és Bilge kagán feliratai, az ótörök nyelv és a középkori Belső-Ázsia történetének nélkülözhetetlen forrásai.

Felhasznált irodalom

- Berta Á. (1994) Szentkatolnai Bálint Gábor és a keresztény tatárok: *Erdélyi tudományos füzetek* 220. [1994] Kolozsvár. 21–26.
- Berta Á. (2000) Altajsztika: Kollega Tarsoly I. (Szerk.) *Magyarország a XX. században*. V. kötet. Tudomány, Budapest. 251–261.
- Gombocz, Z. (1912) *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsingfors.
- Gombocz Z. (1960) Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink: *Nyelvtudományi Értekezések* 24. [Közzétette Ligeti Lajos]
- Grammatika altajskogo jazyka*, Sostavlena členamialtajskoj missii (N. I. Ilminskij), Kazan'.
- Ivanov, S. N. (1962) *Nikolaj Fedorovič Katanov 1862–1922, Očerki žizni i dejatelnosti*, Moskva–Leningrad.
- Kakuk, Zs. (1981) *Hungarian Turkology 1945–1974*. Bibliography, Budapest.
- Kara Gy. (1973) Bevezető: *Bálint Gábor keleti levelei. Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról. Értekezése a mandzsuk szerartásos könyvéről*, Budapest.
- Kuun, G. (1880) *Codex Cumanicus*, Budapestini.
- Ligeti, L. (1981) Prolegomena to the *Codex Cumanicus: Codex Cumanicus* edited by G. Kuun with the prolegomena to the *Codex Cumanicus* by Louis Ligeti, Budapest. 1–54.
- Poppe, N. (1965) *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden.
- Radloff, W. (1866–1886) *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, I–VI. St. Petersburg.
- Radloff, W. (1893–1911) *Versuch eines Wörterbuches des Türk-Dialecte*. I–IV. St. Petersburg.
- Radloff, W. (1895) *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg.
- Slovar' altajskogo i aladagskogo narečij tjurkskago jazyka*, Sostavil' P. V. Verbickij. Kazan' 1884.
- Slovar' jakutskago jazyka*, Sostavlennyj E. K. Pekarskim. S.-Peterburg. 1907.
- Thomsen, V. (1893) Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'énisséi, notice préliminaire: *Bulletin de l'Académie Royal des Sciences et des Lettres de Danemark* 1893: 285–299.
- Vass E. (1973) A magyar turkológia: *Valóság* 73/7: 30–39.
- Windisch, E. (1915) Zu Böhntlings 100. Geburtstag am 11. Juni 1915: *Indogermanisches Jahrbuch* 3 [1915]: 176–187.

Ilja Zajcev

MURAD RAMZI ÉS VÁMBÉRY ÁRMIN

2000 őszén, Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában dolgozva egy szerfelett érdekes könyvet volt szerencsém megpillantani.¹ A könyv Mohammed Ramzi kétkötetes munkájának egy példánya volt, a *«Talfík al-ahbár va talkih al-aszár fí vaká'f Kazán va Bulgár va mulúk at-Tatár»* („a Kazany, Bulgár és a Tatár királyok eseményeire vonatkozó híradások összegyűjtése és termőre fordítása”), amely Orenburgban a „Karimov, Huszainov és T^{sa}” kiadó nyomdájában látott napvilágot 1908-ban. Mohammed Murad Ramzi munkája viszonylag kevésbé ismert a történészek előtt, és ennek a kiadványnak a példányaait csak ritkán lehet fellelni Oroszország könyvtáraiban, pedig a könyv komoly érdeklődésre tarthat számot a specialisták részéről. Ritkaságának oka, hogy a kiadás egy részét, feltételezhetően, lefoglalta a cenzor a II. Katalinra tett „óvatlan és sértő kifejezésért”², „Mária Fjodorovna uralkodónő legfelségesebb nevének” meggyalázásáért, „az Urban megpihent III. Sándor

uralkodó" és „krisztusi pravoszláv hitének megsértéséért és meghurcolásáért”, „a muzulmánok fellázításáért, általában az oroszok ellen”³. Azonban a szaratovi bírósági kamara, amely az ügy kivizsgálásával foglalkozott, nem talált egyet sem az ideiglenes Kazanyi nyomdaügyi bizottság vádiratában felsorolt bűnök közül, és nem hagyta jóvá a kiadvány betiltását. Ezt a tényt a Ramzi cenzori üldözésének dokumentumait átvizsgáló Karimullin A. G. állapította meg⁴.

M. M. Ramzi munkáinak értékelései néha élesen negatívak voltak. M. F. Katanov kritizálva „Ramzi elfogult és hamis véleményét” úgy vélte, hogy a könyv képvisel bizonyos tudományos értéket nyersanyag tekintetében (pl.: ismereteket az oroszországi muzulmán tudósokról), de összességében szélsőségesen tendenciózus, tudományos jelentőségtől megfosztott⁵. „A szisztéma hiánya, a muzulmán fanatizmus, az európai módszerek nem ismerése a jellemző vonásai ennek a történész-amatőrnek”, írta Gubajdulin G.⁶ Gordlevszkij V. A. egyszerűen Mardzsáni kompilátorának tartotta⁷. A mű kompiláció voltára hívja fel a figyelmet Juszupov M. H. is⁸.

Zeki Velidi Togan épp ellenkezőleg M. M. Ramzi nevét Mardzsánival és Halidovval együtt a tatár nép kiemelkedő történészei közt emlegeti⁹, Rizaeddin b. Fahreddin pedig a *Súra* folyóirat kiadványáról szóló tájékoztatójában Ramzi művéről mint a „nemzet örökségét képező könyv”-ről írt. „Nemzetünk ennek a műnek köszönhetően végre megkapta történelmének megérdemelt kifejezésre jutását”¹⁰.

A mű tulajdonképpeni historiográfiai jelentőségét nem taglalva (ezt már részletesen megejtette Garajeva H. G.¹¹, valamint Juszupov M. H.¹²), magához a könyvhöz fordulunk. Mielőtt a Magyar Tu-

dományos Akadémia könyvtárába került, ahol a 702566-os nyilvántartási szám alatt szerepel, Vámbéry Ármin magánkönyvtárában volt, amiről a második kötet első oldalán található pecsét is tanúskodik. A második kötet borítóján egy háromsoros, lendületes írással, fekete tintával készült felirat található.

*Edíb-i sehír ve muharrir-i nejjire Armeni*¹³
Vamberi dzsenábcáli müellif Muhammad Mu-
*rád tarafından hedije csiz ... dir*¹⁴ *müellifin adreszi*¹⁵

Sajnos a másolat oldalának metszése miatt a szavak nem minden betűje olvasható jól. A fordítás: „Híres tanítónak és ragyogó írónak, Vámbéry Ármin úrnak¹⁶ a szerzőtől, Muhammed Muradtól ajándékba... Cím - Szent Mekka. Sejk Muhammed Murad al-Kazani.”

Kétségtelen, hogy a könyvet Sejk Muhammed Murad Al-Kazani ajándékozta magának Vámbéry Árminnak, aki pontosan így írta vezetéknévét arabul.¹⁷

Vámbéry Ármin, a XIX. század második felének, a XX. század elejének kiemelkedő magyar tudós nyelvésze, történésze és utazója neve nem szorul bemutatásra. Az oroszországi irodalomban Vámbéry Á.-t, kapcsolatát az orosz tudósokkal, történészekkel, valamint muzulmán közéleti személyiségekkel, keveset érintették¹⁸. A tudós élen érdeklődött az oroszországi muzulmánok kulturális élete iránt. Így az ő tollának tulajdonítható több, az életükről szóló munka, „A tatárok ébredése”¹⁹, „Kulturális mozgalom az orosz tatárok körében”.²⁰ Vámbéry pozitív recenzióval reagált Zeki Velidi Togan első könyvére („Türkök és tatárok története” – Kazany, 1912). Vámbéry levelezett Juszuif Akcsurával, valamint Garindzsan Barudival²¹. Ka-

zanyban jól ismerték őt. Halála után Velidi Togan A. Z. „Vámbéry élete és művei”²² című cikkét a tudósnak szentelte. A magyar tudós levelezésben állt az ismert tatár íróval, újságíróval, könyvkiadóval és közéleti személyiséggel, Fatih Karimivel (1870–1937). F. Karimihez írott leveleiben Vámbéry többek közt kiemelkedően nyilatkozott Rizaeddin b. Fahreddin (Fahretdinov) munkáiról, hírt adott erőfeszítéseiről, hogy megismertesse a nyugat-európai társadalmat a tatár kultúra más képviselőinek nevével és munkásságával²³.

A szerző nem datálta az ajánlást, de nagyjából meg lehet állapítani a keltezés időszakát. M. Ramzi könyve Orenburgban 1908-ban jelent meg, Vámbéry pedig 1913. szeptember 15-én hunyt el. Ilyen módon az ajándékozás idejét (talán a két tudós találkozásának idejét is) e határok közé lehet elhelyezni.

Ki is az a Sejk Muhammed Murad Al-Kazani? Nem más, mint maga a könyv szerzője, Muhammed Murad ar-Ramzi (vagy al-Mekki).

Messze nem mindenki által ismert a kiváló történész és vallási publicista, író és műfordító, Muhammed Murad Ramzi (1854–1934) neve. Ahmed Temir török történész önálló monográfiát szentelt a tudós életének és munkásságának.²⁴ Muhammed Murad 1854. október 10-én Iszke Elmet faluban született²⁵. Negyedik és egyben legfiatalabb gyermeke volt Batirsah-nak Abdullahnak és feleségének.²⁶ A jövődöbéli tudós bátyja, Haszansah (született 1844-ben), szibériai száműzésben halt meg, ahová egy titkos politikai körben való részvételért került.

Miután 1869-ben a falusi medreszében befejezte tanulmányait, Muhammed Murad, aki ekkor 15 éves volt, Kazanyba indult, hogy Sihábuddin

Mardzsáni tanítványa legyen. Mindazonáltal nem maradt sokáig Kazanyban, másfél évvel később Troickba utazott, ahonnan ugyanennyi idő elteltével továbbment, és kb. másfél évig tanítóskodott kazakok közt, majd nagy reményektől fűtve Taskentből Buharába utazott. Buharába kb. 1874 tavaszán érkezett, de egy év után a tanítás színvonalával elégedetlenül újra visszatért a kazak uluszokba.²⁷ Ezt a döntését betegsége is indokolta. Muhammed Murad három hónapig erőt gyűjtött és tanítással foglalkozott.²⁸

„Murad Ramzi hosszú éveken át volt tanítója Sziddiknek és bátyjának, Ahmed-törének.” – írta Zeki Velidi Togan.²⁹ Togan a kazak szultán Keneszári fiaira, Szadikra és Ahmedre gondolt. Ezeknek az adatoknak a megbízhatósága azonban kétségbevonható. Először is, Szadik idősebb volt Ahmednél öt évvel, apjuk halálának évében (1847-ben kirgizek gyilkolták meg) Ahmed öt-, Szadik pedig tízéves volt. Másodsorban, ebből kiindulva, arra az eredményre jutunk, hogy Ramzi Szadiknál tizenhét, Ahmednél pedig tizenkét évvel volt fiatalabb³⁰. Ilyen korbeli különbségnél aligha lehetett a tanítójuk. Bár a szultánok alkalmazták a Kungratoknál tartózkodó tanárokat: „a nagykorúság elérése után mollákat alkalmaztak az auljaikban, hogy tudományokat tanuljanak tőlük”³¹.

1875-ben újra Taskentbe utazott, ahol, miután útközben betért Buharába, tervbe vesz egy utazást Törökországba, Egyiptomba és Hidzsaszba. Földijei karavánjával Muhammed Murad Szamarkandon, Kerkin (település az Amu-darja mellett a mai Türkmenisztán területén) és Mazar-i Sarifon keresztül Kabulba érkezik, onnan pedig Dzsalalabadon, Pesaváron és Hajdarabadon keresztül Bombaybe.

Ott a zarándokok három hónapig maradtak, utána pedig gőzhajóra szálltak és tizenkét nappal később, 1876 elején Dzsiddába érkeztek. Meglátogatva Mekkát, és így teljesítve a zarándoklatot, Mohammed Medinába érkezett, ahol négy évet töltött el (1876-tól 1880-ig). Ez alatt az idő alatt aktívan tanult és tökéletesítette arabnyelv-tudását, valamint jártasságát a hadiszokban, tafszirban, fikhben. Barátai és diáktársai között voltak kazanyi földijei, Zija-efendi, Abdulrasid Ibrahim³², valamint a szemipalatyinszki Abdulhak Juszuf. 1880-ban Murad a barátaival Mekkába utazott zarándokok egy karavánjával, a hadzs teljesítése után visszatért Medinába, némi idő elteltével pedig átköltözött Mekkába, immár hosszabb időre. Mekkában 1880-ban hírt kapott (zarándokoktól és szülőföldjéről érkezett levelekből) anyja, Abisztaj, egy évvel később pedig apja, Batirsah haláláról. Abban az időben pár sejk, diák és kereskedő (Abdurahman-i Kadim és fivérei, Harisz és Huszein, továbbá Abdaurahman-i Dzsedid) kivételével szinte nem voltak Muhammed Muradnak földijei Mekkában.

Medinai tanárai közül Mohammed Murad csak Muzhar sejk nevééről tett említést. Mekkában a tanítói közt voltak Szejjid Muhammed Szalih Zuvavi, Sejk Szurúr Szudáni, Sejk Abdulhamid Dagisztáni, Damolla Namangáni, valamint Sejk Abdulrahman Szaradzs és fia, Abdullah Szaradzs.

Sejk Abdulhamid Dagisztáni és Szejjid Muhammed Szalih Zuvavi halála után végrendeletüknek megfelelően tanítványaik és követőik az ő utódjuknak (*khalífa*) Muhammed Muradot választották.

Muhammed Murad Eszmét (Sah Muhammed lányát) vette el, akitől kilenc gyermeke született. Murad Ramzi tollából több könyv és cikk is származik. Munkáinak bibliográfiája, mind a nyomtatás-

ban megjelent, mind a kiadást elkerült művek listája, fel van sorolva A. Temir művében³³.

Figyelemre méltó, hogy a megjelent kiadványban a szerző magára vonatkozóan az al-Kazani megnevezési formát használta. Maga a tudós nevének több írásmódját is használta, legtöbbször Muhammed Murad Ramzinak nevezte magát, néha Sejk Muhammed Muradnak vagy Sejk Muhammed Murad Kazaninak, esetenként Muhammed Muradnak, egyszerűen Muradnak vagy Sejk Muradnak; gyermekkorában Merdansahnak hívták. Munkáiban gyakran használta a következő álneveket: Tuti, Andalib, Abu l-Hasszán, Ekmel vagy M. M. R.³⁴ Mivel a tudós hosszú ideig élt Hidzsaszban, innen származtatható az Al-Mekki név.

Találkozott-e Vámbéry Árminnal Ramzi személyesen? Véleményem szerint nem. Ramzi (és teljes családja) utoljára 1914 tavaszán utazott szülőföldjére, amikor Vámbéry már nem volt az élők sorában. Előtte csak 1907-ben és 1909-ben tett ilyen utazást. Feltehetőleg éppen az 1907-ben megtett szülőföldi látogatást említette később A. Z. V. Togan³⁵. Több mint valószínű, hogy Muhammed Murad elküldte Budapestre a könyvét Vámbéry Árminnak.

1914-ben Oroszországba érkezve, Ramzi Sep Basi faluban (Teturi körzet) hagyta családját, ő pedig fiával, Fahmi Muraddal Taskentba, majd Buharába, Kokandba, Namandgánba, Andiszanba utazott. Ramzi megpróbált elutazni Törökországba, azonban a gőzöst, amelyen Odesszából utazott, egy török hadihajó tűz alá vette, ezért visszatért Oroszországba. A polgárháború évei alatt a tudós Kazanyban, majd Orenburgban élt. Csak 1919-ben sikerült Ramzinak elutaznia Kelet-Tur-

kesztánba, Csugucsak városába (Tacseng, Kína, Hszincsiang-Ujgur Autonóm Körzet a kazahsztáni határ közelében)³⁶. R. B. Gajnetdinova adatai szerint az 1920-as években Murad Mekki (Ramzi) részt vett a hszincsiangi tatár emigráció politikai tevékenységében. Ismert tatár politikai emigránsokkal (Rasid-kazi, Ibrahimov, Dzsir-Dzsiz hadzsi, Musza Bigijev, molla Kurbangalejev és másokkal) együtt vonták be őt a japánok a hszincsiangi munkába³⁷.

Muhammed Murad Ramzi életét nyolcvanéves korában, 1934. április 2-án fejezte be Csugudzsakban, ugyanott temették is el.

Említésre méltó, hogy Muhammed Murad Ramzi nevét néha összekeverik egy másik, szintén Oroszországból származó, hosszú időt Törökországban leélt történész, Mehmed Murad nevével. Ilyen hibát vétett többek közt N. G. Garajeva is. Ramzinak tulajdonítva névrokona alkotását, a *Muhtasar Tarih-i Umumit* (Istambul, 1927, ez előtt e munkát háromszor adták ki). Mehmed Murad dagesztáni születésű volt. Péterváron tanult, később pedig Törökországban. Ugyanott töltötte élete hátralévő részét. 1908-tól egy külvárosi házban élt Anadolu Hiszarban, ahol 1917. április 15-én hunyt el³⁸. Mehmed Murad műfordítóként is ismert volt (többek közt ő készítette A. Sz. Gribojedov híres komédiájának török nyelvű fordítását).

Jegyzetek

¹ Megragadom az alkalmat, hogy kifejezzem hálámat Sárközi Alicének és Birtalan Ágnesnek (Eötvös Loránd Tudományegyetem), Luvszandas Erdeneszüvdnek (Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjtemény), valamint Dobrovits Mihálynak (Eötvös Loránd Tudományegyetem) és prof. Hazai Györgynek (Magyar Tudományos Akadémia) a budapesti tartózkodásom ideje alatt nyújtott segítségükért, az értékes tanácsokért és konzul-

tációkért.

² Gubajdulin G. *Razvitie istoričeskoj literatury u turko-tatarskich narodov. Pervyj vsesojuznyj turkologičeskij s'jezd. 26 fevralja–5 marta 1926g. (Stenografičeskij otčet)*, Baku, 1926., p. 49.

³ Karimullin A. G. *Tatarskaja kniga načala XX veka*, Kazany, 1974., p. 145.

⁴ Op. cit. p. 146.

⁵ Katanov N. F. *Kratkij obzor tatarskich istoričeskich knig. Izvestija Obščestva arheologii, istorii i etnografii pri imp. Kazanskom universitete*, Kazany, 1912., T. 28. pp. 500, 501.

⁶ Gubajdulin G. *Razvitie istoričeskoj literatury u turko-tatarskich narodov. Pervyj vsesojuznyj turkologičeskij s'jezd. 26 fevralja–5 marta 1926g. (Stenografičeskij otčet)*, Baku, 1926., p. 49.

⁷ Gordolevskij V. A. *Izbrannye sočinenia*, T. IV, Moszkva, 1968., p. 190.

⁸ Juszipov M. H. *Sigabutdin Mardzsáni kak istorik*, Kazany, 1981., p. 78.

⁹ Togan Z. V. *Ošibočnoje napravlenie, projavivšesja v meždunarodnoj iniciative otnositel'no istorii turkskich narodov*. Bajkara T. Zaki Velidi Togan, Ufa, 1998., p. 158. (Először törökül publikálták: Türk Yurdu. - Ankara, 1963. - Cilt 3, Sayı 6), vö. kijelentéseit: „O prošlom turok zdesz raskazivalos's gordostju, a o gnete russkich s bolšoj gorečju”, „Seyfi Serâyî Gülistan Tercümesi. - Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk'un Önsöz'ü ile Birlikte. - Ankara, 1954. - s. XV)

¹⁰ Garajeva N. G. *Tradicii tatarskoj istoriografii XIX v. i „Talfik al-ahbar” M. Ramzi. Problema prejemstvennost v tatarskoj obščestvennoj misli*, Kazany, 1985., p. 86.

¹¹ Op. cit. pp. 84–96.

¹² Juszipov M. H. úgy vélte, hogy a könyv tendenciózussága ellenére, a „Talfik al-ahbar” nagyon hasznos lehet a XIX. század végi XX. század eleji Tatária történetének tanulmányozásánál (Juszipov M. H. *Sigabutdin Mardzsáni kak istorik*, Kazany, 1981., p. 78.).

¹³ A szó olvasata feltételezett.

¹⁴ A *hedije* (ajándék) szó után az olvasat bizonytalan. Lehetséges, hogy a perzsa csíz (valami, bármi) kifejezést használták. Világos, hogy a végén az egyes szám 3. személyű állítmány affixuma áll.

¹⁵ A szó olvasata szintén feltételezett. Feltehetőleg ez a „cim” szó.

¹⁶ Szó szerint a perzsa kifejezés azt jelenti: „excellenciás uram”.

¹⁷ Lásd például: Abdullah Dzsevdetnek írott levelét (Öke Mim Kemal Saraydaki *Casus. Gizli Belgelerle II. Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajani Yahudi Vamberi*, Istanbul, 1991. p. 269.

¹⁸ A Vámbéry életéről oroszul megjelent két brosúra a tudós önéletrajzának másolata vagy fordítása (lásd: Pimenova E. K. *Žizn' i priključenja Vambéry*, Leningrád, 1928; Tihonov N. *Vambéry* 14. kiadás, Moszkva, 1974.) és semmilyen tudományos értéket nem képez.

¹⁹ Orosz fordítását lásd: Vámbéry *Probuždenije tatar. Tatarstan*, 1996, No 11, pp. 22–30. Eredeti címe: *The Awakening of the Tartars, The Ninetenth Century and After* 1905, No. 57, pp. 217–227. (a szerkesztő megjegyzése).

²⁰ Vámbéry *Kul'turnoje dviženije sredi russskih tatar*. Goldciger I. *Lekcii ob islame*, Szentpétervár, 1912, pp. 276–302. Coco Carla bibliográfiája nem tartalmazza (a szerkesztő megjegyzése).

²¹ Vámbéry Á. Galimdzsan Barudinak küldött leveleit a Kazanyi Egyetem Könyvtárában őrzik (lásd: Karimullin A. *Vostokovednye fondy biblioteki Kazanskogo universiteta im. V. I. Uljanova (Lenina)*. *Vostokovednye krupnejsih bibliotek Sovetskogo Sojuza. Statji i soobšenija*, Moszkva, 1963., p. 235.).

²² *Mektep*, 1913, q4; *Türk Yurdu*, 1913.

²³ Vámbéry Á. 15 (1898. április 30. és 1913. május 26. közt írott) levelét Tatársztánban őrzik. Lásd: Minnullin Z. G. *Perepiska F. Karimi s A. Vambéry. Bartol'dovskije čtenija* 1990. *Tezisi dokladov i soobšenij*, Moszkva 1990., pp. 51.

²⁴ Temir A. *Dodumunun 130. ve Ölümünün 50. Yili Dolayisiyla Kazanlı Tarihi Murad Remzi (1854–1934)*. – *Belleten Türk Tarih Kurumu, Cilt 50, Sayı 197*, Ankara, 1986. pp. 495–505. További biográfiai adatainkat M. Ramzről ebből a cikkből kölcsönöztük a megjelöltek kivételével. A forrás megnevezése nélkül további adatokat közöl cikkében Garifullin D. (lásd: Garifullin D. *Morat Rämzi – Bikčura han onygy. Gasyrlal Avazy / Eho vekov*, No 1/2.2001. Kazány, pp. 224–225, 227.).

²⁵ A mai Altemevszk. Rég Elmet falu a Menzelinszki járásban (a mai Szarmanovszki körzetben) volt. Garifullin D. a tudós születésének egy másik feltételezhető dátumát is megadta – 1855. december 25. (Garifullin D. *Morat Rämzi – Bikčura han onygy. Gasyrlal Avazy / Eho vekov*, q1/2.2001. Kazány, pp. 224.).

²⁶ Nevét nem ismerjük, Mohammed Murad fia, Fehmi Murad visszaemlékezéseiben „Abistaj”, „Ustaz-bike” vagy „Muallimme”-nak vagyis „Molla felesége”, „Tanítónő”, „Nevelőnő”-nek nevezi.

²⁷ A buharai medreszékhez nem kizárólag Ramzi viszonyult így, hasonló kiábrándultságot érzett a 30–40-es években Sihábuddin Mardzsáni, később pedig, hatására, Huszein Faizhanov is (lásd: Uszmanov M. A. *Zavetnaja mečta*

Huszaina Faizhanova, Kazany, 1980., pp. 20–23; 117–120.).

²⁸ Temir *Ibid*, pp. 499–500. A kazahok közt sok tatár tanár volt, annak ellenére, hogy a cári kormányzat próbálta csökkenteni hatásukat (lásd: Tazsibajev T. T. *Prosvjašenije i školy Kazahstana vo vtoroj polovine XIX. veka*, Alma-Ata, 1962., pp. 245, 87, 130).

²⁹ Togan Z. V. *Vospominanija*, Moszkva, 1997., pp. 39–40.

³⁰ Keneszarinról és fiairól lásd: Keneszarin A. *Sultany Kenesary i Syzdik. Obrabotano dlja pečati i snabženo primecanijami E. T. Smirnova*, Alma-Ata, 1992 (*Sultany Kenesara i Syzdik. Biografičeskije očerki cultana Ahmeta Kenesarina. Obrabotano dlja pečati i snabženo primecanijami E. T. Smirnovym*, Taskent, 1889.), Szereda N. *Bunt kirgizskogo sultana Kenisary Kasimova (1843–1847)*. *Vestnik Evropy*, Kn. 8. avgust 1871., pp. 655–690.

³¹ Keneszarin A. *Sultany Kenesary i Syzdik. Obrabotano dlja pečati i snabženo primecanijami E. T. Smirnova*, Alma-Ata, 1992., p. 28.

³² Kazanyba visszatérve a tanulás után, később kadi lett Ufában.

³³ Temir *Ibid*, p. 502.

³⁴ Op. cit. p. 495.

³⁵ Togan Z. V. *Vospominanija*, p. 39. Pontosan az 1907. évről van szó, mivel Togan nagybátyja még kéziratban olvasta a „Talfik...”-ot.

³⁶ Csugucsak városa Kelet-Turkesztánban az iszlám kultúra egyik központja volt. A város lakosai között voltak tatárok is. Így hosszú ideig a vám mecset imámja Kurbangali Halidov (Halidi) (1846–1913) volt. Róla és munkájáról lásd: Zsanbaszbajeva Zs. M. „Tavarih-i hamsa-ji sarki” Kurbangali Halidi kak istočnik po istorii Kazahstana. *Četvertaja vsesojuznaja škola molodyh vostokovedov. Tezisy. T. I. Istoria, istočnikovedenije, istoriografija*, Moszkva, 1986., pp. 190–192.

³⁷ Gajnetidov R. B. *Turko-tatarskaja političeskaja emigracija načala XX. veka – 30-je gody. Istoričeskij očerk*, Naberezsnije Cselini, 1997., pp. 100–101.

³⁸ Babinger Fr. *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927., p. 391; a tudós életéről lásd: Birol E. *Mizancý Murad Bey: Hayatý ve Eseleri*, Ystanbul, 1979., valamint Magomedhanov M. M. *Dagestancy v social’no-političeskoj strukture Turcii. Emigracija severo-kavkazskih narodov v Osmanskiju imperiu (vtoraja polovina XIX – nač. XX v.)*. *Sbornik statej*, Mahacska, 2000., p. 80.

Zsigmond Ártemisz fordítása

Seres István:

VÁMBÉRY ÁRMIN KÖZÉP-ÁZSIAI UTAZÁSA A BUDENZ JÓZSEFHEZ ÍROTT LEVELEI TÜKRÉBEN

Bevezető

(EGY KALANDOS UTAZÁS DOKUMENTUMAI)

Egy olyan nagy horderejű esemény bemutatására, mint Vámbéry Ármin közép-ázsiai utazása volt, több forráscsoport alapján is kísérletet tehetünk. Kezdve az utazás rendelkezésre álló dokumentumaival (ajánló- és útlevelek, különböző bizonylatok, elszámolások stb.), az utazás alatt írott feljegyzések, esetleg útinapló, a hazaküldött hivatalos jelentések és magánlevelek, a későbbi visszaemlékezések, útirajzok és a még később született önéletírások, valamint mások személyes élményei, másodkézből vett adatai mind-mind lehetőséget adnak az adott esemény bemutatására.

Vámbéry Ármin életének és munkásságának kétségkívül a híres közép-ázsiai utazás volt a legfontosabb állomása. A „dervis inkognitó”-ban közlekedő „magányutazó” nem vezethetett rendszeres útinaplót, kis papírcetlikre írott feljegyzéseit pedig, az útitársai gyanakvását elkerülendő, arab betűkkel ugyan, de többnyire magyar nyelven írta. Ezek a kis feljegyzések felettébb érdekesek, ám csak a később, emlékezetből írt útjelentésekhez, beszámolókhöz készültek, hogy az utazó halványuló emlékeit eleve-nítsék. Az utazás során keletkezett ajánló- és útlevelek eddig ismert részét maga Vámbéry adta ki, de ugyancsak ő közölte néhány – a Magyar Tudományos Akadémiához és a teheráni angol követhez írott – útjelentését is. Hosszú évek múltán európai utazók tollából a Vámbéry utazásáról szóló beszámolók is megjelentek, ezek jó része azonban már-már a legenda határát súrolja.

Kevésbé közismert, hogy Vámbéry több barátjával és pártfogójával is rendszeres kapcsolatot tartott fenn, kezdve egészen a második keleti utazás elejétől az Angliából és Franciaországból 1865-ben történt hazaérkezéséig. A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi Könyvtár kézirat-táraiban fennmaradt, 1861–1865 közötti levelezés java része még Isztambulban íródott, a Perzsiába való elindulása előtt, számos ránk maradt levelét pedig az Európába történt visszatérését követően vetette papírra. Vámbéry az utazás alatt is fenntartotta a kapcsolatot az otthoniakkal, noha már jóval nehezebb körülmények között. 1862. augusztus 14-én Teheránból Ballagi Mórnak, az október 2-a utáni napokban és 1863. március 20-án pedig az egykori Perszepolisz romjai közül, ill. Teheránból br. Eötvös Józsefnek, az MTA alelnökének írt. Majd a

Közép-Ázsiából való visszatérést követően, 1864. február 5-én Szalay Lászlónak, az MTA titkárának írt Teheránból. Két, br. Eötvös Józsefhez írott levelét maga Vámbéry közölte nyomtatott, ill. facsimile formában a *Küzdelmeim* címmel 1906-ban megjelent önéletrajzi munkájában. Ugyanitt közölte magyar fordításban a teheráni török követhoz, Hajder Efen-dihez írott két levelét, az azokat br. Eötvöshöz eljuttató dr. Bimsenstein Mukhlisz, török követségi orvos francia nyelvű levelével együtt. Ugyancsak itt adta ki az akadémiához még Teheránba való visszatérésekor, „friss benyomásai” alatt írott jelentése fő részét, a teheráni angol követhoz 1864. január 29-én keltezett jelentésével, valamint br. Eötvös Józsefnek az akadémiához benyújtott jelentésére írott, 1864. április 20-i válaszával együtt, amelyben az elnök megküldte Vámbérynek a gőzhajózási társulat ingyenyegyét is.¹ Ezek a könnyen hozzáférhető levelek azonban csak töredékei lehetnek Vámbéry levelezésének, ezért felettébb értékes az a 19 tételből álló levélcsoport, amit Vámbéry 1861. augusztus 19. és 1864. március 19. között írt Budenz Józsefnek. Az első 12 levél még Isztambulból íródott, a további hét, talán a legmélyebb hangú beszámoló viszont már Vámbéry utazásáról szól, kezdve az Isztambulból való elindulásától a Teheránba való visszatéréséig.²

Előadásom első részében Vámbéry haza írott levelei alapján arról kívánok beszélni, hogy kikkel tartott kapcsolatot Vámbéry a második keleti tartózkodása alatt. Ezek a levelek nem csak a címzettek miatt fontosok, többször szó esik bennük Vámbéry közeli barátairól, egykori iskolatársairól is. Ezt követően térek rá a Budenzhez írott levelek bemutatására, közben persze említést teszek a másokhoz

írott leveleiről is. Mivel Budenz rendszeresen beszámolt a „Resid”-ről kapott hírekről közös barátjuknak és kollégájuknak, Szilády Áronnak is, a megfelelő helyen ezekről a beszámolókról is megemlékezem.

KIKKEL TARTOTTA A KAPCSOLATOT VÁMBÉRY A MÁSODIK KELETI UTAZÁSA ALATT?

Vámbéry pártfogói

A címzettek között elsőként kell említenünk Vámbéry pártfogóit: br. Eötvös Józsefet, Ballagi Mór, Szalay Lászlót és Toldy Ferencet, akiknek jelentős részük volt abban, hogy visszatérhetett a török fővárosba, és egyáltalán elindulhatott Közép-Ázsia felé.³

Br. Eötvös József (1813–1871) író, költő és államférfi Vámbéry egyik legelső pártfogója volt, akihez Ballagi Mór és Kemény Zsigmond ajánlásával jutott be. Eötvös rögtön megkedvelte a lelkes ifjút, ajánlólevelet adott neki Hunfalvy Pálhoz, aki pedig gr. Teleki Józsefhez, az MTA akkori elnökéhez ajánlotta be. Első keleti útjához Eötvös segítségével gyűlt össze az útiköltség egy része, majd, amikor az még mindig kevésnek bizonyult, Eötvös ajánlólevele segítségével a pesti zsidó hitközség vezetője pótolta ki a hiányzó összeget. Az akadémia alelnökeként mind 1857-ben, mind Vámbéry 1861-ben történt hazatérését követően Eötvös írta alá az akadémia neki adott latin nyelvű ajánlólevelét. Vámbéry a közép-ázsiai utazás során végig kapcsolatban állt vele, később pedig a hozzá küldött levelei és jelentései egy részét Eötvös szívességéből visszakapta és közölte is a *Küzdelmeimben*.

Ballagi Mór (1818–1891) teológus, nyelvész, szótáríró, az MTA tagjaként a fiatal Vámbéry egyik

első támogatója volt, amikor az Kecskemétre került a gazdag Schweiger családhoz házitánítónak. Ballagi a kecskeméti református líceum professzoraként arab olvasókönyveket adott Vámbérynak, aki héber nyelvtudása segítségével gyorsan haladt az arab nyelv tanulásával, majd pedig arab tudása segítségével az oszmánli tudását is tökéletesíthette. Később Kemény Zsigmond mellett Ballagi ajánlására jutott be br. Eötvös Józsefhez. Vámbéry 1862. augusztus 14-én a rhagesi romok közül írott leveléből arra következtethetünk, hogy Ballagi a későbbiekben sem feledkezett el pártfogoltjáról, aki ekkor is hozzá fordult, hogy a „szokott jószívűsége, és hathatós szavával” pártfogolja a további anyagi támogatás iránti kérelmét az akadémia nyilvános ülésén. Levelében Vámbéry „legelső és bizonyosan legőszintébb jótévőjé”-nek nevezte az őt annak idején, Kecskeméten, szerény lakásában vendégül látó Ballagit. A zsidó származású tudós különösen közel állhatott Vámbéryhez, mivel Ballagi addigra már kivívta tudós társai megbecsülését „páratlan jellemzőlárdságá”-val és „rendkívüli tehetségével az óriási harcot már kiállá”, míg Vámbéry még félig sem tette meg ezt a nehéz és buktatókkal teli utat. „Rendkívüli merészség tőlem, s’ nincs is helyén itt olyan nyilatkozatokkal előállani, de elég ismeretes, hogy mindkettőnk lényegében nem igen különböző múltban részesültünk” – utalt Vámbéry a közös származásukra.⁴

Toldy Ferenc, eredeti nevén Schedel Ferenc (1805–1875) budai német polgárcsalád sarja volt. A „magyar irodalomtörténet-írás atyja”-ként ismert tudós irodalomtörténész, kritikus, orvos, könyvtárigazgató, egyetemi tanár az MTA alapító tagja és 1835-től 61-ig annak titkára volt. Az ő neve szerepel Eötvös Józsefé mellett az akadémia 1857. ápri-

lis 14-i és 1861. augusztus 1-i, Vámbérynek adott latin nyelvű ajánlóleveleken. Vámbéry hozzá írott levele ugyan nem került még elő, de 1862. július 30-án Budenznek írott levele szerint a következő postával Ballagi mellett Toldynak is szándékozott írni.⁵

Szalay László (1813–1864), a kiváló jogász, publicista és történetíró 1836-ban lett az MTA levelező tagja. Két évvel később már rendes tag, 1861-ben pedig főtitkárrá választották.

Vámbéry 1864. február 5-én megható hangú levélben mondott köszönetet neki, amiért, ahogyan arról barátai leveléből értesült, „valamint magán úgy nyilvános gyűlésekben mindég és mindenütt ... különös hévvel” pártfogolta az utazását.⁶

Vámbéry a perzsiai utazása alatt az 1862. október 2-át követő napokban a perszepoliszi romok közül br. Eötvös Józsefen⁷, Teheránba való visszaérkezését követően, 1863. január 16-án Budenzen keresztül üdvözölte Ballagi Mórt és Toldy Ferencet.⁸ 1864. február 5-én, ugyancsak Teheránból írta meg Budenznek, hogy „különösen tisztelem Tek[*intetes*] Szalay László, Ballagi és Toldy urakat”.⁹

Vámbéry barátai

A nagy tekintélyű akadémikusok mellett Vámbéry otthon maradt barátait, egykori iskolatársait kell még megemlítenünk. Egyikükről-másikukról a nevükön kívül szinte semmit sem tudunk, néhányan viszont elismert irodalmárok, képzőművészek voltak. Többségüket csak üdvözlí a Budenzhez írott leveleiben, így pl. 1862. június 13-án Tebrizből azt írta Budenznek, hogy csak neki és br. Eötvösnek írt,

s „ez elég”, a többi barátjának és jóakarójának pedig adja át az üdvözlét.¹⁰ 1864. február 5-én Teheránból Szalay Lászlónak írott levelében pedig a barátai leveleit említi.

Vámbéry 1861. augusztus 19-i és 1863. március 20-án Budenzhez írott levelében említi meg Szokoly Viktort, eredeti nevén Sz. Géza Bonaventura (1835–1913) író, aki 1863–64. között a *Magyar Sajtó* rendes munkatársa, 1864-ben a *Magyarország és Nagyvilág* szerkesztője volt, 1865-ben pedig *Hazánk s a Külföld* címmel szépirodalmi hetilapot alapított. Vámbéry isztambuli tartózkodása alatt levelezésben álltak, annak 1861. augusztus 19-i levele szerint megkapta Szokoly levelét, és a következő postával válaszolni is fog neki.¹¹ Vámbéry 1863. március 20-i levele már többet árul el, mivel egykori iskolatársaként említi meg Szokolyt, akár csak Dalmady Győző (1836–1916) költőt, műfordítót, az ellenzéki szellemű egyetemi fiatalság egykori vezérét, aki 1861-től Pest megye főjegyzője, később pedig árvászéki elnöke lett. Baráti kapcsolatukról Vámbéry az önéletrajzában is vallott, mivel a Londonból való hazatérésekor Dalmady szenvedélyes lelkületű költeménnyel köszöntötte barátját a *Hazánk s a Külföld* című lapban.¹² 1861. augusztus 19-én¹³ és 25-én¹⁴, valamint 1862. február 12-én¹⁵ Isztambulból írott leveleiben Sárkány és Schleiningen¹⁶ nevű barátait, a két utóbbi levélben pedig egy további, Kovács Miska¹⁷ nevű barátját is üdvözölte. Az 1863. március 20-án Teheránból írott levelében Sárkánytól és Schleiningentől is bűcsút vett, és itt kívánt sok sikert Salamon Ferenc (1825–1892), a későbbi neves esztétikus, kritikus, történetíró, egyetemi tanár, akadémiai tag török nyelvi tanulmányaihoz is.¹⁸

Szilády Áron, a „hanyag tag- és szaktárs”

Vámbéry barátai közül a végére hagytam Szilády Áron (1837–1922) református lelkészt, aki irodalomtörténészként és orientalistaként mint az MTA tagja a második keleti út alatt már Vámbéry közeli barátja, annak Budenzhez írott szavaival „hanyag tag- és szaktárs”¹⁹ volt. Szilády előbb a nagykőrösi gimnáziumban Arany János tanítványa volt, majd 1858–59 között Debrecenben és Göttingenben teológiát tanult. Nem sokkal korábban, 1857–58. között Törökországban, Isztambulban és Kis-Ázsiában török nyelvi tanulmányokat folytatott. Vámbéryvel való megismerkedéséről nem sokat tudunk, vélhetően még a nagykőrösi tanulóévek alatt találkoztak. Arany gyakran járt látogatóba Ballagi Mórhoz Kecskemétre, ahol megismerte a fiatal Vámbéryt is. Később pedig maga Vámbéry is többször megfordult a költő nagykőrösi lakásában. Szilády és Vámbéry barátsága Törökországban még jobban elmélyülhetett, mivel ott 1857–58-ban több alkalmuk is lehetett a találkozásra. Amikor Szilády 1858-ban a göttingeni egyetemre került, már alapos orientalisztikai felkészültség állt mögötte. Addigra megismerkedett az időközben Magyarországra telepedett és Székesfehérvárott tanító Budenz Józseffel is. Egy Göttingenből 1858. november 28-án írott levele szerint már régebben leveleznek.²⁰ A baráti kapcsolat Szilády 1859-ben történt hazatérését követően sem szakadt meg, és bár ritkán volt alkalmuk találkozni, Juszuf és Harun, ahogy egymást szólították, továbbra is levelekben vitatták meg szakmai kérdéseiket. Levelezésükben 1861 nyarától egyre gyakrabban felbukkan Resid, azaz Vámbéry neve is.

Először Szilády írt Residről Budenznek 1861. június 14-én. A Nagykőrösről keltezett levelében felhívta barátja figyelmét, hogy „ne felejtsd ezt Residünkkel tudatni, hogy az ezóta bizonyosan jól megsaporodott s versbe öntendő török holmikat útnak indítsa”.²¹ Az időközben Székesfehérvárról Pestre költözött Budenz pedig 1861. július 2-án emlékezett meg Vámbéryről: „Ma adja nekem Resid [a] mellékelt levelet”.²² Július 26-án már arról tájékoztatta barátját, hogy „Resid még »munter«, de jövő héten elmegy. Köszönt téged – ha még feljöhetsz, különben Stambulból akar neked írni”.²³ A Nagykőrösön tartózkodó Szilády azonban nem tudott személyesen találkozni Vámbéryvel. Ebben főként a lekipásztori teendői játszottak közre, 1861. június 14-i levelében pl. az írta Budenznek, hogy „a véletlen úgy akarta, hogy még elébb a rációk közt apostolkodjam s ezt is befejezve nehezen szabadulhassak, végre azonban csakugyan itt vagyok”. Augusztus 2-án sajnálattal közölte Budenzzel, hogy „Residet csakugyan nem láthatom”. Viszont arra kérte barátját, hogy „te pedig róla s egyébről kérlek írj mielőbb. Leveletek az nekem, mi a *nysilatlanul* heverő moszlim holttestének a harmat”.²⁴ Budenz augusztus 10-én már csak Vámbéry elutazását adhatta tudtára „Harun”-nak: „Resid múlt hétfőn indult el Szabó Józseffel, ki Galaczba szándékozott, de látogatásra Residdel Stambulba is megy.”²⁵

Vámbéry szinte minden Budenzhez írt levelében megemlékezik Sziládyról. A szeretetteljes, bár időnként korholó hangú üdvözlések szerint Szilády nem igazán buzgólkodott a levélírásban. „Mond meg Aronnak, hogy csókolom a szép szakállát, írjon nekem, még pedig gyorsan és gyakran”²⁶, „Aron gazdát tisztelem”²⁷, „Áront tisztelem, a go-

nosz még nem írt!”²⁸ – írta az isztambuli tartózkodás első hónapjaiban Budenznek. Eleinte minden bizonnyal Sziládynak is írt, mivel azonban az eléggé restnek mutatkozott a levélírásban, később már csak üdvözlö: „Áron dasz tomoza (nem dosztumuza),²⁹ egy szót sem irok többé!”³⁰ „Áront nem köszöntöm, egye a manó...”³¹ Szilády valóban nem lehetett valami szorgalmas levélíró, egy levelében maga is elismerte ezt. 1862. február 28-án Budenz két levelére válaszolva megígérte, hogy nem feledkezik meg Vámbéryről, „kinek most már csakugyan írni fogok rebellis hanyagságom mellett is. Ha írsz neki, addig is üdvözlöm!”. Restségéért különben Budenz is gyakorta korholta, amiért az nem választott időben a leveleire: „így már tetszik nekem, hogy levelet tudsz írni”,³² „...de írájál már kérlek, hogy hírem legyen rólad, s azt ne higgyem, hogy bajod van”.³³ Ennek ellenére Szilády végig jól értesült volt Vámbéry sorsáról, mivel Budenz az egész keleti utazás alatt hűségesen beszámolt neki a Resid felől érkező hírekről.

Budenz és Vámbéry

Budenz József (1836–1892) nyelvtudós, finnugrista, egyetemi tanár 1836. június 13-án született Rasdorfban, az egykori hesseni nagyfejedelemség területén. A göttingeni egyetemen összehasonlító nyelvészetet tanuló ifjút 1858-ban az indogermán nyelvészet és az archeológia tudorává avatták. Göttingeni tanulmányai alatt ismerkedett meg az erdélyi származású Nagy Lajossal, akitől magyarul kezdett tanulni. Budenz hamarosan levelezni kezdett a magyar összehasonlító nyelvészet akkori legkitűnőbb művelőjével, Hunfalvy Pállal. A levelezés

eredményeként 1858. május 16-án Budapestre érkezett, majd csakhamar Debrecenbe ment Lugossy Józsefhez. Debreceni tartózkodása eredményeként alig két hónap múlva már folyékonyan írt és beszélt magyarul. Még ebben az évben német- és görögnyelv-tanárként kinevezték a székesfehérvári katolikus gimnázium helyettes tanárának. 1861-ben a Magyar Tudományos Akadémia könyvtársegédje lett, december 20-án pedig már az akadémia levelező tagjává választották. 1868-tól egyetemi magántanár, 1872-ben pedig az „altaji összehasonlító nyelvtudomány” professzora. Budenz neve elsősorban mint a magyar összehasonlító nyelvészet egyik legkitűnőbb képviselője és a magyarországi finnugor nyelvtudomány megalapítójaként ismert, aki Hunfaly Pál oldalán Vámbéry Árminnal szemben vett részt az úgynevezett „ugor-török háború”-ban. Kevésbé ismert, hogy pályája kezdetén szoros baráti kapcsolatban állt Vámbéryvel, sőt annak hozzá írott levelei alapján joggal állíthatjuk, hogy a második keleti út idején már az egyik legjobb barátja volt. Ebben valószínűleg közrejátszhatott Budenz német származása is, akiben mint idegen ajkú, de a magyar nép és nyelv kutatásának elkötelezett férfiában – a zsidó Vámbéry önkéntelenül is rokon lélekre találhatott. A közép-ázsiai utazás alatt még semmi nyoma sem volt a későbbi éles szakmai ellentéteknek, sőt, Vámbéry Budenzhez, valamint annak Szilády Áronhoz írott leveleiből két, egymás tudományos felkészültségét és a nyelvtudomány iránti elkötelezettségét kölcsönösen tisztelő tudós képe kerekedik ki.

Törökországi tartózkodása alatt az oszmán-törökök írott és népnyelve közti eltérések hatására tudatosult Vámbéryben: ahhoz, hogy eloszlat hassa a

homályt „a magyar történelem sötét tájairól”, Közép-Ázsiába kell mennie, a csagatáj nyelv tanulmányozására. Miután az utazás terve felmerült benne, minden alkalmat megragadott, hogy érintkezésbe lépjen a közép-ázsiai kánságokból érkező mekkai zarándokokkal, és megszállottan bújta Aali pasa csagatáj kéziratokban különösen gazdag és híres könyvtárát. Vámbéry 1861-ben tért haza négyévi távollét után Magyarországra. Az akadémián megtartott székfoglalóját követően gr. Dessewffy Emilnél, az MTA akkori elnökénél hamar meghallgatásra talált a közép-ázsiai utazását támogatandó kérése. Bár egyes tagokban határozott visszatetszést váltott ki Vámbéry tervezett útja, az elnök hajlandónak mutatkozott arra, hogy az akadémia a tudományos utazások előmozdítására rendelkezésre álló 1000 forintját Vámbéry rendelkezésére bocsássa. Miután Vámbéry 1861. július 29-én elmondta búcsúszavát az akadémián, annak anyagi támogatásával és br. Eötvös József alelnök, valamint Toldy Ferenc főtitkár ajánlólevelével a zsebében, immár másodszor is útra kelt Isztambul felé.

Bár Vámbéry és Budenz valószínűleg már korábban is tudhatott egymásról, első bizonyítható találkozásukra csak 1861 nyarán, Vámbéry hazatérését követően kerülhetett sor. A két, szakmájának élő kitűnő tudós között minden bizonnyal már az első találkozásaik alatt szoros barátság szövődött, amiben közrejátszhatott az egymás munkája, elhivatottsága iránti kölcsönös tisztelet is. Budenz ekkor még nem vetette el teljesen a magyar nyelv keleti eredetét, nézete szerint az valahol a finnugor és az altaji nyelvek között helyezkedett el.

VÁMBÉRY KÖZÉP-ÁZSIAI ÚTJA A BUDENZHEZ ÍROTT LEVELEI TÜKRÉBEN

Első, Budenzhez írott levelét nem sokkal az Isztambulba érkezését követően, 1861. augusztus 19-én írta Vámbéry.³⁴ Ezt követően szinte heti rendszerességgel számolt be barátjának a terveiről, szakmai eredményeiről. Tervei szerint három-négy hónapnál tovább nem szándékozott Törökországban maradni, azonban a téli időjárás viszontagságai s nem utolsósorban a rendelkezésére álló útiköltség szűkös volta miatt 1861. február 12-én írott kilencedik levelében arról írt Budenznek, hogy ő már biztosan Teheránból várta a levelet, ahogyan maga Vámbéry is eltervezte. Azonban előbb a kedvezőtlen időjárás, máskor pedig az alkalom gátolta meg az indulást. Ugyanis, mint írta, „téli fölötté bajos a Kaukázus déli heglánczolatán átkelni, melyeket az idén egy rendkívüli nagy hó elborított s' a legmerészebb utast is visszariasztja”. Mindez azonban csak mellékes dolog, a fő baj az volt, hogy a szűk útiköltségén nem indulhatott el. Ezért olyan lehetőséget les, ahol „erszénye kiméltével” teheti meg az út nagyobbik részét. Tervei szerint legfeljebb még két hónapig marad, de utána, kerüljön bármibe is, útnak indul.³⁵

Ugy tűnik, az elhatározás valóban végleges lehetett, mivel az április 6-i levelében is megírta, hogy terveit szerint már a napokban útra kíván kelni³⁶, még a nyári forróság beköszönté előtt. Mint írta, a nyári forróságban Perzsia lázzal fertőzött, egészségtelen levegőjét húsz európai utazóból jó, ha három túléli. A tervezett indulás elé azonban ismét előre nem látott akadály gördült. Ipolyi Arnold történet-

író arról tudósította Vámbéryt, hogy Kubinyi Ferenc és Henszlmann Imre társaságában Isztambulba kívánnak utazni abból a célból, hogy ott történelmi kutatásokat végezhessenek. Ipolyiékát leginkább a török hódoltság alatt elhurcolt Corvinák felkutatása foglalkoztatta, de tanulmányozni kívánták a rodostói és izmídi kuruc emigráció történetét is. Bár Vámbéry nem örvendezett túlzottan Ipolyiék jövőtelének és meglehetősen szkeptikus volt a tervezett kutatás sikerét illetően, mégis elvállalta a felkérést a három akadémikus támogatására, amennyiben azok időben megérkeznek. Különben, ahogyan azt őszintén meg is írta Budenznek, minden tisztelete és minden „honfiúi és baráti érületi” dacára, az „elégseges kalauzság után” elindul.³⁷ Az indulást, egy váratlan lehetőségnek köszönhetően, május 1-re tűzte ki, azonban útitársai idő előtti útra kelése miatt nem tarthatott velük. Szerencsére azonban pár napon belül egy újabb lehetőség kínálkozott. Alighogy elküldte a Budenznek írott levelét, megkeresték az isztambuli olasz követségről, és felkérték, hogy perzsa tolmácsként kíséren el egy május vége felé vagy június elején Teheránba induló olasz küldöttséget, amely kormánya megbízásából diplomáciai kapcsolatot kívánt létesíteni a perzsa udvarral. Április 15-én azonban azt az értesítést kapta, hogy az olaszok mégsem várnak májusig, hanem már 10-12 napon belül hajóra akarnak ülni, és addigra ő is álljon készen az indulásra. Ez a korai indulás igen csak gondolkodóba ejtette Vámbéryt, s végül, nem kis rágódás után, alig tíz nappal a Budenznek írott levele elküldését követően értesítette Ipolyi Arnoldot, hogy mégis kész egy hónappal elhalasztani az utazását. Vámbéry hajlandónak mutatkozott tovább várakozni, annál is inkább, mivel a török nyelv-

vet és az arab írást egyaránt nem ismerő akadémikusok törökországi kutatásaihoz elengedhetetlen volt az ő segítsége. Viszont kérte Ipolyit, hogy az akadémia rohamosan fogyó támogatása mellé szerezzenek neki „egy csekély pótlékot”, amivel a kedvező alkalom elszalasztásával is elindulhat közép-ázsiai kutatóútjára. Vámbéry sürgette Ipolyit: lehetőleg még április végén érjenek Isztambulba, hogy a kutatásaikat elegendyen ö is minél hamarabb útnak indulhasson. Ezért kérte Ipolyit, induljanak el a csütörtöki gyorsvonattal, hogy még 28-án Isztambulba érkezhessenek.³⁸ Ipolyiék eredetileg valóban április 21-én kívántak elindulni Pestről, Budenz Szilády Áronhoz írott 12-i levele szerint azonban Kubinyiék, Ipolyi miatt, 8 nappal tovább halasztották az indulást. Ezért, ha akar, Szilády most írhat vagy üzenhet a barátjának.³⁹ Ipolyiék tényleges indulásáról nincs adatunk, amennyiben viszont április 29-én elindultak, még találkozhatták Isztambulban Vámbéryvel, aki végül május 15-én elhagyta a várost.⁴⁰ Vámbéry háromnapi hajóút után érkezett Trapézunt (Trabzon) városába, ahonnét háromnapi pihenést követően, május 21-én indult tovább egy *szürüdzsi* (lóbérlő és hajtó) társaságában. Június 11-én ért a perzsiai Tebriz városába, ahová csakhamar Cerutti olasz követ 25 főből álló követsége is megérkezett. Mint fentebb láttuk, az új olasz királyság „egy diplomatiko-katonai és egy tudományos osztályra” osztott küldöttsége még jóval Vámbéry előtt elhagyta a török fővárost, de kényelmi szempontból a Potin és Tifliszen át vezető hosszabb utat választották. Vámbéry két nappal a megérkezése után már írt is Budenznek. Leveléből kiderül, hogy Budenz féltette álruhában utazó barátját, és leveleiben óva intette az elhamarkodott, felelőtlen lépések-

től, melyekkel könnyen kitehette magát a leleplező-dés veszélyének. Holott négyheti viszontagságos út után most talál először „egy emberi lakra méltó hajlékra, ma látok először asztalt és széket (nagy fényűzési tárgy a belső keleten)”, és Budenz még azt akarja, hogy ellenálljon a kíséretnek s ne írjon?! „Nézhet a persa eleget, hogy egy káfir házába megyek, gyanusithatja a Mirza Residet, én még is megyek és irok” – írta Vámbéry. Vámbéry négyheti lovaglás után érkezett meg Tebriszbe, „Rasideddin városába”, de már két hét óta az „aderbajdsani durva tatár nyelven” beszélt és hallott beszélni a „finom oszmanli helyett”. Az azeri nyelvben sok lehetőséget látott, mivel az, mint írta, „sok szép hasonlatot rejt magában”, ezért tanulmányozza is, csak hogy az sok nehézségbe ütközik, és hosszú időt kíván. Mivel ezen a nyelven sem könyv, sem pedig kézirat nincs, mindent perzsául írnak, amit a vallás és a kormány egyaránt megparancsol. Ezért sok bajjal jár a tanulmányozása, egy napi zsákmányért állandóan a „bázár és theabódékban” kell „kullognia”. A sok nélkülözés dacára mégis sokkal jobb színben van, mint azelőtt. Még nem tudja, hogy meddig marad itt, de júliusban már biztosan Teheránban lesz, ahonnan bővebben ír. „Isten veled kedves barátom, nekem a frenk lakását elhagynom kell” – fejezi be a levelét.⁴¹

Vámbéry végül két hetet pihent Tebriszben, majd június 25-én elhagyta a várost, és július 13-án meg is érkezett Teheránba, ahova (az olasz küldöttség csak néhány nappal ezután érkezett meg.)⁴² Következő levelét már Teherán közeléből, a rhagesi romok közül írta 1862. július 30-án. Bár a tikkasztó hőség miatt sokat szenvedett az utazás alatt, mindaddig „semminő rosz következtetéseit” nem látta a

szenvedéseinek. Miután „ép egészséggel” megérkezett a perzsa fővárosba, ajánlóleveleivel rögtön jelentkezett Hajder Efendinél, a török kormány perzsi-ai követénél. Hajder Efendi és az európai követségek képviselői különös szívességgel fogadták, s a török követ rögtön egy „antik perzsa sátrat” bocsátott Vámbéry rendelkezésére. Ez a ponyvából és se-lyemből álló alkalmatosság lett azután a „lakása”, melynek egy része a „rég-i párth fővárosból még fönnálló egyik oszlopá”-hoz lett hozzá erősítve, úgyhogy Vámbéry egy kétezer éves kőhöz támaszkodva róhatta Budenzhez írott sorait. Levelében örömmel számolt be arról, hogy a Tebrizből keltezett levele megírása után sikerült olcsón hozzájutnia egy perzsa nyelven értelmezett drága csagatáj szótárhoz. A szótár Európában teljesen ismeretlen, azonnal útnak is indította Pestre Budenznek, aki nyugodtan tanulmányozhatja, de a közzétételét halassza el Vámbéry visszatértéig, mivel az a saját birtoka, csupán halála esetén száll az akadémiára. Sok érdekes adatot gyűjtött az azeri nyelvjárásról is, folyamatosan dolgozik az észrevételein, s a kész munkát közlés végett még Teheránból el fogja küldeni Budenznek. Tervezett útja felénél jár, viszont néhány ok mégis meggátolja, hogy „tolla lelkesedéssel repüljön” a papíron. Kénytelen tudatni barátjával azt a leverő újságot, hogy egy időre fel kell hagynia szamarikandi terveivel. Ugyanis Közép-Ázsiában éppen a tervezett útvonalán véres háború tört ki Doszt Mohammed és Herat, valamint a perzsa kormány ellen. Ezért „egy kém biztos halálát” lelné, ha mostanság oda merészkedne. A másik ok pedig, ami visszatartja, az, hogy az akadémiától kapott pénzéből csak 50 aranya maradt, és a továbbutazásra legalább 200 aranyra lenne szüksé-

ge. Ezért egy hosszú és részletes levelet ír br. Eötvös Józsefnek, és kíváncsian várja, mit szól az akadémia azon indítványához, hogy „egy alapos és komoly segélyezést” kér. Ha adnak, beváltja a szavát, ha nem, akkor rögtön tudósítani fogja Budenzet a további terveiről és teendőiről. Még négy-öt hétig szándékozik Teheránban maradni, amíg az akadémia döntése megérkezik. Addig is egy rövid kirándulást tesz („persze nem az utamhoz tartozót”) Iszfahán és Siráz vidékére, ami kb. 25 aranyába fog kerülni. Tisztában van vele, hogy ez az út Budenznél „mint altaji lingvista előtt” nem a legcél szerűbb, de úgy érzi, ártani nem fog a tapasztalatainak. Igaz, hogy az európaiak már eléggé bebarangolták azt a vidéket, de mint „Mirza Resid”, még senki sem! Különben sem tudna mit csinálni oly sokáig Teheránban, pláne azért, mert a Doszt Mohammed által fellázított vad türkmének „oly bizonytalanná tették a meshed-herati utat”. „A haláltól nem félek, de a fogságtól igen is, ha megfontolom, hogy olyan testületre kell támaszkodnom, ki legjobb akaratával a válságdíjat ki fizetni képtelen! Márpedig a Tatárország pusztáin tevéket s juhokat őrizni vagy pedig kézimálommal gabonát őrteni nincs nagy kedvem” – írta.

Vámbéry leveléből kiderül, hogy az akadémia meggyőzéséhez leginkább Budenz támogatásában és ékesszólásában bízott. „Személyedben reményeim központosúlnak” – írta neki, és kérte, hogy rögtön írja meg Eötvös választát, valamint azt, hogy mit gondol és szól az akadémia tagsága „azon arczátlanúságomnak, hogy 600 pengő forinttal nem tudom beelégedni egy keleti utra, „mert azok a jó urak nem igen értik, mit tesz az 2000 mérföldnyi távolságban hazájától egy sánta lábbal köszálni”. Bár

szíve szakadt meg az anyagi körülményei miatt számára elérhetetlen ritka kéziratok és könyvek látán, eddigi útját mégis eredményesnek ítéli. Az utazás, nyelvészeti eredményei mellett, élete legszebb óráit tartalmazza. „Képzelheted, mit nem lát és hall egy magány utazó, ki mint szenteskedő műszülman a keletet képe szerint beutazza.” Először ugyan félt egyedül elindulni Isztambulból, és nagyon szeretett volna az olasz követséggel együtt tartani, most viszont már örül, hogy ez irányú terve megghiúsult. Személyes élményeiről egyelőre nem ír semmit, azt majd „egyszer a szép nyugaton” elmeséli barátjának.⁴³

Mint fentebb már említettem, Teheránból Vámbéry, alig két héttel a Budenznek küldött levél után, Ballagi Mórnak is írt.⁴⁴ Levelében szintén beszámol az addigi utazásáról. Bár eleinte nehezen szokta meg a pusztta földön való hálást, s a kenyérből és savanyú tejből álló egyhangú étkezés is „kissé zokon esett” neki, a szükség hamar hozzászoktatta a „dervis képpen utazásra”. Levelében ugyancsak említést tesz arról, hogy készakarva kerülte ki Tebriszben az olasz küldöttséget, annál is inkább, mivel közben volt lehetősége meggyőződni arról, hogy „a keletet csak keleti ember, keleti nyelven, keleti jelmezzel tanulmányozhatja, s’ az európaiasság legcsekélyebb nyoma minden kutatást a népek szokása és jelleme mezején, gyümölcstelenné teszi”. Eddigi eredményei közül az azeri nyelvjárás kapcsán tett észrevételeiről és az eddig ismeretlen csagatáj-perzsa szótárát említi meg, eltekintve a perzsa nép és a kormány körében nyert tapasztalataitól, amelyek, a hasonló törökországi tapasztalataival együtt, reményei szerint a későbbiekben kedvező fogadtatásra fognak találni Európa országai-

ban. Mivel mindössze 50 arany áll a rendelkezésére, ami sem a tovább-, sem a hazautazásra nem elegendő, mint első pártfogóját, Ballagit is megkéri, hogy támogassa a kérését az akadémián. Csak abban reménykedik, hogy a Sirazból való visszatérkor „legalább oly összegecske” várja, amivel folytathatja az útját Bokhara felé. Az útiköltség hiánya mellett még azért is szenvednie kell, mivel a leg szebb „kézirati kincseket” csak a létezésükről ismeri, hiszen nem áll módjában azokat megvásárolni. Miközben másoknak óriási összegek állnak a rendelkezésükre csak a kéziratok és könyvek beszerzésére. Pl. az olasz küldöttséggel érkezett nyelvész, Lignana Teodor 20 000 frankkal rendelkezik kódexek vásárlására, de mivel „a jó ember keveset ért a szakához”, Vámbéryt bízta meg „érdekes” könyvek megvásárlásával.

Amíg az akadémia és barátai levelére várt, Vámbéry valóban elutazott Perzsia déli részére. Az Iszfahán és Siráz környékén tett utazásról később a *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában* című útleírásában számolt meg. Az utazás során írott levelei közül csak egyet ismerünk, melyet 1862. október 2-át követően írt br. Eötvös Józsefnek a perszepoliszi romok közül.⁴⁵ Az ókori romok között szemlélődő és a korábbi látogatók minden nyelvű feliratait olvasgató Vámbéryt az egyik oszlopon egy rövid magyar nyelvű feljegyzés, „Maróthy István 1839”, öntelelt és hálás szavakra készítette útja legfőbb támogatójához. Hálásan mond köszönetet Eötvösnek, hogy a segítségével ő, a „néhai falusi zsidó tanító” mindezen csodálatos látványnak a tanúja lehet. Mivel a vele tartó két dervistárs már gyanakodva nézegette, gondolván, hogy különös társuk bizonyára kincset keresni jött el a régi romokhoz, gyorsan be

kellett fejeznie a levélírást. Ui. megnyugtatósukra Vámbéry azt mondta nekik, hogy egy perzsa verset fordít az egyik oszlopról, ezért neki kellett állnia a fordításnak.

Vámbéry 1863. január 16-án érkezett vissza Sirazból Teheránba. Bár a kirándulás a tervezett három helyett öt hónapjába került, és a különböző szenvedések – forróság, éhség, szomjúság és a tetűk – igencsak próbára tették, „Persia őstörténeti emlékekkel hintett földjén” szellemileg mégis élete legszebb napjait élte át! Igaz, „Dsagataji szótárt... e romok egyikében sem találtam” – tette hozzá tréfásan. Visszatértekor keserűen tapasztalta, hogy az öt hónap alatt a közép-ázsiai ügyek nemhogy javultak volna, hanem még tovább romlottak. Doszt Mohammed kán egyre inkább „egész Transoxania és különösen Bukharára céloz”, mely esetben a Vámbéry odamenetele szinte lehetetlen, de őt ezen akadályok cseppet sem gátolják, sőt már két hónap múlva Meshed és Merv felé indul, s azon a tájon a tatár szókinccsel „egész kényelemmel gyűjteni fogom”. Csak azt fájlalja, hogy Budenz 34 szóból álló levelén kívül otthonról „egy szót és következetesen egy fillért sem” kapott. Még néhány hetet vár, utána viszont, akár kap választ, akár nem, folytatni fogja az útját, melynek „gyümölcse a hazámé lesz, de fájdalom, hogy Pest helyett tán más fővárosba mennem kell”.⁴⁶

Végül mégsem kellett pénz nélkül elindulnia. Két hónappal később, 1863. március 20-án örömmel írta meg barátjának,⁴⁷ hogy Dragovits Mihály osztrák konzul Trapezuntból értesítette az akadémia 43 aranyból álló támogatásának a megérkezéséről, amit hamarosan el is juttat hozzá. Bár „mily csekély, mily parányi az említett összeg” a tervezett úthoz

képest, a támogatás mégis könnyekig megindította Vámbéryt, mivel ebből az akadémiai tagság jóakaratára következtethetett. Az elmúlt két hónapban Vámbéry komoly lelki tusát vívott magával útja további sorsát illetően. Eddig ugyan az ádáz viszonyok kényszerítették, hogy Teheránban vesztegeljen (igaz „úrias” körülmények között, a török követségi palotában), most viszont, mivel a sánta lábbal való továbbgyaloglást és az útközben „kolduskenyéren” élést „tiszta képtelenség”-nek tartotta, komolyan foglalkoztatta a visszatérés gondolata. Bár a visszatérésre ösztönözte a tavasszal haza szándékozó Hajder Efendi is, az a gondolat, hogy a Perzsiát illető „irkafirkáihoz” elengedhetetlen perzsa könyvek nélkül hagyja el Teheránt, „egy roppant követ gördített” elé, „halál elkeseredettséggel megtöltvén” lelkét. Erre egyszer csak megérkezik az akadémiai segílyt jelentő levél „a pénzről, ami ugyan kevés a tovább utazásra, de a könyvek megvásárlására jócskán szolgálhatna!”, újabb háromnapos „harci lelki tusa” után Vámbéry a továbbutazás mellett dönt. Mivel ő Perzsia és annak történelme s nyelve tanulmányozásáért a hazáját el nem hagyta volna, s mivel őt a másodrendű érdek után „egy fő, nálam életkérdéssé vált feladat” vezette ide, „kerüljön most bármibe”, folytatni fogja az útját, „készebb lévén egy fenyegető veszély áldozatává lenni, mint szóbevallás nélkül hazatérve testi nyugalomban ugyan, de lelki furdolásokkal egy czudar életet viselni”. Budenz eléggé megsértette az utolsó levelében írt „kóbor élet féle kint léttel”, de nem haragszik rá, mivel a baráti érzülete súghatta neki, hogy „jobb volna, ha hazatérnék és otthon lautam qvantum szolgálnék”. De feltételezheti egyáltalán Budenz, hogy „én a meggyőzetés szennyét fürkésszem, és hogy

kitárt kebelével otthon nyugalmas hivatásnak élhessek?". Igaz, takarózhatna azzal, hogy nincs meg a szükséges mód a továbbutazásra, de még a Közép-Ázsiában dühöngő afgán háború is kérlelhetetlenné teszi „a gyáva gyanakodásáról” amúgy is eléggé ismert özbeg-bokharai kormányt egy olyan idegen utazó ellen, akinek a célját csak félreértheti, és ott, ahol Nagy-Britannia két követét is kivégezték, „az elhagyott magány utazót” nem valami előzékenységgel halmozzák el! Mióta Bloqueville francia-perzsa tisztet 12 000 aranyért váltották ki a türkmének fogságából, a nomádok „azon hiszemben, hogy minden nyugati emberért oly zsíros sommát kapnak”, igencsak iparkodának Vámbéryt is „hálójukba keríteni, és ha ez ... megtörténék, mitől az Isten mentse, Magyarország érettem annyi pénzt nem ad, mert nem adhat.” Vámbéryt ugyanakkor az út továbbfolytatására buzdítja az adott szava és a „nyelvészeti kérdéseink sikere, megoldása, melynek ha nem is egészben, de részben elegett tehetnék. Te sajdítod a törökség szógyűjtése hasznát, de én szemlátomást naponta tapasztalom annak nagy horderejét”. Ugyancsak ösztönzi a továbbutazásra az is, hogy új információkat vihet Európába az addig szinte ismeretlen Bokharáról. Levele végén meghatóan búcsúzik barátjától: „Nem tudom, oly nehezen válok el a hozzád való beszélgetésemtől, tán csak nem az utolsó – Mi a manót, félre ti fekete képek, ne takarjátok el előlem a reményem tündöklő csillagát, ő volt az, ki mindeddig tüskés pályámon vezetett, ő az, ki jelen állásra emelt, hogy hazámnak áldozhassak, és az, az ki a kívánt kincscsel terhelve baráti karjaiba vissza vezet.” Ugyanazon a napon Vámbéry elbúcsúzott br. Eötvös Józseftől is, megköszönve az akadémia további támogatását.⁴⁸

Utazásáról csak két beszámoló maradt fenn, amit Hajder Efendinek írt Teheránba, Magyarországra leghamarább csak a Perzsiába való visszatérést követően, 1863. novemberében írt először haza Budenznek, Meshed környékéről.⁴⁹ A nyolchavi távollét után a Perzsia határát átlépő Vámbéry valószínűs újjászületésként élte meg, hogy megszabadulva a khívai és bokharai kánságokban őt állandóan fenyegető halálos veszélytől, immáron nyugodt körülmények között számolhatott be barátjának a kalandokban bővelkedő útjáról. Bár az útja „nagy veszélyekkel” és „hihetetlen fáradságokkal” járt, most már nyugodt szívvel indulhat „édes hazája” felé. Útját eredményesnek találta, már csak azért is, mivel „Marco Polo” óta nem volt vetélytársa, lévén, hogy egyetlen elődje sem rendelkezett az ő eszközeivel. Nyelvészeti kérdéseiket teljesen eldöntöttnek véli, úgy érzi, hogy a korábbi elgondolásai beváltak. A személyes tapasztalatai, valamint a magával hozott 18, zömében Közép-Ázsia szép-irodalmából való kódex segítségével biztosan meg fogja győzni az „európai tudományosságot” az eredeti elgondolása helyességéről. Az út rövid vázlatát már elküldte br. Eötvösnek, abból Budenz is bővebben értesülhet az eredményeiről, személyes találkozásukkor viszont teljes részletességgel beszámol neki. „E soraim minden betűjéért ezer halálverítéket izzadtam, éhhalál, szomjhalál, rabság és kinpad fenyegettek – most, *hogy Mashad-i mukkad-desz-ben* [a szent Meshedben] van, a mult csak rémes emlék maradt, szemem előtt két szerencsétlen olasz kalmárt kivégeztetett a cudar Emiri Bokhara, ő, ki áldását vevé és ajándékot ada a dervis barátodnak, kiben nagyon sejtette a frengi Vámbéryt” – fejezi be a beszámolót.

1864. február 5-én újabb levelet írt Budenznek, amelyben beszámolt arról, hogy Teheránba érkezésekor milyen tisztelettel fogadták őt a perzsa udvarban és az európai követségeken. A sah kitüntette a rendjelével, az európai követek pedig sürgönyökben tudósították kormányaikat. Bár több európai ország szerette volna megszerezni Vámbéry Közép-Ázsiát érintő „politikai-statistikai” adatait, ő már eldöntötte, hogy az angol kabinetnek ajánlja fel a tapasztalatait. Vámbéry biztos volt benne, hogy közép-ázsiai tapasztalatai és a beszerzett szótárak alapján a saját javukra tudják eldönteni a nyelvészeti vitát, bár a levélből úgy tűnik, hogy Budenz nem osztozott annyira barátja derűlátásában. Elképzelhetőnek tartotta, hogy akár egy évet is Londonban fog tölteni, annál is inkább, mivel az útja kalandos része, valamint a „csudás” megmenekülésének a híre már előre vetíti az érkezését. Időközben a brit külügyminisztériumnak egy hivatalos tudósítást is benyújtott, melyben beszámolt több eltűnt angol utas sorsáról, valamint arról a két szerencsétlen olaszról, akiket az ő Bokharában létekor fogattak el.⁵⁰ Még nem tudja, milyen lesz az angliai fogadtatása, a további szándékai viszont teljesen a hazájától függenek, és reménykedik is benne, hogy Angliából visszatérve, br. Eötvös József és az akadémia elnöke továbbra sem fogják cserbenhagyni.⁵¹

Ugyanekkor Szalay Lászlónak, az MTA főtitkárának is írt, akinek hálásan mondott köszönetet a pártfogásáért. Levelében egy rövid összesítést is készített az útja alatt az akadémiától rendelkezésre bocsátott támogatásról, amely 271 aranyat tett ki. Májusban vagy június elején érkezik Pestre, s akkor majd személyesen is köszönetet fog mondani neki. Szalayt kérte meg, hogy az akadémiához írott jelentését adja át közlés végett a *Pesti Naplónak*, mi-

vel a Bécsbe, Párizsba és Londonba küldött rövid, hivatalos jelentéseit nem tartja alkalmasnak a széles körű közvélemény számára.⁵²

Két hónapi teheráni tartózkodása után, március 19-én még egy utolsó levelet írt Budenzhez. Mivel a Perzsiába érkezése óta írott két levele még az „örömmámor befolyása alatt” íródott, a közben eltelt idő alatt Vámbéry visszazökkent a régi kerékvágásba, és már józan fejjel vethetett számot az utazással és az előtte álló feladatokkal. Két nappal később kíván útnak indulni, és május végére tervezi, hogy Pestre érkezik. Az eltelt két hónap alatt rendbe szedte a jegyzeteit, és egy nagy terjedelmű, perzsák számára íródott török–csagatáj szótár fordíttatásával és a perzsa magyarázatok magyarral való kicserélésével foglalkozott. Már korábban útra kelt volna, de a sah egy rövid, de Vámbéry szerint hasztalan munkával bízta meg. Ahogyan azt már korábban elhatározta, előbb Londonba megy, ahová a követ megjelentette az érkezését. Természetesen az angliai tartózkodását tudományos szempontokból is szeretné kiaknázni, mely során nemcsak magának, hanem Bundenznek is „szebb jövőt” kíván előkészíteni.⁵³

ÖSSZEGZÉS

Budenz József a Keleten tartózkodó Vámbéry talán legfőbb támasza volt Magyarországon. Egyre növekvő befolyását, szakmai hírnevét latba vetve igyekezett megnyerni az akadémiai tagság jóindulatát, és persze az akadémia anyagi támogatását is. Ennél viszont többet jelenthetett az a lelki és erkölcsi támasz, amelyben, Vámbéry levelei alapján, Budenz a barátját részesíthette. Bár, a Budenzhez

írott levelek magáról az utazásról is számos, a későbbi útleírásait jól kiegészítő adatot tartalmaznak, legfőbb értékük azonban mégis az, hogy az utazó legbensőbb érzéseit, gondolatvilágát és a mások számára nem annyira publikus céljait közvetítik felénk. A hivatalos jelentésekkel, valamint az akadémiai pártfogókhoz írott levelekkel összehasonlítva, a Budenzhez írott levelekből egy másik, emberibb Vámbéry képe kerekedik ki, és így válik a levelezés a két tudós között kialakult baráti kapcsolat bensőséges dokumentumává.

A magyarság török eredetét valló Vámbéry nézeteiről először 1869-ben jelentkezett hosszabb tanulmánnyal, *Magyar és török–tatár szóegyeztések* címmel, amelyre két évvel később Budenz megjelentette a *Jelentés Vámbéry Ármán magyar–török szóegyeztéseiről* című bírálatát. Bár Vámbéryt már ekkor érzékenyen érintette egykori barátja véleménye, a köztük levő szakmai ellentétek az 1882-ben megjelent *A magyarok eredete. Ethnológiai tanulmány* című, és az „ugor–török” háborút elindító munkája után kialakult „tollcsata” során élesedtek ki.⁵⁴ Az élesedő szakmai ellentétek a két tudóst is egyre inkább eltávolította egymástól, annak ellenére, hogy az idősödő Vámbéry élete végén írott munkáiban „ha vonakodva is néha s pár régi téves elképzeléséhez továbbra is ragaszkodva, de elfogadta Budenz alaptézisét a magyar nyelv finnugor alaprétegéről”.⁵⁵ Ezt azonban az egykori jó barát már nem élhette meg.⁵⁶ A *Közép-ázsiai utazás és a Vándorlásaim és élményeim Perzsiában* című útleírásokban, már csak jellegük miatt is, nem esik szó az ott-honiakról, így Budenz Józsefről sem. A *Közép-ázsiai utazás* kiegészítésének szánt *Vázalatai Közép-Ázsiából* című művében is csak az Európába magá-

val hozott „tatárja”, Csagatai Izsák kapcsán tér ki rá röviden.⁵⁷ Ugyanakkor feltűnő, hogy a *Küzdelmeim* című önéletrrásában egyszer sem emlékezik meg Budenzről: többször ír legfőbb pártfogójáról, br. Eötvösről, és az őt hozzá beajánló Ballagi Mórrol⁵⁸, egy ízben pedig Szalay Lászlót, „az Akadémia nagynevű titkárát” is megemlíti;⁵⁹ kedves szavakkal emlékezik meg a Londonból való hazatérését fogadó közöny és elutasítás közepette őt verssel köszöntő Dalmady Győzőről is⁶⁰ – a hűséges levelezőtárs, az akadémiai hatalmasságokhoz kéréseit közvetítő Budenz nevét hiába is keresnénk a kötet lapjain...

Jegyzetek

¹ Mindezeket l.: Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2001. (a továbbiakban = *Küzdelmeim*)

² Vámbéry Ármin levelei Budenz Józsefnek. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (a továbbiakban = MTA Kt.) Ms. 5450/204–222. sz. A levelek közül három – a 220., 221. és 222. számú – már korábban napvilágot látott a pozsonyi Kalligram Kiadó gondozásában. L. Kovács Sándor Iván (Szerk.): *Batu kán pesti rokonai. Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák. (Kiadatlan írások és dokumentumok.)* Kalligram, Pozsony, 2001. 285–288 p.

³ Az előadásban meg nem jegyzetelt életrajzi adatok a *Pallas* és a *Révai Nagy Lexikonából*, valamint Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái* című kötetéből valók.

⁴ Vámbéry Ármin levele Ballagi Mórnak. Rhagesi romok, 1862. augusztus 12. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban = OSZK Kt.) Levelestár

⁵ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Rhagesi romok, 1862. július 30. MTA Kt. Ms. 5450/217. sz.

⁶ Vámbéry Ármin levele Szalay Lászlónak. Teherán, 1864. február 5. OSZK Kt. Levelestár

⁷ Vámbéry Ármin levele br. Eötvös Józsefhez. Perzsepoliszi romok, 1862. október 2. után

⁸ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. január 16. MTA Kt. Ms. 5450/218. sz.

⁹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1864. február 5. MTA Kt. Ms. 5450/221. sz.

- ¹⁰ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Tebrisz, 1862. június 13. MTA Kt. Ms. 5450/216. sz.
- ¹¹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1862. augusztus 19. MTA Kt. Ms. 5450/204. sz.
- ¹² *Küzdelmeim*. 231 p.
- ¹³ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1862. augusztus 19. MTA Kt. Ms. 5450/204. sz.
- ¹⁴ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1862. augusztus 25. MTA Kt. Ms. 5450/205. sz.
- ¹⁵ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1862. február 12. MTA Kt. Ms. 5450/212. sz.
- ¹⁶ Nevét időnként Sleiningennek írja
- ¹⁷ Talán Kovács Mihály (1818–1892) festővel azonos
- ¹⁸ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. március 20. MTA Kt. Ms. 5450/218. sz.
- ¹⁹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. március 20. MTA Kt. Ms. 5450/218. sz.
- Vámbéryt, még 1860. október 9-én választotta levelező tagjává a MTA.
- ²⁰ „szokásos módon kezdém meg leveletem...” Szilády Áron levele Budenz Józsefnek. Göttingen, 1858. november 28. MTA Kt. Ms. 5450/148. sz.
- ²¹ Szilády Áron levele Budenz Józsefnek. Nagykőrös, 1861. június 14. MTA Kt. Ms. 5450/151. sz.
- ²² Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1861. július 2. MTA Kt. 4428/150. sz.
- ²³ Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1861. július 26. MTA Kt. 4428/151. sz.
- ²⁴ Szilády Áron levele Budenz Józsefnek. Nagykőrös, 1861. augusztus 2. MTA Kt. Ms. 5450/152. sz.
- ²⁵ Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1861. augusztus 10. MTA Kt. 4428/152. sz.
- ²⁶ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. augusztus 19. MTA Kt. Ms. 5450/204. sz.
- ²⁷ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. augusztus 25. MTA Kt. Ms. 5450/205. sz.
- ²⁸ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. október 5. MTA Kt. Ms. 5450/208. sz.
- ²⁹ azaz: „Áronnak, annak az *ostoba disznónak* (nem [pedig] barátunknak) egy szót sem írok többé!”
- ³⁰ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. november 15. MTA Kt. Ms. 5450/209. sz.
- ³¹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1862. április 6. MTA Kt. Ms. 5450/215. sz.
- ³² Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1861. február 15. MTA Kt. 4428/148. sz.

- ³³ Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1862. február 13. MTA Kt. 4428/155. sz.
- ³⁴ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. augusztus 19. MTA Kt. Ms 5450/204. sz.
- ³⁵ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1862. február 12. MTA Kt. Ms 5450/212. sz.
- ³⁶ „Én igazán mondván azt hívtam, hogy e napokban Stambulból az utolsó levelemet intézem hozzád, de fájdalom, nem úgy lesz a dolog.”
- ³⁷ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1862. április 6. MTA Kt. Ms. 5450/215. sz.
- ³⁸ Vámbéry Ármin levele Ipolyi Arnoldnak. Isztambul, 1862. április 16. OSZK Kt. Levelestár
- ³⁹ Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1862. április 2. MTA Kt. 4428/157. sz.
- ⁴⁰ A Kubinyi-expedíció és Vámbéry kapcsolatára nézve I.: Seres István: A bujdosók sírjai Törökországban II. Vámbéry Ármin életútjához. In: *Vámbéry Antológia 2002.* (Összeállította: Hodossy Gyula). Lilum Aurum, Dunaszerdahely, 2002. 139–148 p.
- ⁴¹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Tebrisz, 1862. június 13. MTA Kt. Ms. 5450/216. sz.
- ⁴² Vámbéry Isztambulból történt elutazásáról és az olasz követ-séggel való kapcsolatáról a *Dervisruhában Közép-Azsián át* (Lilum Aurum, Dunaszerdahely, 2000. 11–79 p.) című kötet elején számol be.
- ⁴³ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Rhagesi romok, 1862. július 30. MTA Kt. Ms. 5450/217. sz.
- ⁴⁴ Vámbéry Ármin levele Ballagi Mórnak. Teherán, 1862. augusztus 14. OSZK Kt. Levelestár 1954/118. sz.
- ⁴⁵ Különálló hasonmás lapon a *Küzdelmeim* című életrajzi kötet 192–193. lapjai között. Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*. Budapest Franklin – Társulat, 1905. „Levél Eötvös József Bárnak. Perszeopolisz romjai közül.”
- ⁴⁶ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. január 16. MTA Kt. Ms. 5450/218. sz.
- ⁴⁷ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. március 20. MTA Kt. Ms. 5450/219. sz.
- ⁴⁸ Különálló hasonmás lapon a *Küzdelmeim* című életrajzi kötet 200–201. lapjai között. Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*. Budapest Franklin – Társulat, 1905. „Egy lap Teheránból Eötvös József Bárnakhoz 1863. márczius 20-ikán írt leveléből. Mielőtt útra kelt volna Bokhara és Szamarkand felé.”
- ⁴⁹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Meshed körül, 1863. november MTA Kt. Ms. 5450/220. sz.
- ⁵⁰ L. a Teheránból, 1864. január 29-én Sir Charles Alison angol követhoz írott jelentését! *Küzdelmeim* 183–184 p.

- ⁵¹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1864. február 5. MTA Kt. Ms. 5450/221. sz.
- ⁵² Vámbéry Ármin levele Szalay Lászlónak. Teherán, 1864. február 5. OSZK Kt. Levelestár
- ⁵³ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1864. március 19. MTA Kt. 5450/222. sz.
- ⁵⁴ Az „ugor-török háború”-ról, valamint Vámbéry és Budenz nézeteiről I.: Vásáry István: *Vámbéry és a magyar őstörténet* című tanulmányát. In: *Vámbéry Ármin emlékezete*. Keleti értekezések 2. Kőrösi Csoma Társaság Budapest, 1986. 19–25 p.
- ⁵⁵ Uo. 21–22 p.
- ⁵⁶ Budenz József 1893-ban hunyt el, tehát Vámbéry 21 évvel élte túl barátját.
- ⁵⁷ „Szilády Áron és Budenz József, tudós barátaim, vendégszeretően magukhoz vették...” Vámbéry Ármin: *Dervisruhában Közép-Ázsián át*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2001. 506 p.
- ⁵⁸ *Küzdelmeim*. 78, 87 p.
- ⁵⁹ *Küzdelmeim*. 90 p.
- ⁶⁰ „Azok közt, kik ama szomorú napjaimat szeretetük és becsülésük jeleivel megédesítették, melegen emlékezem még Dalmady Győzöre, ki Londonból való hazaérkeztemkor lelkesen ünnepelt, s így kezdte a *Hazánk s a Külföldben* hozzám írt költeményét...” *Küzdelmeim*. 231 p.

Csirkés Ferenc

VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS AZ IRÁNI POLITIKA

Vámbérynek mint külpolitikai szakértőnek a szolgálatait leginkább a brit külügy tudta hasznosítani. Az idős professzor hosszú évtizedekig járt vendégségbe a nagyhatalmak rivalizációját egymás ellen kijátszani szándékozó II. Abdülhamid udvarába, aki kétségbeesve próbálta kimenteni országát az egyre erősödő válság örvényéből. Vámbéry a szultánnal folytatott beszélgetéseiről hosszú jelentésekben tudósította a brit külügyet, melyért busás javadalmazást kapott, sőt, élete végén felvették a külügy nyugdíjlistájára is. Ez és általában véve publicisztikai tevékenysége jól illeszkedett az általában csak *Keleti Kérdésként* aposztrofált történetbe, amely röviden az egyre inkább meggyengülő Oszmán Birodalom további sorsával függ össze. Az Európa beteg emberének nevezett birodalom területén ébredő, és a birodalom gazdasági életét kézben tartó európai nagyhatalmak joggal tartottak attól a destabilizációtól, melyhez a birodalom bukása ve-

zethetett és folyamatosan vezetett is mind a Közel-Keleten, mind pedig a Balkánon. Az egyre erőteljesebben terjeszkedő oroszokkal szemben sokáig úgy tetszett, hogy az oszmán és az angol érdekek azonosak a Boszporusz partján, hiszen a briteknek mindennél fontosabb volt az Indiába vezető út biztonsága, melyet a Földközi-tenger keleti medencéjének stabilitása, így az oszmán területi integritás szavatolt. Ez csak a Szezei-csatorna megépülésével, Egyiptom 1882-es brit megszállásával s a brit Közel-Kelet-politika súlypontjának ebből következő eltolódásával változott meg, illetve azzal a sorozatos oszmán gazdasági, katonai kül- és belpolitikai válságok nyomán elhalófélben lévő reménnyel, hogy fenn lehet tartani az Oszmán Birodalmat. A brit külpolitika sokáig hezitált a kérdésben, és ebben a helyzetben különösen jól jöttek az akkorra már elismert, harcosan angolpárti Közel-Kelet- és Közép-Ázsia-szakértő, Vámbéry Ármin szolgálatait.

Ugynevezett kémtevékenységének és politikai elemzéseinek azonban volt egy kevésbé ismert területe, mely Iránhoz, vagy ahogyan akkoriban még Nyugaton nevezték, Perzsiához kötődött. Ez a térség semmivel sem volt kevésbé fontos a brit birodalmi érdekek szempontjából, hiszen Irán az indiai brit birodalom térszomszédságában terült el. A terület érzékenysége már Napóleon is felhívta a figyelmet, aki – bár a terv logisztikailag hajmeresztőnek tűnik és gyakorlatilag kivitelezhetetlen lett volna – Egyiptom és a Közel-Kelet meghódítása után éppen Iránban óhajtott volna keresztülmaszírozni gránátosával, hogy India kincseit megkaparintsa. Az angolok 1801-ben franciaellenes szövetséget ajánlottak a sahnak, aki boldogan el is fogadta a segítő kezét. Amikor azonban orosz csapatok jelentek meg a Ka-

ukázusban és elfoglalták a Perzsiához tartozó Grúziát, majd 1804-ben Jerevánt, a sah hiába fordult az éppen orosz-szövetséges angolok segítségéért. Napóleon, kihasználva a helyzetet, 1807-ben Finkensteinben angolelleses szövetséget kötött a sahkal. Az angolok számára azonban még rosszabb hírek is érkeztek, miszerint a Tilsitsben békét kötő Sándor cár és Napóleon felosztották maguk közt a világot, és a baráti Perzsián át együtt szándékoznak elindulni India meghódítására. A sah a britek szerencséjére azonban jobban tartott az orosz közelségtől, mintsem hogy hagyja a britekkel való viszonyt végleg elmérgesedni, és sietett szövetséget kötni velük, akik a területét ért támadás esetére katonai segítséget, illetve pénzügyi támogatást ígértek neki.¹ Az orosz előretörésnek ez azonban csupán a kezdetét jelentette. Az 1811 és 1813 között vívott orosz-perzsa háborút lezáró gulisztáni béke értelmében Perzsia elvesztette kaukázusi birtokainak java részét, így Bakut, Darbandot, Gandzsét Karabaht, Mugánt és Grúziát, s nem tarthatott többé hadiflottát a Kaszpi-tengeren sem, kénytelen volt egy számára kedvezőtlen vámegegyezményt elfogadni, és Oroszország beleszólást kapott a trónöröklés kérdésébe is, ami nem szolgált jó előjelül a továbbiakra néze sem.² A perzsa revanskísérlet kudarcát, azaz az 1826–28-as orosz-perzsa háborút záró turkománcsáji békét követően Jereván és Nahcsiván került orosz kézre. A súlyos hadisarc fizetése mellett a sah kénytelen volt eltérni a cár jogát, hogy ott nevezzen ki konzulokat, ahol az orosz kereskedelmi érdekek diktálták. Az orosz kereskedők alig öt százalék vámot fizettek, és a részükre biztosított extraterritoriális jogok ahhoz vezettek, hogy más országok kereskedői is hasonló jogokat követeltek, igen

hátrányos helyzetbe taszítva a perzsa kereskedőket. A turkománcsáji béke egyben a perzsa–brit kapcsolatokban is hatalmas változást jelentett, hiszen a britek nem teljesítették az 1807-es szerződésben vállalt kötelezettségeiket, így Perzsiában a britekkel szemben táplált bizalmatlanság növekedésével párhuzamosan egyre erősödött az orosz befolyás. A kettős befolyás belső szegregációhoz is vezetett az országban belül: az orosz főleg a termékenyebb, sűrűbben lakott Észak-Iránban érvényesült, míg délen inkább a brit jelenlét volt érezhető.

Ez volt tehát az Irán történetét tulajdonképpen az elkövetkezendő évszázad során közvetlenül befolyásoló angol és orosz rivalizálás kezdete, mely szerves része volt a két nagyhatalom világpolitikai szintű versengésének.³ A brit külpolitika és Irán kapcsolata sok hasonlóságot mutat az oszmán–brit viszonytal, hiszen a britek leginkább indiai birtokaik biztonságát tartották szem előtt, ezért érdekelték voltak az oda vezető úton elterülő államok szilárdságában, így az orosz földközi-tengeri jelenlétet akadályozó Oszmán Birodalom fenntartásában, illetve a Perzsa-öböl partján elterülő Perzsia stabilitásában és integritásában. Ezért többnyire támogatták a perzsa politikai reformokat. Nagy-Britanniával ellentétben a Perzsiában komoly területi igényekkel fellépő Oroszország Perzsiára pont az ellenkező szemszögből tekintett: az oroszoknak Perzsia elsősorban az India és a Perzsa-öböl felé vezető út állomásaként lehetőséget biztosított, hogy nyomást gyakoroljanak a britekre. Mivel tehát nem állt érdekükben az erős és független Perzsia, általában elleneztek a reformokat. Természetesen a brit és az orosz katonai jelenlét a térségben nem volt összehasonlítható, és egy esetleges konfliktus valószínűleg

orosz sikereket és következésképpen orosz dominanciát eredményezett volna, ezért a britek óvakodtak a közvetlen protektorátustól. Az oroszok azonban más területeken voltak sebezhetőek, illetve attól tartottak, hogy egy esetleges katonai konfliktus következtében a britek végleg elzárnák őket a Perzsa-öböltől, ezért a két nagyhatalom tulajdonképpen egymásra féltékenyen ügyelve, egymás mozdulatait kölcsönösen nyomon követve, sakkban tartotta a másikat. Mind a brit, mind az orosz Perzsia-politikát elsősorban nem a Perzsiához, hanem az egymáshoz való viszony határozta meg, és jelenlétük következtében a perzsa politikai elit orosz- s angol-pártiakra bomlott.⁴

Irán uralkodói 1794 és 1925 között a türkmén eredetű Kádzsár-dinasztiából kerültek ki. Uralmuk végén az ország új történeti periódusba lépett, és a középkori iszlám monarchia átadta helyét az alkotmányos királyságnak, melyben megvoltak a parlamentáris rendszer külső formái.⁵ Kénytelenek voltak állandóan hadat viselni a határaikon megjelenő oszmánok, türkmének, üzbégek ellen, illetve ki voltak téve az erősödő angol és orosz befolyásnak. Belpolitikailag a legnagyobb problémák egyike a dinasztia katonai alapját is alkotó törzsek integrációja volt, illetve a centralizációval növekvő állami bürokrácia fizetése. A gyenge központi hatalom következtében az állam nem tudta kezelni ezeket a feszültségeket, és állandó volt a belpolitikai bizonytalanság. A világkereskedelemben való egyre intenzívebb bekapcsolódás, tehát a nyugati befolyás hatására az iráni kézműipar válságba került, a külkereskedelmi mérleg negatív lett, amihez hozzájárult, hogy a világpiacon hatalmasat esett az iráni pénz alapját képező ezüst ára, ugyanakkor a kereskedel-

mi egyezmények miatt nehéz volt az európaiaktól függetlenül kereskedni, vagy bármiféle protekcionista gazdaságpolitikát folytatni.⁶

A Kádzsárok egész uralmuk alatt népszerűtlenek voltak, s az orosz és angol támogatásnak tetemes része volt abban, hogy a 20. század elejéig trónon maradhattak. Gyenge kormányzati rendszerük lehetőséget teremtett a külföldi tőkének, hogy különféle privilégiumokat szerezzen, így a befektetők országai érdekeltté váltak a dinasztia fennmaradásában: a britek akármennyire is beszéltek az iráni reformok iránti vágyaikról, a dinasztiahoz kötötték őket gazdasági érdekeik, s nem voltak hajlandók egy igazán reformérdekelte, nacionalista mozgalmat támogatni, melynek célja a modernizáció mellett a pénzügyi függetlenég és gazdasági önrendelkezés lehetett volna. A Kádzsárok zsarnoki uralma, a külföldi beavatkozás és a társadalmi elégedetlenség kérdése tehát szorosan összefüggött. A más, nyugati hatásnak kitett ázsiai országokhoz képest azonban Iránban rosszabb volt a helyzet, amennyiben a gazdasági-társadalmi változással járó nehézségeket nem kompenzálta a kormányzati reform, modernizáció vagy hatékonyság, s ahol mégis, ott a kizsákmányolás is hatékonyabban működött.⁷

A síizmust államavallássá tévő Szafavidákkal szemben – akik, mivel Músza al-Kázimtól származtatták magukat, vallási legitimációjuk volt – a Kádzsárok nem büszkélkedhettek ilyen legitimációval, miáltal élesen elvált egymástól a vallás intézménye és a politika világa. Kényes egyensúly volt ez: bár a síizmus szerint a Végítélet, illetve a Kor Imámjának – aki egyelőre rejtőzködik – eljöveteleig minden kormány eleve illegitim, az annak való engedelmességet mégis elfogadták, hiszen védelmet

nyújtott a politikai instabilitásban rejlő veszélyek ellen, így amíg a siíta papság és az uralkodó viszonya zavartalan volt, az uralom illegitim volta csupán teoretikus kérdés maradt.⁸ A növekvő nyugati befolyás és a társadalmi problémák hatására azonban egyre inkább előtérbe került, hogy az Imám eljöveteleig tulajdonképpen a mudzstahidoknak, azaz a legfőbb vallási vezetőknek kellene kormányozni. Ráadásul a legfőbb siíta kegyhelyek, s így a legtekintélyesebb vallási vezetők is Irakban, tehát oszmán területen voltak, minek következtében az iráni kormányzat képtelen volt őket ellenőrizni. A siíta papság ellenségesen szemlélte a külföldi befolyás növekedését, féltve a tömegek vallásosságát, de tartottak a gazdasági behatolást követő esetleges európai hódítástól is. Az ellenzék vezető rétege közülük került ki, illetve csak nekik volt erejük arra, hogy a tömegek szemében is legitim mozgalmat vezessenek.⁹

A reformok elkerülhetetlenek voltak, és Nászir al-Dín sah (1848–1896) uralmának kezdetén vettek némi lendületet. Megkísérelte a központosított, lojális hadsereg létrehozását, megalakítva az orosz tisztek vezette kozák brigádöt,¹⁰ illetve 1851-ben megnyitotta a Dár al-funúnt, az első főiskolát, hogy a Nyugatról verbuvált oktatói gárda segítségével lojális tisztikart képezzen a modernizálandó hadsereg élére. Bár az itt végzettek közül kevesen lettek tisztek, a világi tudományok oktatása nagyban hozzájárult a modern perzsa értelmiség kialakulásához. A belső instabilitás azonban fokozódott, és a törzsi lázongásokat most már a vallási mozgalmak, a bábik és a baháik is tetézték. Az 1853–54-es krími háború során feléledő perzsa irredenta remények a terület-visszaszerzésre hiúnak bizonyultak, mivel a

britek inkább az oszmánokkal keresték a szövetséget, illetve az 1855-ös pesávári egyezményen keresztül Doszt Muhammedet és afgánjait vették védnökségük alá, nem bízva abban, hogy egy esetleges India elleni orosz fenyegetéssel szemben a gyenge Perzsia elegendőnek bizonyul. A perzsák mégis megpróbálták Herátot visszaszerezni, minek következtében 1856–57 során Angliával keveredtek háborúba, amely féltette az India és a potenciális orosz-szövetségesnek felfogott Perzsia között elterülő Afganisztán létét.¹¹ A súlyos teherfételnek bizonyuló háború népszerűtlen volt, és a perzsa értelmiség soraiban egyre inkább gyökeret vert az a meggyőződés, hogy a nyugati fölény oka a magasabb rendű kormányzati rendszerben rejlik. Ehhez hozzájárultak az erősödő kapcsolatok Európával, például a hatékonyabb központosítást is lehetővé tevő távíró segítségével. 1871-ben így a nagyvezír, Mirza Huszejn Kán vezetésével létrejött az első kormány, miniszterekkel, mely azonban egyelőre pusztán konzultatív jogkörökkel bírt.

A közép-ázsiai orosz előretörés nyomán, melynek során az oroszok a britek számára aggasztó módon egyre közelebb kerültek Afganisztánhoz és Indiához, Nászir al-Dín előtt is világossá vált, hogy országára a legnagyobb veszélyt az orosz expanzió jelenti. Ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy a briteket lehetetlen lenne rávennie aktív, mondjuk katonai támogatásra, ezért arra az álláspontra jutott, hogy érdekeltté kell tenni a nagyhatalmakat, főleg Nagy-Britanniát a perzsa gazdaságban. Az első ilyen kísérlet az 1872-ben Reuter bárónak – angol alattvaló léte – juttatott koncesszió volt, mely a vasút- és útépitést, öntözést és egy perzsa nemzeti bank megalapítását foglalta magában, de a sah

orosz nyomásra azt visszavonni kényszerült. Sőt, 1887-ben abba is beleegyezett, hogy az orosz cárral való előzetes konzultáció nélkül nem ad ki külföldi cégnek vasút vagy vízi út építésére vonatkozó koncessziót. Az orosz–angol gazdasági befolyás története tehát a következő néhány évtizedben a következő minta alapján rajzolódott ki: az egyik fél előretörése, illetve egy-egy koncesszió megszerzése élénk tiltakozást váltott ki a másiktól, és annak visszavonását vagy kompenzációt követelt. Természetesen a gazdasági kedvezmények, koncessziók és monopóliumok megszerzésének elengedhetetlen eleme volt a perzsa politikai döntéshozó elit tagjainak, a nagyvezírnek vagy akár a sahnak a megvesztegetése.

Vámbéry jól ismerte az iráni viszonyokat. Már 1862–63 során, világhírű közép-ázsiai útja előtt is hosszabb látogatást tett Iránban, melynek részletes történetét *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*¹² című könyvében örökítette meg. Itt-tartózkodása során megismerkedik Nászir al-Dín sahkal – aki érdemrenddel látja el –, illetve fiával, az akkor még trónörökös Muzaffar al-Dín Mirzával, és tanúja is, amikor ez utóbbit kilencesztendősen tebrizi kormányzóvá avatják. Mindkét ismeretség több mint negyedszázad múltán bizonyul igazán hasznosnak, amikor az európai útjuk során Budapestre is ellátogató sahek – egyébként ők az első iráni uralkodók, akik így cselekszenek – 1889-ben az apa (akinek ez a második európai útja), 1900-ban pedig a fia mellett mint a magyar kormány által kinevezett idegenvezető-tolmács teljesít szolgálatot.¹³ Mindkét sah látogatásáról azonban a brit külügy számára is jelentéseket készített. Álljon itt egy részlet az elsőből:

A Dunán lefelé hajóztunk egy kirándulás során, hogy megtekinthessük a város környékét. A sah elkülönült a miniszterek és előkelőségek csoportjától, akik József főherceggel és velem utaztak együtt. Mivel az előbbi többnyire hallgatásba burkolózott, összevettem a Duna és a Kárun szélességét, e szavakat intézve a sahhoz:

„Felséged bizonyára tudja, hogy a Kárun Ahváz mellett, ahol a vízesések kezdődnek, éppen olyan széles, mint erre a Duna, mivel nagyon fontos annak tisztázása, vajon a Császári Felséged által oly nagylelkűen adományozott koncesszió teljes mértékben használható lesz-e a nyugati kereskedelem számára, és az Ön népének jólétét fogja-e szolgálni.” A sah ehhez a következő megjegyzést fűzte: „Úgy hiszem, a Kárun Ahváz mellett olyan széles, mint itt a Duna, de sokkal mélyebb, mivel nagyobb és nehezebb hajók közlekednek rajta, mint azok, amelyeket itt látok, és ama folyó megnyitása nagyban elősegíti majd a Perzsia és Európa közti kereskedelmet.” Erre félig tréfálkozva a következőket mondtam: „Van egy arab mondás – al-ihszán bi-l itmám, azaz ‘Csak a tökéletes jótett az áldás’ – és ha Felséged nem egészíti ki kegyét egy iszfaháni és komi vasúti koncesszióval, a Kárun-folyó megnyitása aligha fog megfelelni e várakozásainak. Ekkor észrevette a csapdát, amelyet állítottam neki, szúrósan a szemembe nézett, és egy rövid Insaallah-hal válasz gyanánt ejtette a témát és valami másról kezdett beszélni. Hiába próbálkoztam, nem sikerült határozott politikai nyilatkozatot előhívnom belőle, de általában megjegyeztem, hogy nagy örömet leli Angliában és hogy az említett ország irányában táplált érzései felerősödtek, ezért ha Önök megmaradnak aktív és erőteljes teheráni politikájuknál,

szinte biztosra vehető, hogy Anglia felülkerekedik, és Oroszország nem lesz képes céljait elérni sem Horásznán, sem a tervezett Rast-Teherán vasúti összeköttetés vonatkozásában.¹⁴

Az angolok hajózási koncessziója a Kárun folyón nagy siker volt, s ezt követte a brit alattvaló Reuter bárónak adott perzsa állami bank alapítására vonatkozó engedély, melyet az oroszok a vasútépítésre vonatkozó ötéves moratórium kicsikarásával igyekeztek kompenzálni.¹⁵

1890-ben az angolok azonban hibát követtek el. Sir Henry Drummond Wolffnak, a teheráni brit követnek az volt a meggyőződése, hogy a brit befolyást Iránban a gazdasági jelenléttel lehet biztosítani, ezért 1890-ben ötven évre megszerezte egy Gerald F. Talbot nevű őrnagy számára az iráni dohánymonopóliumot. Mivel azonban a perzsa társadalomban igen sokan függtek a dohánytermeléstől, a monopólium óriási elégedetlenséget váltott ki. Vámbéry, aki tisztában volt a helyzet súlyosságával, ekképp figyelmeztette Sir Philip Currie-t, a külügyi államtitkárt 1890. július 12-én kelt levelében:

Perzsia különféle részeiből, nevezetesen Tebrizből, Iszfahánból és Sírázból származó információim¹⁶ a dolgok olyan állását mutatják, melyben Nagy-Britannia keleti érdekeire való súlyos veszélyt látok, ami mellett nem [mehetek el] szó nélkül, feltételezve, hogy az Önök hivatalos szervei az említett országban vagy nincsenek tisztában az ügy fontosságával, vagy pedig az ő megítélésük teljes mértékben különbözik az enyémtől.

Köztudott, hogy azóta, hogy Sir H[enry] Drummond-Wolf kapott kinevezést a teheráni brit követség élére, Nagy-Britannia gyakorolja a legfőbb hatást az említett ország gazdasági életére, és

*mivel nagyban elősegíti a kereskedelem és ipar fejlődését, egyben javította a teheráni udvarnál az angol politikai pozíciókat. Természetesen hatás ellenhatást gerjeszt, és a Királynő képviselője által szerzett koncessziók felélesztették az orosz követ féltékenységét és aktivitását, akinek eltökéltsége és energikussága az utóbbi időben nagyban nőtt, és aki előnyöket tudott kicsikarni, melyek ugyan kisebbek az Anglia által szerettekénél, de mindenesetre nagy fontossággal bírnak a jövőt illető orosz tervekre Észak-Perzsia vonatkozásában. A brit tevékenység következményei aligha lettek volna elkerülhetők. A korábbi Laisser aller [hagyni elmenni] politikájának megváltozása sürgető szükségszerűséggé vált, és a Lord Salisbury által vett irány rendkívül üdvöztető volt az Önök országának érdekeire nézve. Az angol tőkebefektetések Perzsiában, a Birodalmi Bank működése, az útépítés, a bánya- és fakitermelés, és az országban lévő egyre több brit alattvaló nagyon örvendetes és jó garanciát kínál a jövőbeli rivalizálás során.*¹⁷

A brit tőkebefektetések már bizonyos múltra tekinthettek vissza, s Sir Henry Drummond Wolffban megvolt a naiv viktoriánus elképzelés, hogy Irán megnyitása a külföldi kereskedelem és ipar előtt meghozza a reformot és a fejlődést – tulajdonképpen ezért támogatta a koncessziószerzést –, ugyanakkor így akarta kivédeni Irán esetleges teljes orosz befolyás alá kerülését, illetve az oroszokat így szeretne volna belekényszeríteni egy Iránnal kapcsolatos angol–orosz egyezménybe.¹⁸ Ez azonban már 1890 előtt is nagy elégedetlenséget szült. Wolff teheráni szolgálata idején nyílt meg a Kárun hajózás számára, illetve alakult meg a brit tulajdonú Imperial Bank of Persia, mely ugyanakkor 70 évre

megkapta a Reuter-koncesszióban már meglevő bányamonopóliumot (kivéve a arany, ezüst és drágakő kitermelésére).¹⁹ A Reuter-koncesszió egyben a perzsa politikai elit kísérlete is volt arra, hogy az ország pénzügyi helyzetét megszilárdítva elkerülhetővé tegyék az alapvető közigazgatási és pénzügyi reformokat.²⁰ Összességében tehát 1890-ig a brit befolyás hatékonyan tudta ellensúlyozni az orosz hegemon törekvéseket Teheránban.

Eddig nem is lehetett semmilyen kifogást emelni, ha nem lenne az ebben az irányban mutatott *troy de zôle*, és ha Anglia neve nem kerülne összefüggésbe olyan vállalkozásokkal, melyek rendkívül gyűlöletesek Perzsia lakóinak szemében, nagyfokú elégedetlenséget szülnek és a sah és miniszterei ellen forradalmi tüzet szítanak. Engedtessek meg nekem, hogy utaljak a Perzsa Bank által bérbe vett dohánymonopólium bevezetésére, melyet országszerre angolok fognak felügyelni. Figyelembe véve, hogy Keleten – különösen Perzsiában – a dohány a kenyérnél és a víznél is nélkülözhetetlenebb, és hogy az efféle megszorítás jobban rá fog nehezedni az emberek vállaira, mint a legdrágább törvény, nem szolgál öröömre, hogy Anglia is részt vesz az ügyben, aggodalommal tölt el az angol részvétel eme igen ízléstelen ügyletben, és legyen szabad javasolnom, hogy a teheráni brit követség – amennyire csak lehetséges – tartózkodjék mindenfajta beavatkozástól.

Lehet persze mondani, hogy Angliának semmi köze nincs állampolgárai vállalkozásaihoz, továbbá hogy az angol kormány és egy privát üzletember két teljesen különálló fogalom. Nos, ezzel nincs is semmi baj Nyugaton, csakhogy Keleten azonosítják ezt a két fogalmat, és a perzsák gyűlölete és

averziója az angol monopolista ellen általában véve az egész angol nemzet ellen fog fordulni és nagyban gátolja majd az Önök iráni politikáját. Amennyire csak ismerem Perzsia lakóit, attól tartok, ez az innováció egyáltalán nem fog olyan könnyedén végbemenni, mint azt az Önök teheráni tisztviselői képzelik, és a fanatizmus kitörései, melyek már számos városban előfordultak, egyáltalán nem cáfolnak rá aggodalmaimra. Amit Törökország már évek óta gyakorol, nem lehet példa Perzsia előtt. A török jó természetű, őszinte, tunya és engedelmes, míg a perzsa ravaszságáról, fanatizmusáról, lázadó szelleméről és kormánya ellen táplált gyűlöletéről nevezetes.

Rendkívül szánom a sahot, aki nagy tehetségű uralkodó, de mivel én mindenekfelett Anglia érdekeit tartom szemem előtt, ez az a szempont, melyből megkockáztatom azt mondani, hogy a [...] eseményeket figyelembe véve nem szabad megbátnunk a perzsa nép érzéseit, és kénytelenek vagyunk ellensúlyozni az angoellenes érzéseket szító orosz terveket. Megbízható forrásból tudom, hogy egy török-perzsa nyelvű újság fog indulni Ashabadban, nyilvánvalóan nem az írástudatlan türkmének számára, hanem Észak-Perzsia lakóinak, akikre Transzkaszi tartományából szándékoznak hatást gyakorolni és szeretnék őket Oroszország szellemi befolyása alá vonni, pontosan azon a módon, ahogy a 115 esztendővel ezelőtt Taskentben elindított Szárt nevű újság általában véve hozzájárult az orosz nézetek terjesztéséhez.

Egyszóval esedezem, hogy a Külügyminisztérium tartsa a szemét Perzsián, hogy ne érjék meglepetésként a készülődő események, melyek részben a most bevezetett innovációnak köszönhetőek, részben

*pedig a nagyvezírnek, Emin esz-Sz[ultánnak], a sah ügyes és hűséges szolgájának, akinek határtalan ambíciói rengeteg ellenséget szereztek neki és veszélyeztetik gazdája helyzetét.*²¹

Sir Philip, a külügyi államtitkár a levélhez csupán a következő megjegyzést fűzte: „Legutóbbi értesüléseink alapján valószínűleg lenyugszik a dohánymonopóliummal a szembenállás.” Tévedett. A dohánymonopólium gyakorlatilag egyesítette a perzsa ellenzéket: a kereskedők egzisztenciájukat, a mollák, a vallási értelmiségiek a növekvő nyugati, nem-muszlim befolyást nézték ellenséges szemmel. A koncessziót kijáró Wolff, a Dohánytársaság vezetői, de maga a sah és a szintén megvesztegetett Amín al-Szultán, a nagyvezír sem értette meg, hogy ezúttal nem a nincstelen és szavát hallatni képtelen iráni parasztság, hanem a társadalmi hierarchiában előkelőbb helyet elfoglaló dohánykereskedők, tágabb értelemben a bazár kereskedőrétegének érdekeit sértették meg, akiknek igen jó kapcsolataik voltak a gyakran szintén kereskedőtevékenységet is folytató siíta klérussal.²² Külföldről az egyik legnagyobb hatású reformer gondolkodó, a muszlimok egyesítését programul kitűző Dzsamál al-Dín Afgáni szította a lázadás tüzét, akiről valószínű, hogy korábbi két iráni tartózkodása alatt titkos társaságot hozott létre Iránban a sah ellen.²³ A külföldön megjelenő liberális perzsa ellenzéki újságok, melyeket Iránba is becsempészttek, szintén éles kritikával illették a koncessziót.²⁴ Iszfahánban fetva, azaz kötelező érvényű vallási döntés jelent meg, melyet állítólag az iraki Szamarrában tartózkodó legnagyobb tekintélyű mudzstahid hozott. Ennek értelmében a dohányfogyasztás a Kor Imámja elleni háborúval egyenértékű, ezért üldözendő. A dohányzást szinte az egész

társadalom, még a sah közvetlen környezete, sőt, a keresztények és a zsidók is abbahagyták, és félő volt, hogy az országos megmozdulás fegyveres felkelésbe torkollik. Vámbéry ezt nem hagyhatta szó nélkül:

Szomorúan látom, hogy a perzsiai dohánymonopóliummal kapcsolatos aggodalmaim, melyeknek június [valójában: július] 12-i levelemben adtam hangot, teljes mértékben beigazolódtak. A perzsák távolról sem nyugodtak bele ebbe a fiskális intézkedésbe, mindenütt nagy nyugtalanság jeleit adják, és az ország számos részében súlyos zavargások törtek ki, melyek szükségessé tették a kormányzat fegyveres beavatkozását. Megengedve, hogy a megmozdulás jórészt az angol vállalkozó szellem erőszítéseit megghiúsítani akaró titkos orosz machinációknak tudható be, aligha tagadható, hogy a nyugtalanság legfőbb oka magában a gyűlöletes intézkedésben rejlik, és kérek engedélyt, hogy megismételjem, amit a tárgyról az első levelemben írtam, miszerint az angol külügynek nem kéne akkora támogatást nyújtania az abban a vállalkozásban részt vevő brit alattvalóknak. Privát forrásból származó személyes információim szerint, melyek alapvetően különbözhetnek az Önök képviselőinek jelentéseitől, a dohánymonopóliummal szemben táplált ellenséges érzület aligha csitul el, sőt, csak növekszik és veszélyezteti Perzsia békéjét, ahol pedig egyéb, nem kevésbé fontos brit érdekek forognak kockán. A koncesszió nyilvánvalóan a Szindikátust és a sahot fogja gazdagítani, és nem Perzsia népét, továbbá az is világos, hogy egyáltalán nem ajánlatos összefüggésbe hozni Anglia nevét egy olyan intézkedéssel, mely mindig ki fogja hívni egy olyan ország és lakosság gyűlöletét, melynek érzései nem lehetnek

közömbösek Anglia számára. Tekintetbe véve rivá-
lisunk következetes földalatti munkáját az ország
északi határa mentén, [nem] titkolhat[juk el] azt a
benyomásunkat, hogy az Anglia által az [utóbbi
időben] gyakorolt gazdasági kampány Perzsiában
kissé túlbuzgó volt. Oroszország gyanakvása és te-
vékenysége elkerülhetetlenül megélenkült a kereske-
delemben és iparban mutatott [angol] mohóság
nyomán.²⁵

Vámbéry jól érzékelte a dohánymonopólium el-
leni lázadás mögött felsejlő orosz támogatást is,
akik buzgón támogatták az angolpárti Amín al-
Szultán miniszterelnök ellenlábasait, a lázadások
idején kapcsolatban álltak a síita papság egyes tag-
jaival, sőt, korábbi, Oroszországban tett látogatá-
sai során Dzsamál al-Dín Afgání is kapcsolatba ke-
rült velük.²⁶

Ami a dohánymonopóliumot illeti, mely [kudar-
cot vallott], miután milliókat költöttek az előkészüle-
tekre, érdemes megjegyezni, hogy Mirza Haszant,
a kerbelai főpapot, akinek befolyása egész Perzsi-
ában érezhető, közvetve befolyásolták az oroszor-
szági Transzkaukázia tartományból érkezett vagy
egyenesen [ezért] küldött ügynökök, és a perzsa fő-
városban még az illető orosz megbízottak neve is
ismert.²⁷

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a reformer el-
lenzék és a síita papság összefogása sikeres²⁸, s egy
megfontoltabb gazdasági behatolás hasznosabb
lett volna a brit érdekekre nézve:

Egy csöndesebb és fokozatosabb fejlődés job-
ban szolgálta volna céljainkat, és ha tevékenysé-
günket az ország déli, illetve délnyugati részére
korlátoztuk volna, céljainkat könnyebben megvaló-
síthattuk volna. Ezért én úgy találom, hogy a Biro-

dalmi Perzsa Bank és Kárun-koncesszióval megnyíló új [szállítási] útvonal hasznára válik az országnak, és a lakosság mint illet üdvözli azt. Angliának az ország déli részére kellene korlátoznia tevékenységét, ahol befolyása már régóta meghatározó és ahol nem kerül összeütközésbe Oroszországgal. Eltekintve az Oroszország által Perzsia északi részén élvezett hatalmas előnyöktől, nem szabad elfelejteni, hogy az oroszok pozíciói a transzkaszpiai tartományban nagyban megváltoztatta a helyzetet, és ez különösen igaz a jelenlegi körülmények között, amikor egy olyan [fő]tiszt áll az ügyek élén, mint Komarov, akinek jól ismert eltökéltsége és energikus alkata. A jelenlegi állás szerint félő, hogy a dohánymonopóliumból eredő komplikációk Emin esz-Szultán, a jelenlegi nagyvezír bukásához vezetnek, átadva helyét Yahya kánnak, akinek hangsúlyosan orosz érzelmei véget vethetnek a teheráni udvarnál jelenleg domináló angol befolyásnak. Egy ilyen fordulat nyomán előálló károk maguktól értedődően felülmúlják a perzsiai gazdasági versengés terén nyert valamennyi előnyt.²⁹

A kudarcot fokozatosan belátó brit külügy, illetve az azt is irányító miniszterelnök, Lord Salisbury szerint ez a memorandum már „esedékes” volt. A britek megpróbálták megmenteni a koncesszió körül bábáskodó Amín al-Szultán helyzetét, nemcsak annak britpártisága miatt, hanem mert attól tartottak, „egy népszerű és sikeres miniszter bukása, csak azért, mert segítette a brit vállalkozókat, a lehető legrosszabb hatást tenné Angliában, és veszélyesen felbátorítaná Oroszországot. Egy ilyen győzelmet követően szövetség jönne létre Oroszország és a mollák között, mely gyakorlatilag kivenné az országot a sah kezéből,“³⁰ azaz végzetesen meggyengí-

tené a britek helyzetét Iránban. A dohánymonopóliumot a sah végül 1892. január 26-án visszavonta, s a Dohánykonzorciumnak fizetendő kártérítéshez a brit tulajdonú Imperial Bank of Persia adott hitelt. Ez sem bizonyult azonban elegendőnek ahhoz, hogy a következő évtizedben képesek legyenek ellensúlyozni az orosz befolyást a teheráni udvarnál. Egy ilyen fordulat lehetőségére Vámbéryt a perzsa királyi család egy általa meg nem nevezett tagja figyelmeztette levélben, melynek kivonatát ő nem is késlekedett a brit külügynek megküldeni:

Nem fárasztom Önt a részletekkel, de néhány dolog elég lesz ahhoz, hogy megmutassam, a dolgok nem tűnnek olyan reménykeltőnek, mint azt hirdetik, és hogy az angol befolyás és presztízs Perzsiában nagy veszélyben van.

Kezdve az Ázsiai Birodalmi Bankkal, nem hagyhatjuk szó nélkül a most alapított és az orosz kormányzat által aktívan támogatott Orosz Bankot, mely elkerülhetetlenül megnyomorítja az angol vállalkozásokat nemcsak északon, ahol számos fiókot terveznek nyitni, hanem délen is; és amíg a brit pénzügyi vállalkozás nagy kinnlevőségekkel és súlyos veszteségekkel indult, az orosz csöndesebben és sikerre esélyesebben működik.

A Teherán-Ahváz Útépítő Társaság a rendelkezésekre álló forrásoknak majdnem a felét elköltötte, miközben aligha teljesítette a feladat felét, azaz az út könnyebbik felének [megépítését], ugyanakkor a nehezebb rész még hátravan, és súlyosabb összegeket tesz majd szükségessé. A M[...] Vállalat működésében is ugyanaz a tőkehiány vehető észre, ahol sok pénzt költöttek minden kézzelfogható ok nélkül.³¹

Az angol befolyás visszaszorulása Teheránban lassan, de biztosan érezhetővé vált, amihez hozzá-

járult, hogy az apja helyére lépő új sah, Muzaffar al-Dín (1896–1907), ez a gyenge, súlyosan beteg ember uralkodása idején a politikai irányítást az ekkor már teljesen oroszparti Amín al-Szultán gyakorolta. Mikor a sah európai útja során apjához hasonlóan Magyarországra is ellátogatott, a fogadóbizottságban a kormány képviselői és József főherceg mellett Vámbéryt is ott találjuk mint tolmácsot. Az udvarban uralkodó viszonyokról ekképp tudósította a brit külügyet:

Jelenleg a nagyvezír [Amín al-Szultán] az, ki uralja az országot és akinek a kezében összefutnak a más országokkal való diplomáciai kapcsolatok szálai. [Oroszországgal] való kapcsolatait illetően nagyon jellemző, hogy az ő első titkára és legbizalmasabb beosztottja Musír al-[...], egy Oroszországban tanult és oroszul meglehetősen jól beszélő és író huszonhat esztendőes fiatalember. A Teherán és Szent Pétervár közötti bizalmas levelezés erre a fiatalemberre van bízva. Szerencsére azonban a nagyvezírnek van egy hatalmas és veszélyes ellenfele Nászir al-Mulk Abd al-Kászim Kán személyében, aki Cambridge-ben tanult, ahol megszerezte az M. A. fokozatot, s mivel ebből következően egy teljes mértékben felvilágosult ember és angolszimpatizáns – már amennyire egy perzsa az lehet – megígérte nekem, hogy ha a körülmények törekvéseire nézve kedvezővé válnak, olyan politikát fog követni, ami által Anglia tűzön-vízen át Perzsiával fog tartani és nem fogja elhanyagolni birodalmi érdekeit a mohamedán Keleten, mint azt jelenleg teszi.³²

Felújítva a régi ismeretséget, illetve mivel bizonyára jó benyomást tett a sahra folyékony perzsatudásával, Vámbéry megpróbálta a beszélgetést az

orosz befolyás erősödésére, illetve az orosz kölcsönre terelni, mire a sah így szólt:

*Örömmel részesítettünk volna előnyben egy angol kölcsönt, de nem sikerült, mert az angol kormány nem volt hajlandó megadni a szükséges garanciát, és mivel súlyos pénzügyi nehézségeink voltak, kénytelenek voltunk elfogadni a Szent Pétervárról nyújtott segítséget.*³³

A sahnak részben igaza volt. A hitelre valóban égető szüksége volt, és mint hitelezők – tudván, hogy az államközi hitel a politikai befolyás gyakorlásának hatásos eszköze – természetesen ezúttal is a britek és az oroszok szálltak egymással versenybe.³⁴ A britek pozícióinak egyik gyengesége Oroszországgal szemben abban állott, hogy míg az orosz kereskedelmi és pénzügyi tranzakciók alá voltak rendelve politikai megfontolásoknak, addig a brit tőkések csak akkor voltak hajlandók befektetni bárhol, így Perzsiában is, ha az pénzügyileg kedvezőnek tűnt.³⁵ A hitelt végül – Amín al-Szultán hatásos közreműködésével – Oroszország folyósította, s az erre vonatkozó egyezmény előírta, hogy a kapott hitelből Iránnak vissza kell fizetnie eddigi tartozásait (így a brit tulajdonú Perzsa Birodalmi Banknak is), és hogy orosz beleegyezés nélkül a hitel visszafizetéséig nem vehet fel további kölcsönt. A tranzakció tehát orosz diadal volt, hiszen egy évtizedre orosz kézbe helyezte az ország pénzügyeit.³⁶

Mivel nem az iráni események voltak tevékenységének homlokterében, a brit külügyhöz írt jelentésében Vámbéry csak időnként foglalkozott ilyen ügyekkel. Tudósított a pán-izlám gondolatkörben fogant, bár kudarcot vallott török-perzsa közeledési kísérletekről, így például Abdülhamid oszmán szultán és Muzaffar al-Dín sah isztambuli találkozásjáról,³⁷ illetve arról, hogy a sah és az af-

gán emír rendszeres levelezésben állnak egymással.³⁸ Azt a különös javaslatot tette, hogy amennyiben a Kádzsárok túlságosan orospártiakká válnának, akkor Irán korábbi urait, a Zendeket kell támogatni helyettük. Kapcsolatainak szerteágazó voltára jellemző, hogy az Iránból távozni kényszerült és magát angol pártfogás alá helyezni szándékozó Hádzsi Muhammad Mírza Kásif, a sah egyik unokatestvére, tőle kért Lord Salisburynek, a brit miniszterelnöknek címzett ajánlólevelet.³⁹

A világpolitikai színterén közben az erőviszonyok alaposan megváltoztak. Nagy-Britannia ipara mindinkább lemaradt mind az Egyesült Államok, mind Németország mögött. A búr háború kezdeti kudarcainak idején félt, hogy a britek teljesen kiszolgáltatottá válnak: diplomáciailag teljesen el voltak szigetelve, és a külpolitikai vezetés már azon kezdte törni a fejét, mit tehetnek az oroszok iránti katonai előretörésének esetén.⁴⁰ Ez azonban nem következett be, elsősorban talán azért, mert a cár inkább a Távol-Kelet felé tekintett, ahol viszont Japánnal került összeütközésbe. Ez vezetett az 1902-ben oroszellenes éllel létrejött angol-japán egyezményhez. Az orosz-japán háború és az orosz katonai és haditengerészeti katasztrófa, az 1905-ös oroszországi forradalom már meggyengítette az oroszokat annyira, hogy 1907-ben Nagy-Britannia, rendezve Oroszországgal való viszonyát, megegyezve Tibet és Perzsia vonatkozásában, csatlakozott az orosz-francia antanthoz. Irán területét befolyási övezetekre osztották fel, tulajdonképpen konszolidálva és legitimálva a már fennálló viszonyokat: az ország északi területe orosz, a déli brit befolyási övezet lett, míg középen egy semleges zóna maradt. Iránban 1905–1906 során alkotmányos

forradalom zajlott le; 1906-ban a sah összehívta az első parlamentet, s Irán alkotmányos monarchia lett.

Vámbéry, aki – a magyar politikai elit többi tagjához hasonlóan – élesen oroszellenes nézeteket vallott, 1907. október 20-án kelt levelében elkeseredett kritikával illette az egyezményt:

Ön meg fog lepődni, hogy visszatartom az angol-orosz kapcsolatot illető véleményemet. Nos, egyáltalán nem tetszik nekem. Önök az átmeneti békeesség kedvéért túlságosan magas árat fizettek, mert erről van szó, és az elszenvedett megaláztatás nem fogja emelni a brit presztízst Ázsiában. Túlzott óvatosságot mutattak egy beteg ellenféllel szemben, bár Angliának egyáltalán nem volt erre szüksége.⁴¹

Hogy mi volt az oka a keserű hangvételnek? Ugy tűnik, Vámbéry politikai írásaiban elsősorban a magyar és a brit érdekek képviseléséért ragadott tollat. Sokáig úgy tűnt, ezek az érdekek megegyeznek a Közel-Keleten, a bomló Oszmán Birodalom jelentette probléma kezelésében. Ez nyilvánvalóan oroszellenességet jelentett, melyet csak megerősítettek az 1848/49-es magyar tapasztalatok, miszerint az orosz külpolitika veszélyes lehet a magyar államra, melyet ezért elsősorban a Monarchia politikai keretein belül képzeltek el. Az angol érdekek védelme Iránban ezért nyugodtan részét képezhette egy olyan világpolgár magyar hazafi külpolitikai elképzeléseinek, mint amilyen Vámbéry Ármán volt. A brit birodalmi törekvésekben ő Irán vonatkozásában is a civilizáció, a társadalmi haladás előretörését látta, ugyanakkor a kialakuló szövetségi rendszereket szemlélve nyilvánvalóan aggodalommal töltötte el saját hazájának a központi hatalmak táborához való csatlakozása.

Jegyzetek

- ¹ Peter Hopkirk, *The Great Game. On Secret-Service in High Asia*, 1990, Oxford University Press, 22–43.
- ² Firuz Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia 1864–1914*, New Haven and London, 1968, Yale University Press, 5.
- ³ Itt most nem térünk ki részletesen az oroszok közép-ázsiai expanziójára, melynek következtében *de jure* iráni területek is a hatalmukba kerültek, és közvetlen közléről fenyegethették Horászánt.
- ⁴ Ann K. S. Lambton, „Persia: The Breakdown of Society”, in: *The Cambridge History of Islam*, 1/A, eds. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, Cambridge 1971, 441–442.
- ⁵ u.o. 430.
- ⁶ Nikkie R. Keddie, *Roots of Revolution. An Interpretive History of Modern Iran* (with a section by Yann Richard), New Haven and London, 1981., Yale University Press, 63.
- ⁷ Nikkie R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran. The Tobacco Protest of 1891–1892*, Frank Cass & Co. Ltd., 1966., 2–3.
- ⁸ Ann K. S. Lambton, ‘Social Change in Persia in the Nineteenth Century’, Ann K. S. Lambton, *Qajar Persia*, London 1987, I. B. Tauris & Co. Ltd., 194–222.; 197 (A tanulmány eredeti megjelenése: *Asian and African Studies*, XV (1981), i, 123–48).
- ⁹ Keddie, *Religion and Rebellion*, 10–11.
- ¹⁰ Az is igaz persze, hogy az egész országban gyakorlatilag ez volt az egyetlen igazán ütőképes alakulat, míg a hadsereg jelentős része gyakorlatilag csupán papíron létezett.
- ¹¹ Erről összefoglaló: J. F. Standish, „The Persian War of 1856–1857”, *Middle Eastern Studies* 3 (1966), 18–45.
- ¹² Pest, 1867.
- ¹³ A sahk látogatásait nyomon követte a korabeli sajtó is, és részletesen beszámolt arról, a két keleti despota milyen módon törte meg az etikettet. A *Küzdölméim* lapjain Vámbéry is megemlékezik egy-egy ilyen esetről, például arról, amikor a Marlborough hercegénél rendezett vacsoránál a sah maga mögé hajigálta az aszparágusz-csonkokat, s a többi illusztris vendég, nem akarván zavarba hozni az excentrikus uralkodót, maga is hasonlóképp cselekedett. Általában véve azonban Vámbéry valami személyes szimpátiát érzett irányukban, Muzaffar al-Dínt pedig szánta is gyenge egészségi állapota miatt.
- ¹⁴ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1889. augusztus 30., PRO (Public Record Office, London), FO 800 32, 48r–51r.
- ¹⁵ Az 1887-ben aláírt titkos orosz–perzsa egyezmény értelmében a cárvaló konzultáció előtt a sah tartózkodott vasúti, vízi úti koncessziók kiadásától más kormányok számára, 1890-

ben pedig 10 éves egyezményt írtak alá, mely 10 éves moratóriumot hirdetett a vasútépítésre. A Kádzsár-kor végére néhány kilométertől eltekintve gyakorlatilag nem volt vasút Iránban, mely nagyban megnehezítette a közlekedést, a kereskedelmet, illetve a központi hatalom érvényesítését a tartományokban. 1889-ben még mindig csak két hosszabb, teherszállításra is alkalmas út volt az országban. (Ann K. S. Lambton, „The Qajar Dynasty”, in: *Qajar Persia*, London 1987, I. B. Tauris & Co. Ltd., 1–32, a 27. lapon. (ugyanez eredetileg: ‘Kadjar’, *The Encyclopaedia of Islam*, new edititon, IV, E. J. Brill, Leiden 1978, 387–99.)

¹⁶ Vámbéry nem túlzott hírforrásaira vonatkozóan, bár ezeket egyelőre nem ismerjük. A nyugati sajtóban először az 1891. március 7-i *Financial Standard* és a február 28-i *Revue Diplomatique* figyelmeztet a veszélyekre, melyek az orosz tiltakozásra vonatkozó értesüléseiket valószínűleg az Oxfordban tanult Nászir al-Mulktól vehették (Keddie, *Religion and Rebellion*, 50–51).

¹⁷ Vámbéry levele Sir Philip Currie-nak, 1891. július 12., PRO, FO 800 32, 143r–146v

¹⁸ Keddie, *Religion and Rebellion*, 14.

¹⁹ *Ibid.*, 9.

²⁰ Ann K. S. Lambton, „The Tobacco Régie: Prelude to Revolution”, *Studia Islamica* 22 (1965), 119–57, és 23 (1966), 71–90; 119 (A tanulmány megjelent még: Ann K. S. Lambton, *Qajar Persia*, London 1987, I. B. Tauris & Co. Ltd., 223–300.

²¹ Vámbéry levele Sir Philip Currie-nak, 1891. július 12., PRO, FO 800 32, 143r–146v.

²² A külföldön megjelenő perzsa újságokból számukra világossá válhatott, hogy a perzsa dohánykoncesszió az oszmánnal összehasonlítva sokkal kedvezőtlenebb feltételeket tartalmazott az azt kiadó országra nézve. (Keddie, *Religion and Rebellion* 44).

²³ Az ő nevéhez fűződik a nyugati hatások ellen az iszlám világ összefogását célzó pán-izlám mozgalom megalakítása. 1896-ban az ő egyik tanítványa, Mirza Reza Kermáni gyilkolta meg Naszir al-Dín sahót.

²⁴ Az egyik nem sokkal előbb az iráni lottó-koncesszió körüli skandallum miatt menesztett londoni perzsa követ, a hirtelen ellenzékiévé avanzsáló Mirza Malkam Kán Názim al-Mulk szerkesztette londoni megjelenésű *Qānun* volt, a másik pedig a Mirza Aga Kán Kermáni által Isztambulban szerkesztett *Akhtar*. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy Vámbéry ismerte és forgatta ezeket a lapokat.

²⁵ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1891. december 19., PRO, FO 800 32, 160r–162r.

²⁴ Keddie, *Religion and Rebellion*, 14. A sah biztosan megbánta, hogy 1891 során kiutasította Afgánit az országból, mert így többé már nem volt képes ellenőrzése alatt tartani lázító tevékenységét. (ibid., 46–47).

²⁷ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1892. január 16., PRO, FO 800 32, 165r–168v.

²⁸ Tulajdonképpen ez lesz majd a modell a későbbi iráni forradalmak alkalmával is.

²⁹ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1891. december 19., PRO, FO 800 32, 160r–162r.

³⁰ (Salisbury Frank Lascales-nek, a Wolff-ot felváltó iráni követnek, 1891. december 24.), idézi: Lambton, „The Tobacco Régie” 149. Jellemző a perzsa politikai vezetés tagjaira, hogy az incidenst követően a nagyvezír orospártivá vált. Malkam Kán hízelgő bókokkal teli levélben kéri Vámbéryt, hogy segítse Perzsiában megbukotni Emin esz-Szultánt, a nagyvezírt; Vámbéry elutasítja őt, ekkor még joggal angolpártinak tudva: „A volt nagykövet [ti. Malkam Kán] elég naiv ahhoz, hogy feltételezze, nem tudom, hogy a nagyvezír az egyetlen ember Teheránban, akinek nyugodtan bízhatunk angolérzelmeiben, és ha ártanánk neki, azzal csak saját magunk alatt vágnánk a fát.” (Vámbéry levele Sir Philip Currie-nek, 1892. március 5., PRO, FO 800 32, 177v.)

³¹ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1892. január 16., PRO, FO 800 32, 165r–168v.

³² Vámbéry levele a külügyi titkárnak, 1900. szeptember 28., FO 800 33, 211r–217v, a 214v–215r lapon.

³³ Ibid., 212r.

³⁴ Mindenki mást lesöpörtek a színtérről.

³⁵ Lambton, „The Tobacco Régie” II. 77.

³⁶ Kazemzadeh, 322–326. A d’Arcy-féle brit olajkoncesszióról akkor még nem lehetett tudni, hogy a 20. századi Közel-Kelet történelmének egyik legfontosabb egyezménye.

³⁷ „A két fél nagy eltökéltsége ellenére a találkozó nem eredményezett írásos egyezséget vagy kötelezettségvállalást, kivéve, hogy mindkét uralkodó utasította és [a továbbiakban is] utasítani fogja a papságot, hogy bizottságokat alakítva, s ha kell, személyes találkozók során vitassák meg a vallási kérdéseket. Persze ez is egy jelentős lépés az egyetértés felé, de tapasztalatom szerint sok időbe bele fog még telni, amíg a kívánt eredmény láthatóvá válik. A két félben lévő gyűlölet és fanatizmus túlságosan is nagy ahhoz, hogy lehetővé tegyen egy ilyen gyors közeledést. A kísérlet mégis érdemes a [brit] Kormány figyelmére, én pedig éberem nyomon fogom követni és időről időre jelentést teszek róla, mivel az egész művelet kétségkívül Oroszország és Anglia ellen irányul.” (Vámbéry a külügyi titkárnak, 1900. október 12., PRO, FO 800 33, 219v–220r).

Sokkal több lényegeset nem tudunk a találkozóról, de biztosan felmerült az Irakban már évtizedek óta egyre erősödő síita propaganda, mely joggal nyugtalanította a szultánt, aki egyben a szunní világ kalifája is volt. (Kemal Karpát, *The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the late Ottoman State*, 2001, Oxford University Press, 200–205.) Vámbéry egyik levelében felhívta a figyelmet arra is, hogy perzsa diákok tanulnak oszmán iskolákban (PRO, FO 800 33, 221r–224r, 1901. április 14.), amiről egyelőre más adat nincs, csupán néhány iraki síita diák isztambuli oktatásáról (Selim Deringil, „The Struggle against Shiism in Hamidian Turkey”, *Die Welt des Islams* 30 (1990), 45–62, az 58. oldalon.)

³⁸ Vámbéry levele a külügyi titkárnak, 1900. szeptember 28., PRO, FO 800 33, 211r–217v.

³⁹ Vámbéry levele Sir Thomas Sandersonnak, 1896. január 5., PRO, FO 800 33, 37r–38v.

⁴⁰ Kazemzadeh, 397–407.

⁴¹ Vámbéry a külügyi titkárnak, PRO, FO 800 33, 391r–392v.

Lágler Péter

A CÉL A KÜZDÉS MAGA?

Vámbéry Ármin, Goldziher Ignác és
a magyarországi polgárosodás

BEVEZETÉS

Mióta a világ világ, vagyis amióta az ember ember, mindig mindenki akar valamit, küzd valamiért, tesz valamit valamiért. Sok ember sok egyéni akarat, igyekezete és cselekedete összefonódik, összehozódik, felerősíti és gyöngíti egymás hatását, és végül valami komplex, folyamatosan változó egész képét eredményezi, amit csoportnak, közösségnek, társadalomnak szoktak nevezni. Egy közösség, egy társadalom egykori, vagy bármikori megtörténte, azaz története és gyakorlata, *praxis-a* (vö. *Hannah Arendt*, *Pierre Bourdieu* hasonló fogalmaival) az abban a közösségben addig élt és az akkor élő emberek eltervezett és céltudatos, valamilyen közvetlen és valamilyen távolibb célra irányuló, teleologikus és intencionális (*Kant*, *Searle* stb.) cselekedeteinek

távolról sem ilyen célirányosan eltervezett és – bár sokan szeretnék – imígyen nem is tervezhető, nem intencionális összege, összhatása, eredménye. Ez a közösségek és társadalmak működésének egyik olyan rejtélye, aminek kiderítésére minden társadalomtudomány kísérletet tesz a maga módján. Itt most a kulturális antropológia szemszögéből vetnék tekintetet a „polgáriasodás” történetileg gazdagon dokumentált és feldolgozott folyamatára, hogy mi lehetett az a tömegesen vallott hiedelem, mi lehetett az a mester-narratíva, avagy tervezet (Schank-Abelson), ami sok-sok cselekvő egyéni igyekezetét motiválta, motivációit befolyásolta, intencióit kialakította, és amelynek összegeként létrejött az a folyamat, amit polgárosodásnak nevezhetünk. A polgárosodás folyamatában (is) a mester-narratívák egyik legfontosabbika a „győzzön a jobbik”, illetve „végül a jobbik győz” hosszú múltra visszatekintő elve. A folyamat egyik lényegi eleme ennek az elvnek és forgatókönyvének nagyléptékű társadalmasítása, „demokratizálása”, ideológiai, történeti, sőt pszichológiai magyarázó tényezővé emelése. Ez az elv éppen a rajta alapuló történetek nagy múltja, tömeges elterjedtsége miatt tehetett szert széles körű elfogadottságra és máig tartó hatásra.

A „küzdelem › győzelem” típusú narratíva sikerének titka, hogy az metaforája a „tett és eredménye(i)” sornak, ami a cselekvés alapú gondolkodás egyik alaplépése. („Minden akadályt legyőzve végül is sikerült, vagy nem sikerült valamit megtenni vagy elérni.” Valamint gondolhatunk még a beszédcselekvések sikerességi feltételeire; ld. Austin, Searle.) További sikerét biztosítja az is, hogy a belőle képezhető „segít – akadályoz” ellentétpár használatával könnyedén – ha nem is ellentmondásmen-

tesen – rendezhető egy kitűzött céllal kapcsolatba hozható világ, és méginkább az, hogy – az ilyen típusú narratívák évszázados gyakorlatának megfelelően – a szereplőknek, vagyis a főszereplő célja szempontjából ártó vagy segítő cselekedeteiknek szándékolt stratégia tulajdonítható, ami lehetőséget ad szándék szerinti osztályozásukra, („barát – ellenség”) és a világ eseményeinek eltervezettként való értelmezésére.¹

Választott példáim, Vámbéry Ármin és Goldziher Ignác nem tipikusak sem az átlag, sem az ideáltípus értelmében. Nézőpontomból és – talán megkockáztathatom ezt a merész általánosítást – az antropológia nézőpontjából az egyének nem teljesen szabadok és racionálisak, mint az alulszocializált gazdasági elméletekben, és nem is teljesen meghatározottak, mint egyes túldeterminált szociológiai elméletekben. Az egyének inkább beágyazottak korukba, gondolkodásukba, kultúrájukba, politikai intézményrendszerükbe stb.²

Tehát, ha a polgárosodás kapcsán Vámbéry Árminről és az ő életéhez kapcsolódván néhány másik személyről szólok, nem azért teszem, mintha bármelyikőjüké is tipikus életút lenne, ha van egyáltalán ilyen, hanem azért, mert azok az egyes értékek, amiket e felvillantott történetstilánkok szereplői életük során magukénak vallanak és elérni igyekeznek (liberalizmus, egyenjogúság, asszimiláció, nemzet, karrier, objektivitás stb.), a polgárosodás történelmi idejében előtérbe kerülő és hangsúlyossá váló értékek.³

Ha a polgárosodást egyfajta „fejlődés”-ként jellemezzük különböző, valós és jelképes irányokba való elmozdulásokkal, azaz mobilitással, akkor ennek skáláján a szegény házaló zsidó sánta fiából

egyrészt egyetemi tanárrá és akadémikussá, másrészt vagyonos emberré váló Vámbéry jeles osztályzatot kapna. „Térbeli mobilitása” is mintaszerű, mert akkor költözik (egyébként Pozsonyból) végül Pestre, amikor rajta kívül több tízezren ezt teszik. Feltörekvésének biztosítására nevet változtat és református hitre tér, azaz asszimilálódik, mint sokan mások. A felkapaszkodás (mobilitás) számára egyedül szabad útjának a kulturális tőke felhalmozását tekinti, és ezt tudományos felfedezésekbe fekteti, ami akkortól, és azóta is, a par excellence tudományos cél, és a társadalmi, valamint szakmai számlálétrán való előrelépés, mobilitás szinte egyetlen előzősávja. Felfedezéseit kalandos utazásai során teszi, mint korábban és korában is sokan mások. Nem tipikus, hogy sokkal sikeresebb, mint sokan mások, de ebben is van valami sajátosan jellemző: elsősorban és főként Angliában sikeres (anyagilag is), mert szakértője egy területnek, ami a brit koronát polgári-kapitalista, birodalmi és nagyhatalmi érdekeit figyelembe véve izgatta. Emellett vagy ezért, lankadatlan küzdelmeire és tudományos sikereire való tekintettel példaképpül állították Angliában az ifjúság számára is, életének és kalandjainak saját kezű leírása (Vámbéry 1883) bekerült több angol iskola kötelező vagy ajánlott olvasmányai közé. Itthon, bár akadémikus, a hazai tudományosság egyes képviselői megvetik tudománytalannak tartott módszereiért, nézeteiért, „közönségsikeréért”, tudományon kívüli tevékenységéért.

A polgárosodáshoz hozzátartozik a polgári vagy civil tudományos intézmények létrehozása, illetve a meglévők átalakítása. Azok sajátosságai is hozzátesznek valamit polgárosodásunk képeéhez. Akár jellemző is lehet, hogy Vámbéry már reformát-

tus hitre tért, és már az Akadémia tagja volt – első sorban *Eötvös* és *Vörösmarty* ajánlására – akkor, amikor egyetemi tanári kinevezése előtt még mindig inkább zsidó származása és nem egyetemi végzettségének hiánya az akadály. Talán az is jellemző, hogy Goldziher, aki Vámbérynek szinte mindenben ellentéte, mert öntudatosan vallja és vállalja zsidó voltát, szaktudományos teljesítményéhez kétség sem férhet, nemzetközi tudományos körökben egyértelműen elismert személy, annyiban mégis párhuzama, hogy kulturális tőkéjének tudományba investálását tartja kereskedőcsaládja lefelé csúszásából a felemelkedés számára nyitott útjának, és itthon szintén viszonylagos mellőzésnek lesz kitéve, csak másként, mint Vámbéry.

Polgárosodás az egyik elnevezése, aspektusa annak a strukturális, „makro-” társadalmi folyamatnak, amelyben „mikro-” társadalmi drámánk játszódik, de erre az időszakra és erre a folyamatra egyéb politikatörténeti és leíró kategóriák is forgalomban vannak, amik szerint pl. Vámbéry a reformkorban született, a forradalom és szabadságharc idején járt gimnáziumba, a Bach-korszakban, avagy a passzív rezisztencia idején házitánítóskodott, nem sokkal a kiegyezés előtt ment közép-ázsiai vándorútjaira, és tudományos-irodalmi tevékenységének java a Monarchia, a K und K világrend idejére, Magyarország viszonylag gyors modernizációjának, gazdasági konszolidációjának stádiumára esett.

A polgárosodás definíciójával még mindig adós vagyok, annak ellenére, hogy már többször is hivatkoztam rá. (Az a hagyományos kategóriák és kulturális jelentések sajátossága, hogy egészen addig nem keltenek zavart, míg meg nem próbáljuk pon-

tosan meghatározni és osztályozni őket.) A polgárosodás folyamatának mibenléte és jelentése szerteágazó tudományos viták és értekezések tárgya, ami egymástól eléggé eltérő nézeteket és munkahipotéziseket eredményezett (Századvég 1991. 2–3; *Replika* 1993. 11–12), de ezek inkább kölcsönösen kiegészítő, mintsem kizáró viszonyban vannak egymással.

Összegezve az azokban kifejtetteket, úgy tűnik, hogy ahol a polgárosodás fogalma egyáltalán gyökeret vert, ott a gazdasági modernizálódás, a „fejlettekhez” való felzárkózás és az annak keretét szolgáltató racionalizált államszervezet megteremtése, valamint annak legitimációja és az ahhoz való hűség, lojalitás (a nemzet) egyszerre vagy legalábbis párhuzamosan való kialakítása (volt) a cél. A fejletlenek számára a „világosodó” piacon mutatott gazdasági teljesítőképesség és a katonai potenciál mértekeivel erősen súlyozott ’modernitás-paradigma’ elfogadása volt az egyetlen lehetőség a felzárkózásra. A versenyben rosszul teljesítők mindezt komoly komplexusokkal élték meg. „Gramsci a francia és az olasz fejlődés különbségének a lényegét (’fejlett’ és ’elmaradott’) abban jelölte meg, hogy míg az előbbiekben a gazdasági és társadalmi viszonyok átalakulása lényegében a régi politikai és intézményes rendszerben ment végbe, és [annak] a modernizálása mintegy a folyamat megkoronázása, betetőzése volt, addig az elmaradottabb európai területeken (és ezt szinte feltétel nélkül vonatkozathatjuk Magyarországra is) a politikai és intézményes struktúra nem utolsósorban külső hatásokra történő modernizálása ment először végbe, és ebben az új struktúrában és az ebben testet öltő államhatalomnak kellett a gazdasági és a társadalmi mo-

dernizálás nem könnyű feladatát véghezvinni.” (Ránki 1987: 613) A további állásfoglalások lényegesen árnyalták e képet. „Magyarország Európának abba a középső és keleti sávjába tartozik, ahol a modernizáció vagy más terminusokkal a kapitalizálódás, a társadalom polgári átalakulása másodlagosan és ellentmondásokkal, következetlenül valósult meg. Antropológusok ezt nevezik a fejlődés ’meghasadt’ (split up) útjának.”⁴ Gazdaságilag az ellentmondásosság abban nyilvánult meg, hogy a Nyugat-Európában már győztes ipari forradalom, a kialakult kapitalista termelési mód másodlagosan lendítette fejlődésbe ezeket az országokat, amelyek magas fejlettségű formákat tudtak készen importálni anélkül, hogy a megalapozó folyamatokkal elkészültek volna.”⁵ (Hofer 1975: 401)

A polgárosodás a korabeli értelmében inkább állampolgárosodást jelentett (Magyarországon hivatalosan és a jogi szóhasználatban is az 1848: V. és XXIII. tc. után), és jog- és nemzetállamosodást tűzött ki célul. (A liberalizmusnak csak ezeken a kereteken belül van játéktere.) A kapitalizmus kialakulása, a liberalizmus és a szabad verseny eszméjének és gyakorlatának térhódítása, az iparosodás, a nemzeteknek „képzelt közösségek” (Anderson 1983) megteremtése, a romantika, a „nemzeti” névben fogant eklektikák, a neoklasszicizmus és neobarokk, a szecesszió, a biedermeier, a tudományos modernizmus és a mindenre kiterjedő modernizáció kezdetei mind-mind, részben egymást átfedve, ugyanerre a korszakra vonatkoznak.

„Mint analitikus fogalom a polgárosodás magába sűríti számos társadalmi-kulturális folyamat hozadékát (civilizálódás, urbanizáció, individualizálódás), s ez teszi alkalmassá arra, hogy vele korten-

denciát jelölhessünk. Ugyanakkor leválaszthatók róla azok a leíró kategóriák, amelyek segítségével a jelenség egy-egy eleme empirikusan bemutatható. Itt már többféle eljárás alkalmazható, az urbanizáció vizsgálata például szükségessé teheti a kvantitatív megközelítést, ám a morális értékrend, a polgári mentalitás megértése másként, mint az új, narratív történetírói eszköztárral (történeti antropológia, mikrotörténet) el sem képzelhető.” (Gyáni G. 1993 in Replika 11–12: 82)

Ehhez a felfogáshoz csatlakozva Vámbéry Ármin „mikroéletéből” és az ő életében szerepet játszott néhány egyéb személy néhány vonatkozásából kiindulva vetnék tekinteteket bizonyos „mezo-” és „makrofolyamatokra” és onnan vissza.

A CSELEKMÉNY RÖVID TARTALMA, SZÜZSÉ, ABSZTRAKT

Wamberger (később Vámbéry) Ármin keleti, a magyarság őseinek felderítésére indított magányos expedíciójának legfőbb támogatója báró Eötvös József, aki az 1839/40-es országgyűlésen a zsidók emancipációjával foglalkozó beszéddel hívta fel magára a figyelmet (beszédét 1841-ben a Budapesti Szemlében is megjelentette). Eötvös honszeretettől lángoló (és délibábos) magyar őstörténetet *Horvát Istvántól* tanult az egyetemen, akit később is szeretettel emlegetett. Az utazás mint megismerő tevékenység pártolása sem állhatott távol az egyébként is sokat utazó Eötvöstől, lévén támogatója, jó barátja és sógora a Közép- és Dél-Amerikát „felfedező” Rosti (sic!) Pálnak. Ez elég motivációnak tűnik, hogy támogassa a tehetséges zsidó Wamberger magyar őstörténeti érdekű keleti utazását.

Wamberger második, Anglián keresztül vezető közép-ázsiai útvjáról már Vámbéryként tér haza. Itthon már korábban is akadémiai tag volt, hazatérése után egyetemi tanár lesz. Első tanítványa egy tönkrement székesfehérvári bőrkereskedő minden energiáját a tudománynak szentelő fia, Goldziher Ignác. Vámbéry és Ballagi Mór javaslatára Eötvös Goldziher külföldi tanulmányi ösztöndíjban részesíti, amivel Berlinben, Lipcsében és Leydenben tanul, hogy Magyarországra visszatérve egyetemi tanár legyen. Mire Goldziher hazaér, Eötvös meghal, elődje ígéreteit Trefort Ágost nem, vagy csak késve teljesíti, teljesítheti. (Érdekes ezeket az eseményeket nyomon követni Goldziher csak magának írott naplójában és Vámbéry eredendően is kiadásra szánt önéletírásában.)

Már akadémikusként és egyetemi tanárként mindketten ajánlják Trefort Ágostnak (Eötvös sógorának, barátjának és utódjának) külföldi ösztöndíjra Stein Aurélt (Hirschler Imre, a kitűnő szemorvos és tekintélyes asszimiláns tehetséges unokaöccsét). Stein ezt elnyerve először Németországban, majd Angliában tanul, ahol alkalmazták is. A Magyar Tudományos Akadémián székfoglalóját magyar őstörténetinek számító témából tartotta a fehér hunokról, könyvtárát és iratait szerény támogatás gyanánt az Akadémiának ajándékozta. Angol állampolgárként, angol lovagként és a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként hal meg utód nélkül Kabulban 1943-ban.

Vámbéry fia, Rusztem, miután jogot végzett és irodalmi hírnevet szerzett mint a „magyar Voltaire”, barátai közé számíthatta apjának 1890-es években volt titkárát, Vázsonyi Vilmost, aki megalapította a Nemzeti Demokrata Pártot (és Magyarország törté-

netének első zsidó származású minisztere lett 1917-ben), valamint *Jászi Oszkárt*, aki a Polgári Radikális Pártot hívta életre. Az érdekesség kedvéért megemlíthetjük, hogy ügyfelei közé tartozott *Rákosi Mátyás* is a „Rákosi-per” alkalmából. Vámbéry Rusztem a '30-as évek végén Anglián keresztül Amerikába emigrált.

Goldziher fia, *Károly*, matematikus lett, előbb gimnáziumi tanár, majd a Műszaki Egyetem oktatója.

Eötvös fia, *Loránd* fizikus lett, mindannyiunk számára ismert eredményekkel.

TÉZISEK, TE(KET)ÓRIÁK

A gazdasági és politikai liberalizmus nem más, mint az evolúció korai megfogalmazásának más körülményekre és aktorokra való adaptálása. Illetve maga a darwini elmélet nem más, mint egy korszakalkotó és korszakjelző mentalitás és kognitív konstrukció empirián bemutatható és verifikálható nézete. Az evolúció tanából sematizált nézet továbbegyszerűsítve abban áll, hogy küzdőtér az egész világ, és küzdő benne minden lelkes és élő lény⁶; nép és faj, elnyomó és elnyomott osztály, gyártó és termelő, férfi és nő, és bennük is küzd a felettes és az „alantas” én, hogy a korszak több „nagy elméletére” utaljunk, ami ugyanazt a mester-narratívát használja vezérfonalul. Az egyenlőség csak a küzdéshez való egyenlő jogban van, az egyenlőtlenség pedig az esélyekben, az alkalmasságban és az eredményekben. No és ahol győztes van, ott vesztesnek is kell lennie, a győzteseknek pedig mindig igazuk van; és az evolúció skáláján nem vagyunk egyformán fejlettek. De „a kevésbé fejlett-

nek használ is, ha legyőzik, mert úgy tud igazán szervesen fejlődni" stb.

A mentális modernizáció, vagy polgárosodás folyamatának egyik fontos útjelzője a 'küzdelem' fokozatos átértékelődése, elterjedése, általános interpretív sémává és értékelő, értékjelző kategóriává válása, annak a hitnek elterjedése révén, hogy van, amiért érdemes küzdeni, hogy addig elképzelhetlennek tartott célok is elérhetők. A létezők nagy láncolatának eszméjét az egyedek szintjén felváltja a létért való küzdelem gondolata (struggle for life); a társulások, csoportok, struktúrák szintjén az uralomért való küzdelem tana (class struggle).

A küzdelem mint az értékszervező kategóriák, illetve a kulturális jelentések változása általában, nem hirtelen, határvonallal elkülöníthető korban vagy pillanatban bukkant fel, hanem hosszú története során fokozatosan jut érvényre, addig is mindig más és más kontextusban működve.

A feudális, rendi társadalomban a küzdelem elsősorban foglalkozás jellegű rendeltetés, és a magasabb társadalmi rétegek feladata kijelölt ellenségeik ellen; a papságnak a Gonosz ellen, a nemességnek a Birodalom vagy a Királyság ellenségei ellen. Az élet és a munka egyéb tevékenységei nem kontaminálódtak a küzdelem jelentéstartományával, sokkal inkább a tűréssel, szenvedéssel és kötelességteljesítéssel.

A küzdelem jelentésének az élet minden tevékenységére való metaforikus kiterjesztésével a nemesi előjogok demokratizálódtak. Ez egy olyan kompromisszumot hozott létre, amely kielégítette a „polgári munka” presztízsének és természetesen a munka végzője presztízsének emelésére való igényeket, ugyanakkor a nemzet felemeléséért vagy a

„tudatlanság sötétje” és a „természet vak erői” elleni küzdelem a nemesség nagy része számára is rangjához és társadalmi súlyához méltó feladatot jelenthetett.

A győztes küzdelmek bemutatása régóta a hősepika feladata, aminek újkori divatja a polgári romantikus nacionalizmushoz is kötődik, de egy ember (aki nem uralkodó) egész életének küzdelmek sorozataként való bemutatása egy nagy célért, vagy az érvényesülés, a siker, a karrier érdekében – polgári találmány. Az önéletírás tekintetében különösen az, és ezen a területen Vámbéry a *Küzdelmeim* (1905) avagy a *The Story of my Struggles I-II* (1904), még korábban a *Vámbéry, his Life and Adventures written by himself* (Vámbéry, élete és kalandjai saját leírásában, 1883) című önéletírásával a műfajteremtők közé tartozik. (Hogy maga az élettapasztalat által „hitelesített” küzdés hogyan válik kispolgárokat mobilizáló ideologikus tartalmak hordozójává, példának elég *Hitler Mein Kampf*-ja.) Vámbéry életrajza mindenesetre sikerkönyv, jó néhány, az ifjúság számára rövidített kiadása jelenik meg és fog el, mivel számos tanintézményben az ajánlott olvasmányok között van – Angliában. A hazai kiadáshoz az eredetileg is külföldi megjelenítésre szánt könyvből a magyar arisztokráciára vonatkozó részeket ki kellett húzni.

Az önéletrajzok követésével két legyet üthetünk egy csapásra. Követhetjük az életutak kétségtelenül a polgárosodás korát jellemző és annak irányába mutató eseményeit, és követhetjük két különböző mentalitású egyénnek az önkép és a szerepek megformálására, az image-teremtésre szolgáló törekvéseit.

MÓDSZERTANI KÖZBEVETÉS

Innentől e tanulmány lényegében véve egymással kapcsolatban levőnek feltételezett idézetekből áll némi kommentárral, ami részemről tudatosan vállalt és vallott módszertani megoldás. A főként korabeli idézetek – intuícióval olvasva – többet árulnak el korukról, mint hosszas kommentárok. Lehetőséget adnak arra, hogy ki-ki az enyémnél bizonynyal sok tekintetben gazdagabb ismeretanyagát a kapott képbe vetítse, és olyan gondolatársítások jöjjenek létre, amit kis jóindulattal új ismereteknek tekinthetünk.

A TÖRTÉNET

Vámbéry Ármin maga sem volt egészen biztos benne, hogy mikor született, 1831-ben vagy 1832-ben. Amikor *Victoria királynő* Windsorba hívatta, a protokoll szerint neki is be kellett jegyezni magát a hagyományos Birthday Book-ba, ahová is némi tévovázás után 1832. március 19-ét írt. Ő maga arra a relatív kronológiára hivatkozott, hogy József napkor, az apja halála előtt néhány hónappal született Szentgyörgyön⁷ (ma Svätý Jur, Szlovákia) egy ortodox zsidó közösségben, ahol abban az időben az anyakönyvezés, lévén még egyházi feladat, nem volt szokásban. Apja, *Wamberger (Sámuel?)*, a fiatal törvénytárgyárzó és tudós rabbi pedig az 1830-as évek elejei kolerajárvány egyik áldozata lett.

A rendkívül energikus anya és annak második, gazdaságilag sikertelen házassága egy dunaszerdahelyi kereskedővel meghatározóan hatottak a kis Wamberger sorsának további alakulására. Az anya először önálló vendéglátást, kereskedést foly-

tatott. Házához vette lundenburgi fiatal barátnőjét, hogy több ideje legyen a vendéglőjére. „Özvegységének második esztendejére már annyira vitte, hogy pinczéje jó borral volt tele, az éléstára színültig gabonával és vendéglője a legnépszerűbbek egyike egész Szentgyörgy városában.” (Vámbéry 1905: 19) Aztán átköltöztek Dunaszerdahelyre, hogy második férje ott a saját emberei között talán jobban boldogul, de ez sem hozta meg a szerencsét. „A kocsmát be kellett csukni, mert fenntartására nem volt meg többé a mód és a kereset új neme váltotta föl a csaplárosságot: a pióczakereskedés, mely úgyszólván családi üzletága volt a dunaszerdahelyi Fleischmann családnak.” (Vámbéry 1905: 19)

Az anya meg volt győződve első, elhalt férje kiválóságáról, arról is, hogy e képességeket fia, Ármin örökölte, és csodálatosképpen arról is, hogy ezt az ortodox közösség viszonylagos zártságából kitörve kell és lehet bizonyítani. Vámbéry szerint ez az egyébként nem teljesen írástudó asszony doktort akart neveltetni belőle.

„Szerinte nekem kitűnőnek kellett lennem nem csupán zsidó, hanem keresztény tudományokban is. Mert akármilyen jámbor és istenfélő volt a lelke, úgy látszik, mégis eléggé jókor meggyőződött róla, hogy a thóra és a talmud tudománya eléggé alkalmas ugyan arra, hogy kulcs gyanánt szolgáljon a paradicsom kapujához, de nemigen való arra, hogy boldogulni lehessen vele már ezen a földön. És meggyőződött még arról is, hogy azok a kiválóságok, melyek szegény atyámat koldusbotra juttatták, nekem még kevésbé válhatnak javamra most, az idők megváltozott folyásában.” (Vámbéry 1905: 19)

„Már a XIX. sz. első felében, de főleg az 1840. évi 29-ik törvénycikk életbelépése óta mindinkább terjedt a zsidóság között a legkülönbözőbb iparágak művelése, amire a kézműves egyletek nevelték a zsidó ifjúságot. [...]

A zsidók ipari törekvéseit nagyban elősegítette a kormánynak 1851. évi rendelete, mely szerint vallása, nemzetisége, születése és szüleinek állása miatt senki sem zárható ki a kereskedelem és ipar gyakorlásából.[...]

Az ipar mellett a földművelésre törekedtek a zsidók és az 1841-ben Pesten alakult egylet nemcsak a nehéz kézművek, hanem a földművelés terjesztését is célul tűzte ki magának.[...]

A zsidó mint földműves, iparos és kereskedő munkájával hozzájárulhatott a haza gazdasági fellendítéséhez, arra azonban még mindig nem gondolhatott, hogy közhivatalokban találjon munkakört. [...] A zsidó továbbra is az ugynevezett szabad pályákra volt utalva. Az orvosi pályán Dr Hirschler Ignác (mh 1891) és Dr Rózsai József (mh 1885) a magyar tudományos akadémia tagjaivá választottak. [...] Több akadály után az ügyvédi pálya is megnyílt. [...] Legszabadabb az írói pálya volt. [...] A hadseregben mindinkább növekszik a zsidó katonák száma és már 1850-ben a lakosság számaránya szerint állítanak a hitközségek katonákat.” (Groszmann 1917: 34–41)

„Az 1843-ban Pesten alakult magyarító egylet és az ország minden vidékén keletkezett zsidó olvasóköriek áldásos munkálkodása nyomán bevonult a magyar nyelv a családokba, az iskolákba és nemely helyűtt a templomba is. 1847-ben hangzott el Kossuth Lajos nyilatkozata, hogy bár másajku népek is oly hajlamot tanusitanának a magyar nemzetiség előmozdítása tekintetében, mint a zsidók.

A szabadságharcot követő szomorú évtized azonban elfojtott minden nemzeti törekvést. [...] Míddőn az 1850. évi népszámlálásnál a somogyi zsidók mind magyar nemzetiségűeknek vallották magukat, a hatóság ezen bevallást nem fogadta el." (Groszmann 1917: 49)

„Istenfélő gyermek voltam, azt tartották rólam a községben. Inkább elpusztultam volna éhen, mintsem hogy egy falatot is vegyek a számba, mely nem rituális módon készült, hogy húst vagy tejes ételt ettem volna a szabályszerű hat órai idő betartása nélkül, vagy pedig – amitől az Isten óvjon – hogy rávettem volna szemem Isten legundokabb teremtményére, a disznóra. [...] Az a vallás, mely zsinórmértékkel szolgál hívének a legkisebb részletkérdésben is, mely kioktatja róla, hogy miképpen egyék, igyék, álljon, aludjék, ruházkodjék, miképpen gondoztassék kívül és belül, hogyan érinkezzék a nőkkel és hogyan viselkedjék a természet különböző jelenségeivel szemben, – az olyan vallás mélyen hat az ifjú lelki világára, lenyűgözi a serdülő, gyöngye lényt, hatalmába veszi minden érzelmét és gondolatát éppen úgy, mint a hogy évek múltán Törökország és Persia muszulmán ifjúságán is tapasztaltam. Ott is, mint itt, voltaképpen külsőségekben nyilvánkozik meg a hit: szertartásokban, melyekhez szigorúan alkalmazkodnak. Nem csoda tehát, ha érettebb korban a zsidó fiú ép úgy mint a moszlim, a szabad kutatás által felvilágosítva, könnyűszerrel veti le magáról a hit béklyóit és szabadgondolkodó válik belőle. Két ily óriási ellentét összetalálkozásában könnyű magyarázatát lelteni e fordulatnak." (Vámbéry 1905: 21–22)

Az idők megváltozott folyása természetesen Vámbéry utólagos értékelése, mint ahogy az egész

Küzdelmeim című önéletrajza is az, visszamenőleges magyarázata és indoklása a korábban történteknek, az önreklámhoz és image-teremtéshez oly jól értő szerző részéről. Ugyanakkor a leírt jelenetek valóságosságához sem fér kétség, csak a történet fonala, indoklásai, az elősorolás sorrendje nyilvánvalóan tendenciózus, és ennyiben rendkívül jellemző is. A zsidó-moszlím párhuzam később Godziherral kapcsolatban bukkan fel, amit már ő maga is visszautasított, hogy azért tudta olyan mélyen megérteni az iszlámot, mert zsidó volta képesítette rá. (I. Simon 1982)

Lássuk, milyen volt a hely szelleme a reformkori Pozsonyban, ahol Vámbéry magasabb iskolai tanulmányait végezte.

„A bencések odavaló gimnáziumában akartam elvégezni a harmadik osztályt, s mikor a beiratkozásra jelentkeztem páter Pendl Alajosnál, az igazgatónál [...], ő vastagsága a következő megszólítással kegyeskedett megtisztelni: No Harschl, hát doktor akarsz lenni? Engem nagyon kevésbé boszszantott, hogy annak előtte Móselenek, most meg Harschlnak csúfoltak, de annál rosszabbul esett az ízelítője annak a bánásmódnak, mely rám nézett.” (Vámbéry 1905: 52–53)

Ebből levonván a következtetéseket inkább a protestánsokhoz közelített (és később kálvinista hitre tért).

„Mikor Máriavölgyben gyűjtött néhány forintnyi szerény keresetemmel visszatértem Pozsonyba, elhatároztam, hogy a hatodik diákosztályt nem a bencéseknél végzem többé, hanem a protestáns líceumban, mert az intézet tanárai előítélet nélkül való, művelt és humánusabb emberek hírében állottak, de azért is, mert torkig voltam már a fanatikus ba-

rátok örökös zaklatásával.” (Vámbéry 1905: 63–64)

A zsidók ellen megnyilvánuló ellenségeskedésnek nemcsak a bencés kollégium falai között, néhány öntelt katolikus pap részéről lehetett tanúja, hanem a márciusi forradalomhoz kapcsolódólag az utcán is. Ezt az irodalom később mint a pozsonyi véres húsvétot emlegeti.

„Mikor a szabadságharc első villámai megjelentek az égen, Pozsonyban bezárták az iskolákat, az előadás megszűnt. Üzlet és forgalom megszakadt és mindenki aggódva gondolt a kitörni készülő vihar következményeire. Hozzájárultak mindehhez a pozsonyi csőcselék által a zsidónegyedben rendezett zsidó-üldözés és fosztogatás borzalmai. Házaikat és raktárakat törtek fel a zavargók és sok száz hordó bort és pálinkát eresztettek ki a pincékben. Az örjöngő részeg sokaság tombolva áradt szét a zsidó-utczában a Vödríczen és a Zukermandl táján. Sokáig visszhangzott még a környék az üldözött, megrabolt és megkínzott zsidók siránkozásától és jajveszékelésétől [...]” (Vámbéry 1905: 61–62)

A szabadságharc elbukott, az eddigi élettapasztalatot nemcsak egy vesztes társadalmi mozgalom sokakra kiterjedően letargikus élménye gyarapítja, hanem a megtorlások élménye is.

„Különösen mély iszonyat fogott el, amikor láttam a pártütőnek bélyegzett magyar hazafiak napi-rendre kerülő kivégzéseit, melyeket a várhegy mögött lévő ugynevezett Eselsbergen [...] magam is végig néztem. Az egyik Mednyánszky bárónak, Lipótvár osztrák rabságba esett parancsnokának és hadsegédének Grubernek – Imrei Ferencz, az író édesatyjának – kivégzése volt. [...] Mikor láttam, hogy a kamarilla nyomorult pribékjei hogyan bántak a vértanuk tetemével [...] a bosszú sajátyszerű

érzete ragadott meg, szitkokat szórtam a horvát katonákra és pórul járok, ha még jókor kereket nem oldok. A másik borzalom [...] Rázga Pál, a lutheránus lelkipásztor kivégzése volt [...]" (Vámbéry 1905: 62)

Még egy részlettel kiegészítve, a későbbi életpálya tulajdonképpen minden lényeges fordulatanak indítéka, motivációja együtt van. Ezt az élettörténet-elbeszélés poétikai szerkezete is így kívánná, akár tudatos ez a szerző részéről, akár csak a történetmondó hagyomány mélyre beivódott rutinja bukant itt a felszínre.

„Pozsonyi diákkoromat szomorú kép zárja le 1849-ből. Vagy tizenötezer muszka vonult át a városon. A hidon keltek át a bal part felől. Hegyes végű sisak volt a fejükön, fahéj-szinű daróczipő köpönyegjök kétfelé volt hajtva a térdök felett, hogy könnyebben jár hassanak. Emlékszem rá, mert feltűnt nekem, hogy nemcsak a legénység, de a tisztek is borjút vittek a hátukon. Mi fiúk – csallóközi magyar gyerekek voltunk valamennyien – az út mellett néztük jöttüket s a lelkünk megtelt keserőséggel. Azt hiszem abban az órában szállt le szívemre az az olthatatlan gyűlölet, mely a legelszántabb oroszellenes írók egyikévé tett az angol publicisztikában immár hosszú negyven esztendő óta.”⁸ (Vámbéry 1905: 64)

Nem lehet semmilyen alapunk az egyéni motiváció ilyen rekonstrukciójának igazát kétségbe vonni, az azonban megjegyezhető, hogy nehéz lett volna oroszbarátnak lenni az angol publicisztikában, különösen ami a két birodalom ázsiai érdekütközéseire vonatkozik és különösen Vámbérynek, aki ebben a hosszú negyven esztendőben, és még tovább is a Brit Birodalom és a Foreign Office hathatós támoga-

tását élvezte. Ezzel azonban nem követett el semmi olyat, ami tényleg szeretett hazájának érdekeit valaha is sértette volna. Megvalósított, illetve mintegy megteremtett egy azóta is jellegzetes értelmiségi pályamodellt: Magyarországon, Budapesten lakni és tanítani és „nyugaton” eladni a „felfedezésekből” és a szakértelemből annyit, amennyit lehetséges.

Ehhez technikailag és társadalmilag néhány olyan intézmény és jelentés létrejöttére volt szükség, mint a szekularizált értelmiség, az „objektivitás” elképzelése mint imparcialitás és szakértelem, az erre törekvő nemzetközi tudományosság és kommunikációs rendszere, valamint mindezeknek a társadalmi munkamegosztás korabeli alapján értelmezett feladatai. (Daston 1992) Lehet ugyan, hogy ez a tudománytörténet illetékességi körébe tartozik, azonban a tudománytörténet a társadalomtörténet egy része, a tudománynak és történetének az azt „fogyasztó” társadalmak kontextusából kiragadva vajmi kevés értelme van, miként egy társadalom adott időmetszeti képe is felettébb csonka lenne tudománya nélkül.

Mindenesetre az ősök felkutatásának és hősiségük bizonyításának igénye nem a szigorúan vett tudományosságon belül jelentkezik, bár a tudomány természetesen föl vállalja a feladatot és alkalmazza rá filológiai, nyelvészeti stb. módszereit⁹, hanem egy rendkívül összetett folyamat során az úgynevezett társadalmi diskurzus részévé válik, mondjuk a nemzetállamok eszméje racionális és/vagy romantikus alapjainak kialakulása során és – mint ezt saját korunk eseményei mutatják – része ma is.

Ennek az eszmének az alapja a származás. A megoldandó feladat a nemesség valós leszármazás

szerinti legitimációja és a nemzet fiktív leszármazású közösségének összeegyeztetése, illetve az az intellektuális és jogi probléma, hogy hogyan nemesítsék meg konceptuálisan vagy emeljék be a származás spirituális sáncai mögé a nemzetet. Tehát, hogy hogyan lehetséges egy olyan fiktív leszármazást, vagyis származástudatot, sorsközösség-képzetet létrehozni, generálni, ami képzeletbeli homogenitást varázsol a túlságosan is valóságos heterogenitás helyére; értelmet és jelentést is adva ezzel az asszimilációnak. Itt kapott szerepet a XIX. századi liberális program. Emellett állott az ország vagy a birodalom kereteinek, határainak megőrzése (vagy bővítése) mint gazdasági és a „modern” racionális állam létrehozása (vagy kiterjesztése), mint politikai szükségesség (és érdek és igény).

Azt a vázlatos képet is hosszasan lehetne árnyalni, ami azt ábrázolná, hogy melyek a párhuzamok és a különbségek az ősök galériájának és a pedig-ré tiszteletének angol gyakorlata és az angol „polgárosodás”, valamint a nemesi öntudat és a közép-európai kisnemesi polgárosodás között.

„A történetíró Horváth Mihály (1841), majd Kőváry a szolgaság egy másik, nálunk is nagy múltú, közép-európaias legendáját, a fegyverrel meghódítottak szolgaságba süllyedését is bevonja elmélkedésébe: 'Kétségtelenül legjobban voltunk akkor, mikor Európába léptünkkel atyáink nem ismertek kiváltságos osztályokat, s egyedül meghódítottjaink veszték egyenlőségöket'. (Kőváry L. 1847: 197)

A felvilágosodás kétségbe vonta az erőszakos hódoltatás jogosultságát. Batthyány Alajos 'ad amicissimam aurem' azt mondja, hogy a kitüntetés, kiváltság hajdan a rabláshoz, gyilkoláshoz volt kötve,

a nemesség így a barbárság bizonyítéka. (Csaba Jenő 1917: 13) Ez is egy morális álláspont. Mégis a hódítási változat bizonyult polgárosíthatóbbnak. A 'polgár hős' hamar magára öltötte az elvetett harci mezt, s a következő, XIX–XX. század fordulójának birodalmi fóbiájához is jobban illett a verzió. A nemesség honfoglalókkal azonosítóit Szabó István hosszasan sorolja Pálóczi Horváth Ádám (1819) Szekfü Gyuláig. (Szabó I. 1941: 73–80) [...] Itt most nem a koncepciók valóságtartalmát, hanem a társadalmi különbségek polgári felfogásra örökített formakészletét kutatjuk.” (Tóth Zoltán 1991: 86–87)

A XIX. századnak és vonzáskörzetének nemzetbarkácsoló igyekezetében igen nagy súllyal szerepel a hősi múlt bizonyítása, hőseposzok keresése vagy szükség esetén költése.

Az 1830-as években *Horvát István*, a Széchényi Könyvtár őre, egyetemi tanár által tartott irodalomtörténeti előadások bevezetőjében a történelem még Ádammal kezdődik, aki magyar volt. Az ő előadásait hallgatta Eötvös József, *Szalay László*, *Pauler Tivadar*, *Madách Imre*, *Vasváry Pál*, *Lónyay Menyhért*, *Andrássy Gyula* és mások.

„Mindenek előtt tudni kell, hogy az emberi nemzet története Móses próféta szerint a magyar nemzet történetével kezdődik. Móses tudniillik Aegyptusban neveltetett, Aegyptusban járt iskolába és a célja neki nem az volt, hogy a világ történetét írja le, hanem az, hogy az egy Isten eszméjét mozdítsa elő. Ezért kellett írni a teremtésről is, amiről azonban csak azt tudta, amit arról Aegyptusban hallott. Aegyptusban pedig akkor a magyarok laktak, Aegyptus akkor magyar ország volt. Aegyptus tudniillik az arabsoktól Maszarnak

neveztetik; a Szentírásban is sehol sem Aegyptus, hanem csak Maszar találtatik. Az Aegyptus szó későbbi és anynyit tesz, mint Németország, a magyarok után tudniillik németek mentek Aegyptusba, kik Cofosznak (cufosznak) vagy némáknak neveztettek, mivel nekik más nemzetekkel nem volt szabad beszélni. A mai Abyssiniában annyi sok vas volt és van, hogy a föld színén lehet találni, azért a legrégebb íróknál Vasországnak is neveztetik. Görögül ezt a tartományt Scythiának, lakosait pedig scytháknak vagy bissenusoknak nevezték és innen származik azután ezen név: Abyssinia, amely szónak első »a« betűje csak artikulus.” (Horvát é. n.: 29–30)

„A régi írók egy szájjal-lélekkel Aegyptomot mondják az emberi nemzet [!] és kultúrája bölcsőjének, ahol azon roppant piramisok, melyek schyta-oszlopoknak vagy 'Columnae filiorum Sethi' neveztetnek: a dolgot kétségtelenné teszik. A Szentírásban sok magyar szavak találtatnak, az arabs írók pedig azt írják, hogy az első ember Ádámnak azért neveztetett, mert az Isten őt földből teremtette. Így Ádám annyit tesz, mint föld. Ámde az igazi neve mégis Gyula volt. A régi írók sokat írnak Vulkanusról és vulkanus annyit tesz, mint: tűz. De gyúl is annyit jelent.” (Horvát é. n.: 32)

„Ki egyszer hallá e tudós férfiút, ha tanítói széken férfias szavával Árpád és a hét vezér dicső tetteiről szólt, vagy roppant tudományának fegyvereivel azoknak állítását, kik a magyart a szegény finn néptől származottnak hiszik, leveré s fajunkat az erényes scythá s a legyőzhetetlen párth nemzetekkel egybeköté; vagy továbbhaladva nyelvtani vizsgálatokban, az etymologia tekervényes ösvényein mindig messzebb és messzebb nyomult, míg mindent, mi nagy és dicső volt e világon, fajunkhoz tartozó-

nak, magyarok által elkövetettnek állíta: az kétkedhetett mestere állításain, de azon óriási honszerlem hatalma, mely a tudóst elragadta, elragadta tanítványait is s elvonatkozva egészen tudományos érdemeitől, ha munkásságának ezen oldalait tekintjük is, sohasem hálálhatja meg a haza Horvát érdemeit. Nem volt tanítóink közt, kitől annyin tanulták volna a hazát szeretni." (Eötvös József emlékbeszéde Horvát István felett. In Ferenczi 1903: 16)

A származás és eredet által fölvetett végzetlen sok kérdésre tudományos választ remélve 1857-ben a liberális főnemes, Eötvös József anyagi támogatást nyújt a nyelv jobb elsajátítása és a magyarok őseinek „felfedezése” végett török földre készülő Vámbéry, illetve akkor még Wamberger Árminnak. A „felfedező” utazások amúgy is „modern”-nek és afféle nemzetközi kordivatnak számítottak¹⁰. Ebben a sajátos magyar színezetet az őskeresés, míg a nemzetközi élvonalat a gyarmatosítási célokat szolgáló földrajzi, etnográfiai „felfedezés” jelentette, bár e két különböző „fejlettségű” cél, mint ezt az angolok többször is oly ragyogóan bizonyították, nem összeegyeztethetetlen.

Wamberger/Vámbéry pozsonyi tanulmányainak befejeztére nem annyira von Haus, mint inkább von Stadt aus tud héberül, magyarul, szlovákul, németül, az akkori grammaticus oktatásnak hála latinul és valamelyest görögül, s a maga hasznára tanult franciául. Húszéves korára állítólag már a törököt is elsajátította.

„Szünidejét rendesen arra használta fel, hogy útiköltség nélkül Bécsbe, Prágába vagy más híresebb városba elgyalogolt. 1857-ben valósította meg végre azt a tervét, hogy tudományos kutatások céljából beutazhassa a Keletet. Eötvös József báró

anyagi támogatásával tehát eljutott Konstantinápolyig, a hol hosszabb ideig tartózkodott, hogy a törökök szokásaival, nyelvével és társadalmi sajátosságaival megismerkedhessék. Püspöky emigráns látta el szállással és egy ifjú török fogadta fel francia nyelvmesterének; így gondtalan élet mellett, bejutva az előkelő körökbe, könnyen megismerkedhetett a török viszonyokkal, kivált midőn Kmetty tábornok ajánlatára Husszein-Daim pasa házába vette, hogy fiát, Hasszán bejt nevelje. A pasa a Kuleli-összeesküvés részese lévén, V.[ámbéry] is belekeveredett ezen államellenes összeesküvésbe. Itt ismerkedett meg az összeesküvés fejével, Ahmed efendivel, a bagdadi mollával, a ki megengedte, hogy gyakran látogassa meg őt Nur Oszmanije kollegiumában, a hol V.[ámbéry], ki ezen idő alatt több keleti nyelvet sajátított el, igen sokat tanult, úgy hogy egészen keleti emberré alakult át. Hat évi konstantinápolyi tartózkodása alatt több tudományos munkát is írt és adott ki. Időközben Wamberger családi nevét Vámbéryre változtatta. 1860. okt. 9. a m. tudom. Akadémia levelező tagjának választotta.[...] 1860-ban a m. tudom. Akadémiának ajánlkozott, hogy beutazza a Keletnek eddig utazóktól kevésbé érintett vidékeit, hogy a magyar nép fajrokonait kikutassa. Az Akadémia 1000 frttal támogatta ezen törekvését. Álruhába dervisnek öltözött és mint Resid efendi 1863. márcz. 28. egy mekkai karavánhoz csatlakozott; majd a Kaspi tengert elérvén, egy turkmén hajóra szállt és így jutott el Asurába, a turkmén táborokba. A khivai khán karavánjához csatlakozva 20 napig tette meg az utat a khivai sivatagon és 22 napig tartózkodott Bokharában. 1863. nov. 10. visszatért Heratból Teheránba. A persa sahnak már elárulhatta kilétét, ki őt dús

ajándékokkal és a naprenddel tüntette ki, hogy útját zavartalanul folytathatta Európa felé. Londonban, hova 1864. jún. 9. érkezett, ünnepelték a Royal Geographic Societyben, hol szabad előadást tartott angolul bokharai utjáról." (Szinyei 1891–1914: 817–818)

A „felfedező” eme (kb. negyedik¹¹) nagy korszakában *David Livingstone* már nemzeti hős, de *Henry Morton Stanley* csak mitegy tíz évvel később (1874–7) vágja és gyilkolja keresztül magát Afrikán az ő állítólagos keresésére. Ebben az évben éppen a Nílus forrásának kérdése tartja lázban az angol művelt közönséget. (A kérdés megoldásában a magyar *Sass Flóra* férje, *Samuel Baker* is érdekelt volt.) A vitázók közül *Richard Burton*, aki – tévesen – azt állítja, hogy a Nílus a Tanganyika tóból ered, feletébb hasonló Vámbéryhez. Azt írják róla, hogy harminc körüli nyelven beszél, és úgy lett híres, hogy álöltözetben elzarándokolt a hitetlenek számára szigorúan tiltott Mekkába. Vitapartnere, *John Speke* inkább a kompetens kutató típusa, aki először 1858-ban, aztán, tanúkat is magával víve, 1860-ban érte el a Viktória tavat és bizonyította, hogy ott keresendő a Nílus forrása. Kettejük nyilvános vitája 1864-ben lett volna, de közvetlenül a vita előtt Speke balesetet szenvedett és meghalt. (Killingray 1973: 54)

A kalandos felfedezések és a kalandor utazók e korszakában Vámbéry utazása önmagában is elegendő indok lett volna, hogy hősnek kijáró tisztelettel fogadják Londonban, de neki a színes úti élményeknél több¹² is volt a tarsolyában, olyan információkkal tért vissza, melyek nagyon is érdekelték az angol politikai köröket. Hogy hogyan vette fel velük a kapcsolatot, ez egyelőre homályos, lehet, hogy

még Perzsiában, de az is lehet, hogy Londonban, *Duka Tivadar* segítségével. Mindenesetre Vámbéry jó viszonyba került a törökországi emigránsokkal, akikkel Duka levelezett. Duka éppen 1864-ben, kilencévi megbecsült bengáli orvosi szolgálat után tért vissza először Európába. (Stein [1913]1986: 396) 1853-ban, az akkor még friss diplomás orvosra pedig *Sir George Pollock* tábornagy, az 1848-as afgán lázadás során a brit birodalmi tekintély kabuli helyreállítója hívta fel a Kelet-indiai Társaság figyelmét; Pollock, aki biztosan bejáratos volt a Whitehallba.

Vámbéry angliai pályafutását így foglalja össze a találóan *A Windsori kastély dervise* címet viselő modern angol életrajz:

„Turkesztán abban az időben feltérképezetlen terület volt. Nem sok hír érkezett onnan Európába. De Vámbéry személyesen járt ott, szemtől szembe találkozott a vad és kegyetlenségükről hírhedt helyi kánnokkal. Saját jól felfogott érdekében nyitva tartotta a szemét és a fülét, hogy kihallgassa a bazárokból és teázókban terjedő politikai pletykákat. Be tudott számolni az orosz hadihajók jelenlétéről az Oxuson (Amu-darja) és az akkor még önálló Khívai és Bokharai kánságot fenyegető orosz hadmozdulatokról éppúgy, mint a piactereken érzékelhető, a britek iránt érzett szimpátiáról vagy éppen antipátiáról. Angliának komoly érdekei fűződtek a közép-ázsiai kereskedelemhez, és az oroszok voltak a riválisaik.

1864-től, első londoni megjelenésétől fogva 1878-ig, az utolsó közép-ázsiai kánság cári uralom alá kerüléséig, amit egyébként Vámbéry jó előre megjósolt, ő volt ezen ügyek egyedüli orákuluma. De miután az orosz cári csapatok egyedülálló kegyetlenséggel »pacifikálták« a vidéket, végül is már

biztonságosabb lett az utazás arrafelé. Az 1880-as években már gáláns brit tisztok falkái (egyikük egyenesen a Charing Crossról) vágtak neki lőháton felderíteni a távoli Perzsia és Afganisztán határvidékét.

Afganisztán létfontosságú szerepet játszott Brit-India sorsában, és a második afgán háború eredményeképpen egy angolbarát emírt kellett trónra ültetni. Vámbéryt küldték az ügy lebonyolítására... És az afgán határok mögött, Turkesztán kiellen pusztaiban és kies településeiben ott lappangott a mindig jelenlévő és Brit-Indiát fenyegető cári birodalmi álom veszélye.

Vámbéry az 1880-as évek végére megalapozta tekintélyét, az angol nyugalmazott ezredek javának stílusában írt és tartott előadásokat (ez az összehasonlítás hízelegne neki); például a *Times* is megszámlálhatatlan levelet közölt tőle. Az angol kormánykörök egyre inkább figyelembe vették nézeteit és véleményét a politikai ügyekkel kapcsolatban. Sohasem szűnt meg figyelmeztetéseit hangoztatni, politikai érdeklődése pedig fogadott hazájának a Brit Birodalomnak és vélt vagy valós érdekeinek szenvedélyes védőjévé avatta. Nem ő volt az egyetlen, aki Brit-Indiára nézve fenyegetőnek ítélte meg az orosz cári csapatok állandó dél felé nyomulását Turkesztán mélyében.

Egyedülálló személyes kapcsolatait keleti uralkodókkal, mint Abdul Hamiddal vagy a perzsa sahkal, nagy nyelvtudása, amely lehetővé tette neki, hogy orosz, török, perzsa és arab újságokat olvasson, valamint rendkívül kiterjedt keleti kapcsolathálózata mind-mind az információk értékes forrásává avatták őt a Whitehall számára. 1889-ben a brit hadiflotta megjelent a Boszporuszon mint »meg-

előző intézkedés» – szinte bizonyosra vehető, hogy Vámbéry tanácsa húzódik meg e lépés mögött.

Értékét a legnagyobb mértékben elismerte az angliai fehér ház, bár azzal a mániájával, hogy minden bokorban orosz kémeket gyanított, néha meg-rökönyödést keltett a hatalom folyosóin, de élete végéig megmaradt az információk hasznos forrásának.

Hírneve akkor érte el a csúcst, amikor VII. Edward barátja lett, meghívást nyert Sandringham-ba, udvari körökben forgott, vendégeskedett a windsori kastélyban és hetvenedik születésnapja alkalmából a Viktória Rend Parancsnoka kitüntetést is megkapta.” (Alder-Dalby 1979: 9–10)

Az alábbiakban egy korabeli bemutatás következik a magyar sajtó stílusát is mutató 1886-os *Budapesti Társaság* című almanachból. Egyebek mellett az is figyelemre méltó, hogy mit talál dicséretesnek és hogy hogyan dicsér:

„Vámbéry Ármin merész utazó, önkéntes közép-ázsiai diplomata, kit hódolattal keres föl Budapesten ellenfele Ignatieff, és a kit, ha Angliába megy, negyven város színe-java fogad egetverő riadalommal már az indóházánál. Megcsókolja őt – azt mondják – nyilvánosan, nemzeti hálából a walesi herceg és tán kevésbé nyilvánosan, nemzeti lelkesedésből egy sereg ifjú lady.

Szónokol az angoloknak angol nyelven, miként Kossuthon kívül idegen még nem szónokolt soha: és néhány hét múlva megbukik a parlamentben Gladstone. Nemcsak a magyar ember olvassa ezt felőle a hirlapokból könnytelt szemekkel, de olvassa az egész világ. Nincs magyar, Jókaitól eltekintve, a kinek nevét oly gyakran emlegetné, még pedig a magasztalás hangján e földteke sajtója, mint

Vámbéryét. A koppenhágai czukrászdában szint-oly biztosan olvashat róla az ember az év bármely szakában, mint a calcuttai vendéglőben vagy a madridi kávéházakban. [...]

Bámulatraméltó nyelvtelenség. Nincs olyan született török, a ki úgy értené, beszélné, írná e nehéz nyelvet, mint ő. Isméri pedig e nyelvnek valamennyi dialektusát. A csagatáj török nyelvre nézve még azon német orientalisták is elsőrendű tekintélynek ismerik már el, a kik csak mosolyogtak akkor, midőn csak könnyebb természetű, de azért nem kevésbé fontos utazási művei megjelentek. Pompásan ért ő a persához, tatárhoz, mongolhoz, arabhoz egyaránt; a nyugat-európai nyelveket szintoly folyékonnyan beszéli, mint saját anyanyelvét. Sőt, ámbár e téren autodidakta, ért ő görögül és latinul oly jól, mint akár a Duc de Rousillon.

De Vámbéry nem csak ritka nyelvtudós és polyglott: eszes ember is ő meg okos is – mint a tudósok közül csak kevesen. Pár évvel ezelőtt angol nyelven adta ki Londonban Fischer Unwinnél az önéletríását. Csudálkozva olvassák e könyvből a legkülönbözőbb foku értelmek az ő rendkívüli kalandjait, a melyeket Közép-Ázsiában átélt és a melyeket az európai tudomány számára annyi szép sikerrel volt már is képes értékesíteni: és a bámulat e merész utazónk irányában bizonyára még fokozódna innen is, meg túl is a csatornán, ha ezen önéletrírásban nem lett volna annyira tartózkodó az ő ifjúsági tanéveinek kidomborításában. *Mentől sanyarúbb helyzettel kell küzdenie a lángelmének éppen azon években, a melyekben a létharczat kell vívnia magáért a szellemi képzés tanfolyamaiért: annál nagyobb dicsőségére válik, ha oly magasra birt emelkedni nehéz életküzdelsei daczára, rendes egyete-*

mi tanfolyam nélkül is, tisztán csak saját nagy tehetségének önfeláldozólag hangyaszorgalmu fölhasználása, egy kimondhatatlanul érdekfeszítő önképzés által, mint ő. Erősen hiszem, hogy világhírű jelesünk merő szerénységből tartózkodott ennek színezettebb rajzától, pedig ezen szerénységnek az árát utóvégre is a paedagogia fizeti meg: elveszti a kilátását egy fénytelt önképzési példára, a melyet pedig semmi más modern nyelvtudós pályafutása nem szolgáltatott volna be oly szingazdag mozzanatokkal, mint a szentgyörgyi gymnasium éber, igyekvő tanonczából a mindenható Resid basa titkárjává, majd világhírű utazóvá és az ázsiai politikát egyéni tekintélyével befolyásoló magyar tudóssá fölemelkedő Vámbéryé.

Vannak, kik meg a fölött a fejezete fölött ütköznek meg azon önéletírásnak, a melyben világhírű utazónk elmondja, hogy kikkel szokott ő Európában társalkodni. Császárokat, királyokat, hercegeket, minisztereket, diplomátákat említ föl első sorban, majd érinti a 'Nemzeti Casino' mágnásait is, mint a kiknek körében szívesen szokott láttatni. Nem említi [...] meg egyenként egyéb ismerőseit, barátait [...].

Vámbéry Ármin hű fia hazájának, és ez egyik legszebb vonása. Lehetett volna török basa, nagy hivatalt kaphatott volna Indiában. Nem kellett neki. Beéri azzal, hogy budapesti egyetemi tanár és magyar." (Budapesti Társaság 1886: 306–309, az én kiemeléseim L. P.)

Budapesti tanárként, aki Eötvös ajánlására lett, első tanítványa egy rendkívüli, azaz még érettségi nélküli egyetemi hallgató, Golziher Ignác lett. „Ősei spanyolországi zsidó menekültek. A magyar ág megalapítója, Goldziher Mózes 1730-ban vándorolt Hamburgból Köpcsénybe (a Wieseburgi Kittsee-

be). Dédunokája, Goldziher Vitus települt át fiával, Adolffal, Goldziher Ignác apjával Székesfehérvárra. Goldziher Adolf bőrkereskedő 1865-ig élt Székesfehérváron" (Simon 1982: 338)

„Goldziher Mózes 1735-ben költözött Köpcsénybe. Adolf, Ignác atyja itt született, de 1842-ben Székesfehérvárott¹³ telepedett meg. Felesége a rajkai Berger család leszármazottja. Házasságukból született fiuk 1850. június 22-én. A kereskedő apa szinte kegyetlen komorsággal neveli gyermekét. Nyilván ki nem elégített tudományos vágyait benne szeretne volna megvalósítva látni.” (Scheiber: Előszó. In Goldziher 1984: 7)

„Életem végéig mindig elkomorodom majd, ha az utolsó időre emlékezem, amelyet szüleimmel Székesfehérváron töltöttem. Atyám üzleti ügyei szemlátomást rosszabbodtak. Ő a régi kereskedőiskolában nőtt fel és a városunkban egy ideje letelepedett konkurens új stílusával nem tudott lépést tartani. Több ezer forintos áruhitelt adott az iparosoknak, ám azok most a konkurens cégekhez pártoltak és vonakodtak tartozásukat megfizetni. [...] A tartozások kiegyenlítéséről hallani sem akartak a becsstelen barbárok.[...]”

1865 szeptemberében minden holminkkal együtt az akkoriban már mintegy 600 kötetet kitevő könyvtáramat is összecsomagolták és az Iskola utca 44-ik számú ház tágas szobáiból, ahol én a napvilágot megláttam [...] beköltöztünk annak a háznak néhány sötét szobájába, amelynek helyén ma a Hazai Takarékpénztár büszke palotája magaslik. (Goldziher 1984: 30–31)

„Vámbéry, dervisútjáról hazatérve, éppen ekkor lett lektor az egyetemen. Ekkor jelent meg első műve, nagy reklámhadjárat közepette. Az újságok ál-

mot és valóságot harsonáztak róla. A főváros falain könyvét dicsőítő nagy plakátok jelentek meg, közeppen a nemes, zsidó dervis képével. Az én szememben nem volt nála nagyobb ember. Elhatároztam hát, hogy ez óriás lábaihoz ülök. Én voltam az első hallgató, aki előadásaira jelentkezett. [...] A professzor különös gonddal foglalkozott velem, csaknem naponta oktatott magánlakásán. Beavatott szűkebb irodalmi tevékenységébe, mint másolót és németről magyarra fordítót foglalkoztatott [...] Később rájöttem, hogy teljesen hibás tárgyi ismereteket kaptam, az elsajátított történelemtudás már-már káros dilettantizmushoz vezetett. [...] Nyelvtani, mondattani jelenségeket figyelmen kívül hagytunk és a török nyelv szintaktikai nehézségeit nem annyira elméleti iskolázottsággal, mint inkább ösztönösen fejtegettük. Eközben V.[ámbéry] szüntelenül, felháborító általánosítással szidta a 'német tudósokat', megsemmisítő ítéletét ellenőriznem nem volt mód. A serény munka öndicséret, hivatkozás és saját teljesítményének túlértékelése közben folyt. Naponta hallhattam, hogy a dervisutazás a tudományos turizmus legnagyobb szerűbb teljesítménye volt, s hogy tanárom a legnagyobb orientalista a világon. Magam is szilárdan hittem ezt. [...] Személyes érdeklődéssel figyelte szorgalmamat, és odaadással kísérte fejlődésemet az általa vezetett tanulmányokban. Gonosz lélek volnék, ha valaha is elfelejteném ezt, vagy letagadnám, hogy Vámbérynek köszönhetem őszinte vonzódásomat a keleti tanulmányokhoz. De még valamit ki kell emelnem. Tanárom széltebenhosszában dicsekedett az én teljesítményemmel is. [...] 1867-ben Vámbéry az én Pečewi-fordításaimmal jelent meg az Akadémia felolvasó asztalánál, és olyan dicshimnusszal kezdte, hogy magam a kö-

zönség soraiban ülve, pirulni kényszerültem, és minden tisztos tudós bizonyára ellenszenvet érzett. Vámbéry ellenségei – s ilyen sok akadt a komoly magyar nyelvtudósok közt (Hunfalvy, Budenz és mások) – átvitték rám ellenséges érzelmeiket: én lettem a nagy »szélhámos« házi diákja. Sokan tartották őt annak: a szélhámosság és tudománytalan nyelvmesterség képviselőjének. Ezt a bizalmatlanságot még erősítette azon körök elismerése, amelyekben V.[ámbéry] népszerű volt. Ezek kiváltképpen kálvinisták voltak, akiknek egyházához a zsidó derwis csatlakozott. Ebbe a körbe kerültem én is. Török Pál püspök, egy igazi református jellem, szimpátiájával fordult felém. Jóindulatot tanúsított irántam Gönczy Pál, akkoriban gimnáziumi igazgató, később miniszteri tanácsos és államtitkár, valamint a református gimnázium teljes tanári kara. Közelebbi kapcsolatba kerültem Ballagi Mórral, aki protektori védőszárnyai alá vett. Ballagi azzal a dicséretes törekvéssel vált ki, hogy erejéhez mérten támogatott minden zsidó tehetséget. Ezzel ellensúlyozta elszakadását a zsidóságtól.” (Goldziher 1984: 33–36)

„Midőn Simonyi Zsigmond új alapokon adott ki magyar nyelvtant, találtatott chauvinista, a ki nem bírta ezt neki megbocsátani. »Mit, hát mind oly emberek tanítsanak meg bennünket valódi helyes magyarságra, a kik nem születtek tősgyökeres magyaroknak? Hunfalvy Pál, Budenz József, Ballagi Mór, Szarvas Gábor: Ezek az emberek akarnak bennünket magyarul tanítani? Hunfalvy Pál szepesi német, Budenz József hessen-casseli, Ballagi Mór született izraelita, a ki csak később tanulta meg nyelvünket, Szarvas Gábor szintén idegen származású; most még csak az kellett, hogy Steiner úr megmagyarosítsa nevét Simonyira, miként megmagyarosította

Hunsdorfer Hunfalvyra és Bloch Ballagira, hogy vihesse a nagy szót a mi szűzies magyar nyelvkincsünk megreformálásában. Ők, a kik nem is magyarnak születtek, ők akarnak bennünket, tősgyökeres, Ázsiából bejött primae occupationis Árpád ivadékokat arra oktatni, hogy hát tulajdonkép mit is kíván a magyar nyelv géniusza.«

Igy sopánkodott nem egy chauvinistánk, midőn Simonyi Zsigmond a maga rendszeres magyar nyelvtenával föllépett. A higgadt szakértelmiség azonban másképp ítél. Az Ázsiából, vagy legalább Árpáddal bejött primae occupationis magyar családok ivadékai nemes önérzettel tekinthetnek ugyan mindenben vissza származásukra, őseik érdemeire, de ők egymagukban egy valóban modern magyar culturát aligha lennének képesek fönttartani. Az idegen elemek hozzáfordulása, magyarrá rokonulása tette a századok folytában lehetővé nemzeti közművelődésünknek jelen fokára való kifejlődését, és a hazafiság tiltja még csak elméletben is különválasztani a magyarság történeti magvától azon elemeket, a melyek magukat testtel, lélekkel magyarnak érzik, vallják, sőt a melyek a magyar nemzet szellemvilágának előbbrevitelén fáradoznak. Objectív tudományos kritika hivatása egyedül kimutatni netáni tudományos tévedéseiket: de subjectív támadások tárgyává tenni azok személyét, a kik csak legujabban olvadhattak bele nemzettestünkbe, nem lenne méltányos, nem emberies, de nem is hazafias.” (Budapesti Társaság 1886:281–2)

„Miután a XVIII. századi Magyarország kimeradt a Habsburg Birodalom német, illetve cseh nyelvű tartományait átfogó polgárosodási folyamatból, az állami intézmények kifejlődése és a szükséglet megelőzték a polgári értelmiség képződését. Az értelmiség 'hiánycikk' volt már az 1867-es kiegyezést

megelőzően is. Mikor pedig 1867 után kibontakozott a modern kapitalista Magyarország rohamos fejlődése, nagy távlatok nyíltak az értelmiségi, kormánytisztviselői pályára törekvők előtt.

A gyors fejlődést volt hivatva támogatni a kor nemzeti-liberális szelleme. Mindenki magyar volt, aki magyarnak vallotta magát, és az értelmiségi pályára vagy közzolgálatra lépőknél nem volt akadály a szláv, román vagy zsidó származás. Az irántuk megnyilvánuló ellenszenvet a liberális Tiszára anakronizmusként utasította el." (Hajdu 1980: 26)

„Úgy véljük, hogy a dualizmus időszakának egészében az értelmiségi pályákra kerültek között 40-50 % között volt az asszimilánsok tényleges aránya, és többségük esetében az asszimiláció folyamata a századelő évtizedeire a befejező fázisba jutott. Döntő többségük a zsidó és német városi polgári családokból került ki, de jelentős – mintegy harmados – arányt képviseltek közöttük összességükben a szlovák, román és szerb asszimilánsok is. [...]

Hanák Péter bizonyította forrásokra alapozottnan, hogy a különböző származású értelmiségiek eloszlása a tisztviselő-értelmiségi foglalkozási csoportok között rendkívül polarizált volt; míg a köztisztviselői pályán levők jellegadó zömét a nemesi, ill. birtokosi származásúak adták, a magántisztviselők és a szabad foglalkozásúak között hasonló súllyal szerepeltek a zsidó polgárságból származók, a többi helyet pedig a mind felekezeti, mind nemzetiségi, mind pedig társadalmi tradíciók szempontjából rendkívül heterogén közép- és kispolgári származásúak foglalták el." (Mazsu 1988: 35)

„Ha az érzelmi, pszichikai tényezőket nézzük, a karaktert; ezek magyarázhatnák esetleg, miért

árasztotta el az új zsidó értelmiség a múlt század 70-es, 80-as éveiben a magyar egyetemeket, majd ezt követően az orvosi, ügyvédi, mérnöki pályát, de éppen nem adnának magyarázatot arra, miért fogadta be őket oly készségesen a liberális kormányzat és a tőle függő sajtó, egyetem stb., nem törődve a konzervatív, nacionalista érzelmű 'történelmi osztály' ellenkezésével.

Kétségtelenül azért, mert szükség volt rájuk. A zsidó (és a német) gyors asszimilációja valóságos hatása mellett, mely főleg a városokban volt döntő, 'javította' a nemzetiségi statisztikát, segítségével lehetett kimutatni a magyarság minimális többségét a századforduló után. Ennél is fontosabb, hogy a gyorsan kapitalizálódó, modernizálódó Magyarországon nemcsak mérnökökben, de orvosban, ügyvédben, állatorvosban is hiány volt. A gyenge magyar polgárság, a hátrányos helyzetben lévő szláv, román felsőbb rétegek csak lassan fordultak a modern pályák felé, a magyar dzsentri pedig a szabad pályákkal szemben inkább a közhivatalt részesítette előnyben. [...] 1867-ben az egyetemi hallgatók között 10%, 1883-ban 27%, 1903-ban 30 % a zsidó vallású." (Hajdu 1980: 26)

Vissza kell lépnünk egy kicsit időben, hogy Goldziher életének eseményeivel kapcsolódhassunk e társadalmi történésekhez.

„Ez időre esett századunk egyik legjelentősebb világeseménye, 1867. A magyar alkotmányosság helyreállítása.¹⁴ Ez nem maradt hatástalan életem további alakulására. Eötvös József [...] magyar közoktatásügyi miniszter javaslatot kért az egyetemtől olyan hallgatókra, akiket egyetemi tanárokká magasabb szinten képzendő, utazási ösztöndíjjal külföldi egyetemekre küldjön. Vámbéry és Ballagi, akik

vele kapcsolatban álltak, olyan dicsérőleg szóltak felőlem előtte, hogy felszólított, mutakozzam be. 1868 áprilisának egyik délutánján megjelentem e jeles ember fogadószobájában, ahonnan lélekben olyan gazdagon távoztam, hogy az megaláztatásom napjaiban mindig vigasz és enyhülés forrása volt. [...] Arról biztosította protektoraimat, hogy utazási ösztöndíjjal Németországba küld, célul tűzvéen a tervbe vett sémi irodalmi tanszék professzorává képeztetésemet. [...] Ennek pro forma meg kell várnia a kari tanács átíratát, amely engem külföldre kiküldetésre javasol. A javaslat akkor a rektori hivatalban hevert. A rektori méltóságot abban az évben egy korlátolt, buta pap, a pedagógia professzora, Roder Lajos kanonok viselte, ki az új magyar állam keresztény szellemének sérelmét látta abban, ha egy zsidó fiúnak adnak állami ösztöndíjat oly céllal, hogy utóbb egyetemi tanárságot kapjon. [...] Roder kifejtette abbéli nézetét, hogy nincs ellenvetése, ha a zsidó alapból kapok ösztöndíjat, és nyíltan megmondta, hogy nála nincs sürgetnivalóm. Szerény ellenvetésemre keresztényi szeretettel hátat fordított nekem a következő dühös szavakkal: 'Azt hiszi, rabbinussal van dolga?' Ezzel faképnél hagyott rektori hivatalának írnokai közt, és én csak arra a történelmi tényre tehettem megjegyzést, hogy Eötvös idejében az egyetem vezetése egy ilyen buta pap kezébe került. [...] Nagy merészen levélben fordultam a Karlsbadban időző miniszterhez [...]. E levél feladása után néhány nappal magához kért a minisztériumba Mészáros osztályvezető és közölte velem, hogy ösztöndíjamat folyósították" (Goldziher 1984: 43–45)

„Az 1870-es év meghozta a doktori címet. Hozzá kell azonban tennem, hogy ez a cím igazi örö-

met még a 'mézeshetek' idején sem jelentett. [...] Budáról azonban sürgették habilitációm. Nehéz szívvel adtam be a karra pályázatomat a szemeszter végén. Hamarosan tapasztalnom kellett, hogy a testület, amelyre egész jövőmet alapoztam, milyen rosszindulattal várt. Én lettem volna a fakultás első zsidó docense. A zsidófalókat ez heves tiltakozásra indította. Mások – élükön az akkor még docens Budenzcel –, akik Vámbéry tanítványában szélhámost sejtettek, az ellen tiltakoztak, hogy egy gyereknek legyenek kollégái. Ezzel a tiltakozással párhuzamosan jelent meg egy kaján sajtóhír, amelyet Hunfalvy szócsöve, Lindner fogalmazott meg egy dolgozatomról, melyet Vámbéry ösztönzésére nyújtottam be az Akadémiához. Az öreg Ballagi olvasta fel és osztoznia kellett velem az újságírók gúnyolódásában. Habilitációm ügye vitára indította a 'Pesti Napló'-ban Budenzet és Eötvös bizalmasát, Molnár Aladárt. Molnár – Eötvös megbízásából – az én ügyemet használta fel az egyetemi uralkodó állapotok elleni éles támadásra. A kar elhatározta, hogy habilitációs kérvényemmel nem foglalkozik addig, míg haza nem érek tanulmányutamról. [...]

A habilitációmmal kapcsolatos nehézségek és akadályok családomat is gondolkodóba ejtették. Atyám már a kezdet kezdetén aggódó kételyének adott kifejezést, hogy a nekem kijelölt úton mint zsidó szilárd pozíciót teremthetek magamnak. Állandóan attól rettegett, hogy az a hitvány Vámbéry egyszer még a keresztelőmedencéig szorít, s hogy a professzori katedra elnyerésének hallgatólagos feltétele a zsidóság elhagyása lesz. [...] Úgy véltem, hogy olyan pártfogónak, mint Eötvös, kiönthetem a szívem. [...] 'Ha a kar nem fogadja el önt, én fogom docenssé kinevezni.' Összeszedtem bátorságomat

és megjegyeztem, hogy ilyen kényszer egyszer s mindenkorra a legferdebb helyzetbe hozna a karon, és még azt is hozzátettem, hogy családom és magam is súlyos aggodalmak közepette élünk, nem kergetek-e álmokat, hogy mint zsidó valaha is egyetemi tanár lehetek. [...] Állva, egyik lábát az előtte levő karosszékre támasztva hallgatott végig. Ekkor mintha kígyó marta volna meg, gyorsan előrelépett és keserű szemrehányásokat tett: Nem tudjuk-e, hogy szabad országban élünk, ahol minden polgár azonos jogokat élvez? Mi zsidók mindenáron azt akarjuk hinni, hogy a középkorban élünk. Vajon azt gondolom-e, hogy ő az ország pénzét haszontalanul, egyéni kedvtelésekre, a magyarországi tudósnevelés jövődöbeli haszna nélkül, az ablakon kihajigálja? [...] 'Legyen nyugodt, mondja meg szüleinek, hogy teljes joggal bízhatnak az ön jövőjében.' Ezzel búcsúztam el tőle. Ekkor láttam utoljára a jó és nemes embert." (Goldziher 1984: 58-63)

Eötvös 1871. február 2-án meghalt, Goldziher egy évvel később tért haza végleg tanulmányútjáról. Leírása a Budán és Pesten uralkodó szellemi közállapotokról rá jellemzően túlságosan is kritikus, de a korszakra nézve forrásértékű.

„A pesti tudományos állapotok sekélyessége nagyon lehangolólag hatott az elmúlt négy év gazdag szellemi élete után. A társadalmi körnek sem volt olyan eleme, amelyhez csatlakozhattam volna. A klikkrendszer virágzott. Az uralkodó körökkel szemben akkoriban lépett fel a modernnek gárdája, a buzgó törtetőké, akik abból a negatív tényből táplálkoztak, hogy az öregek tökfek. A gazdasági vaskalapossággal és a kedélyes tudatlansággal az »európai« eszméket állították szembe, ám gyakran ugyanolyan kihívó, de kevésbé komoly tudatlanság-

gal. Ennek az egyesülésnek egyetlen valóban erős tagja Kármán [Mór 1843–1915] volt, valóságos feje Heinrich Gusztáv, egy üresfejű, tudatlan, de ravasz, minden aljasságra képes sváb. Hatalmát a 'Pester Lloyd'-nak köszönhetette, amelynek oktatási és irodalmi munkatársa volt. [...] 1872 elején Eötvös székében a Pauler-féle uralmat felváltotta Trefort, ez a konfúzus ún. európai, aki azt képzelte, hogy folyóiratcikkekből kiolvasott tudással meg tudja reformálni Magyarország szellemi életét.¹⁵ Valójában azonban csak nagyszájú felületességet és az üres szemérmetlenséget támogatta. [...] Erősebben gyökerezett a jelenben egy másik klikk: a Pulszky-féle. A fiatalokból álló társaság a lelki rokon ifjú titánoké volt. A Pulszky-féle – mégpedig az öreg Ferencé, aki akkoriban krózus volt, és fiáé, a kis Pulszkinak nevezett Ágostoné – óriási protekciót jelentett kegyeltjeinek. Ebben a család kénye-kedve szerint méltókat és méltatlanokat is részeltetett. Minden karrierre vágyó ifjú számára óriási jelentőségű volt a család kegyeinek megszerzése. Az egyetemj profeszori székekben többnyire Pulszky emberei ültek. [...] Az idősebb P. abban az időben az őszi és téli szezonban minden szombaton estélyt adott, amelyen összejött tudományunk és irodalmunk minden notabilitása, s ahova meghívtak ifjú tudósokat és irodalmárokat is. Külföldről való visszaérkezésem után én is kaptam meghívást [...]. Egy ilyen estélyen mutattak be Trefortnak. [...] E körben népszerű voltam, de nem voltam alkalmas arra, hogy az 'idők lovagjainak' kegyébe férközzem. Ezért hidegen bántak velem, bár mindenütt dicsértek és elismertek. Valódi támaszom nem volt tehát a magyar glóbuszon uralkodó hatalmasságok között. Erősnek éreztem magam elhunyt pártfogómhoz főződő kapcso-

latom révén. Mivel az új miniszter az ő sógora volt, feltételezhettem, hogy átveszi sógora örökségét. Ő azonban csak saját álságai tárházát óvta. [...] 1873 tavaszán úgy látszott, hogy az új kultuszminiszter újból felveti egy, az egyetem mellett működő keleti akadémia alapítását. Legalábbis Vámbéry sokat fecsegett tárgyalásairól Tr.-tal e kérdésben. Ő már ez új iskola igazgatójának szolgálati lakásáról és fényes mellékjövedelméről álmodozott. [...] Nem sokkal ezután Trefort hívatott és közölte velem, hogy esetleg kiküldetést kapok Szíriába és Egyiptomba, hogy ez országok hétköznapi nyelvét elsajátítsam és megtanuljam a konzulátusokon az arab hivatali stílust. Júniusban megkaptam a kiküldetést [...]" (Goldziher 1984: 69–72)

Goldziher e kiküldetésén kerül lélekben igazán közel az iszlámhoz. „Noha hivatalosan azért küldtek, hogy egy Vámbéry-féle társalgó géppé képezem magam, nem volt számomra eléggé fontos feladat egy ilyen játék. [...] Mélyen beleéltem magam ezekben a hetekben a mohamedánok szellemébe, végül arra a meggyőződésre jutottam, hogy magam is mohamedán vagyok, s hogy ez az egyetlen vallás, amely hivatalos doktrínáiban és formájában a gondolkodó agyakat kielégítheti. Az volt a vágyam, hogy a zsidóságot hasonló ésszerű fokra emeljem. Tapasztalatom szerint az iszlám az egyetlen vallás, amelyben a babonát és a pogány maradványokat nem a racionalizmussal, hanem az ortodox tanokkal számúzik.” (Goldziher 1984: 76, 80–81) A Damaszkuszban és Kairóban töltött időt emlegeti Goldziher, mint életének legboldogabb periódusát, amit azonban hamar beárnyékolnak az otthoni világ eseményei, melyek tanulmányunk menetébe vágnak.

„Szomorú levelet kaptam otthonról. Édesatyám súlyosan megbetegedett. Egy célzás kétségbeejtő anyagi helyzetre is utalt. Vámbéry jövőm megváltózt körülményeiről írt. Hamarosan úgy döntöttem, hogy a legközelebbi alexandria-trieszti hajóval elhagyom Egyiptomot. [...] Révay búcsúvacsorát adott tiszteletemre, ott közölve velem, hogy a 'Pesti Napló' híre szerint a miniszter a nekem szánt professzori helyre Hatalát nevezte ki.

1875. Apám a földben pihent. Hosszú évekig tartó félelmeinek beigazolódását nem kellett megérnie. A gyásznapok leteltével jelentkeztem a miniszternél. [...]

'Kegyelmes Uram! A mohamedánok körében eltöltött hónapok alatt sok hűséget és szeretetet élveztem. Életem legszebb ideje volt ez. Kairói tartózkodásom utolsó estéjén azonban egy honfitársam által adott búcsúünnepségen megtudtam, Excellenciád a dicső emlékű elődje által nekem fenntartott, és Ön által is megígért egyetemi állásra távollétemben mást nevezett ki, méghozzá olyan embert, ki sohasem hallatta szavát azon a tudományterületen, amelynek professzorává kinevezték. Ez a hír megkeserítette mindazt a káprázatost és nagyszerűt, amit élveztem és átéltem. Boldogult édesapám halála a természet törvényei szerint való terhem lett. Amit azonban a jövőmmel kapcsolatban rám mértek, a bátorítás, amely Kegyelmességed bejegyzésének hírére...

A szálnalmas alak idegessé vált, zsebre dugott kézzel, zordonul föl-alá járt, majd hevesen félbeszakított, e szavakkal:

M.: Csak nem fogja fel így Hatala kinevezését? Jól tudom, hogy ő csak komédiás, akit át kellett helyezni a bölcsészetre, mert a teológián nem lehetett

megtartani. Ne zavarja magát az a pojáca. Az ő kinevezését nem lehet komolyan venni. Majd csak történik valami. Addig legyen nyugodt és türelmes. Nem kell sokáig várnia. Menjen nyugodtan haza és bízsa rám a sorsát! ’

Körülbelül ezeket mondta.

Voltam olyan ostoba, hogy valóban ’nyugodtan mentem haza’, hiszen semmi sem volt hihetőbb annál, mint hogy a miniszter Hatala orientalista kinevezését semmivel sem veszi komolyabban, mintha felsőbb matematikusnak nevezte volna ki. Állami érdekből ki kellett nevezni a bölcsészkar egyik üres tanszékére. Mivel Hatala neve ma már igencsak feledésbe merült, életem azon szakaszában viszont, amelyről most szó van, Hatala sokat hallatott magáról, néhány szót írnom kell arról, hogy mennyire megzavarta pályámat ennek a ’pojácának’ – Trefort szava – bohóckodása. Hatala Péter (1832–1918), egyetemünk teológiaprofesszora, azzal óhajtotta bizonyítani, hogy az ép emberi értelem híve, hogy fellépett a pápai csálhatatlanság dogmája ellen. Az ún. ókatolikusokból iparkodott kört szervezni, ezek aztán apostoluknak tekintették. Mindenféle liberális szintén jelszóként lobogtatta nevét az elharapózó ultramontanizmussal szemben, és így e tudatlan embernek sikerült hasznos népszerűséget szereznie. [...] Minden erejével azon volt, hogy az egyház kiátkozza. Akkor szent Jácint vértanút játszhatott volna, bőséges személyes haszonnal. A hercegprímás, ki a botrányt kerülni akarta, nem tette meg neki ezt a szívességet, nem exkommunikálta, bármit írt vagy mondott is Hatala. Ezzel szemben sürgette a minisztert, hogy távolítsa el az eretneket teológiai katedrájától, amelyen ’az isteni kinyilatkoztatás történetét’ kellett előadnia. Megegyeztek abban, hogy Hatala

Pétert áthelyezik a bölcsészkarra. Ez a mártírnak is megfelelt. Meggyőződésem, hogy ebben a megoldásban épp aznap egyeztek meg, amikor Trefort búcsúlátogatásomkor közvetlenül előttem fogadta Hatalát.

[Ezek után] általában sokat törődtek velem Németországban, név szerint Fleischer és Ebers. Beláták, hogy rászedtek és csúful becsaptak, s hogy egy olyan alak, mint Trefort, egyáltalán nem gondolhatta komolyan azt, amivel magát előttem mentette. Barátaim minden lehetséges kapcsolatot felkutattak és számos lehetőség nyílt meg. Stremayer bécsi miniszter Fleischer útján felszólított, hogy ajánljam fel szolgálataimat az osztrák oktatásügynek. Nem tettem eleget a felszólításnak. A Stern távozásával Kairóban megüresedett könyvtárigazgatói állást Ebers közvetítésével már csak azért is megkaphattam volna, mert Riyad pasa a legjobb véleményvel volt rólam. Még a gondolattól is irtóztam azonban, hogy elhagyjam hazámat, és kivándoroljak. Egy még máig sem világos epizód aztán egy időre félbeszakította barátaim összes fáradozását akkor, amikor a mindenfelőli kilátások optimizmussal töltöttek el. 75. január 15-én a jelenlegi miniszteri tanácsos, Szalay, Trefort nevében felszólított, hogy keressem fel öccsellenciáját 16-án 2-4 óra között. 16-án dél előtt az utcán (a Nákó-féle ház előtt) találkoztam Treforttal, ki okvetlen délutáni megjelenésemet kérte, mert, úgy mond, megbeszélendője van velem. Elmentem a minisztériumba, ahol az ajtónállónak meghagyatott, hogy azonnal bocsásson be. A miniszter modoros nyájassággal sajnálkozott, hogy, mint mondta, külföldre gravitálok. Miután néhány, szerencsére magammal vitt levéllel bizonyítottam, hogy nem én gravitálok kifelé, ellenben mindenki fel

van háborodva attól, ahogyan velem itt bánnak, a miniszter azt kérdezte, hogy milyen feltételek teljesülése elégítene ki? Nem kívántam többet, mint rendkívüli tanári kinevezésemet. Trefort megkönyebbült, ezt minden teketória nélkül 2-3 héten belül megkaphatom, mondta. A formaságoknak eleget teendő, nyújtsak be egy kérvényt, amelyet őfelségéhez intézett közvetlen beadványához csatolhat. Kérésemetre, hogy nem sértem-e az egyetemi rendtartást, ha kérvényemet egyenest őhöz intézem, közvetlen fórumomat, az egyetemet megkerülve, szó szerint ezt felelte: 'Hiszen az egész csak formaság; nem kell azokhoz az egyetemi marhákhöz fordulnia. 2-3 hét múlva megküldöm a kinevezést.' [...]

Utóbb megtudtam, hogy Andrassy külügyminiszter szokatlanul gorombán lehordta a derék Trefortot, mert, úgymond, Ausztriában az a hír, hogy ott adnak állást az itthon annyira elhanyagolt Goldzihernek, és mert neki (Andrassynak) rútul számérem hányják az itthoni állapotokat. Kötelezte Trefortot, hogy üsse helyre ezt a hibát. Ez volt az indítéka az egész velem rendezett komédiának. A két audiencia után körülbelül három héttel heves vitát váltott ki a karon Treforthoz intézett beadványom. A miniszter ugyanis álnokul átküldte kérvényemet véleményezésre a karnak. Az egyetemet felháborította, hogy valaki rövid úton (a miniszter megbízásából!), a fakultást megkerülve, a minisztertől kérjen professzori címet. Ezt nyíltan hálátlanságnak és arcátlanságnak minősítették azon intézménnyel szemben, amelynek, mondták, mint diák oly sokat köszönhettem. Vámbéry is jelen volt, de egyetlen szót sem szólt védelmemre. [...] Kijelentették, hogy nem tárgyalnak meg az illetékes fórumot megkerülve benyújtott kérvényt, és kérésemet eleve elutasítják. Éppen erre volt Trefortnak szüksége. 'Én nem tehetek

róla, hogy Önt nem szíveli az egyetem; nem tudom őket arra kényszeríteni, hogy elfogadják Önt. Egyet azonban mégis akarok önnek mondani: Óvakodjék Vámbérytól, nagyon kétes értelmű szerepet visz Önre nézve.” (Goldziher 1984: 99, 101–107)

Eötvös liberális indíttatású, de centralizált, általa „kézivezérelt” és tekintélyével keresztülvitt kultúrpolitikáját Trefort már nem tudta olyan sikerrel folytatni. Egyrészt hiányzott elveihez a tenni akarással párosuló cselekvési stratégia, egyszerűbben: nem volt olyan tehetséges, mint elődje, másrészt a forradalom és a birodalmi modernizáció nyitotta politikai és gazdasági mozgásteret pár év alatt kitöltötték a „vertikálisan tagolódó”, egymással a „központon” keresztül és annak kegyeiért versengő érdekcsoportok, klikkek. Trefortnak is, az ország egyéb és későbbi vezetőinek is ezek között kellett volna lavírozniuk úgy, hogy tekintetüket közben a nemzetközi kihívásokra és a távoli jövőre függesztik.

Vámbéry a maga részéről ügyesebb „politikuskának” bizonyult, Goldziher pedig visszautasította a „politizálást” mint etikailag elfogadhatatlant. Vámbéry mindig az adott feltételek között kereste meg a számára legelőnyösebb megoldást, jól felhasználva és értékesítve remek kommunikatív képességeit. Többször jó érzékkel mérte fel az igényeket és az erőviszonyokat mind a hazai, mind a nemzetközi tudományos és politikai élet terein, és azon témák egyikében produkált, amire volt „fizetőképes kereslet”. Ezért rossz híre volt a „komoly tudósok” között. Később szemére hányták azt is, hogy az angol gyarmatosítást a „fejlett nyugati ember civilizációs missziójának” tekintette, de az angol társadalom politikát meghatározó körei így szerettek magukra nézni, és ha Vámbéry egy életre szóló

perzsiai és közép-ázsiai tapasztalatából indulunk ki, miszerint a glóbusz Nyugat és Kelet óriásai közé szorult részén nincs más alternatíva, mint egy birodalom végvidékének lenni, még igaza is volt. Az angol és az orosz birodalom közül az angolt választotta.

Goldziher elutasított minden taktikázást egy magasabb rendű, transzcendens, szellemi-etikai cél nevében és érdekében, és taktikázásnak tekintett mindent, ami nem erre, vagy legalább egy ilyenre irányult. Vámbéry kihasználta embertársai gyarlóságát, míg Goldziher elítélte azokat.

Miután 1874-ben hitközségi titkár lett, munkatársairól így ír:

„A hitközségi vezetőség hűségesen visszatükrözte, hogy mi Magyarországon az úgynevezett kongresszusi zsidóság: 'felekezet' hitvallás nélkül. A valóság az utolsó, ami a zsidót zsidóvá teszi: azért zsidó, mert nem keresztény szülőktől született. Születése, nem neveltetése, az állattal közös tulajdona – hiszen állati része születik meg – dönti el a felekezettét, nem az, amit szelleme elsajátít, nem a lélek nemzedékről nemzedékre örökített és megtisztult kontinuitása. És mert ez a kontinuitás, amelynek tartalma minden következő nemzedékben tökéletesebb tartalommal szerelkezik föl és erősödik, mindeneszül odaveszett, esik oly könnyen a zsidóság bizonyos rétegének a kereszténységhez csatlakozva eltüntetnie születése körülményeinek kényelmetlen jellegét, ha ez a jelleg valamely más állás lehetősége elől elzárja az ajtót. (Goldziher 1984: 114–115)

„W. O. McCagg rendkívül jelentős és alapos munkájában (*Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary. East European Monographs III.* New York 1972) egyrészt hallatlan gazdag anyaggal

jellemzi és vállalkozói típusokra lebontva bemutatja a zsidóság – többé-kevésbé ismert és elismert – centrális szerepét a magyar kapitalista fejlődésben, másrészt – és ez műve lényegesebb része – meggyőzően mutatja be a zsidó nagypolgárság és a nem polgári magyar »uralkodó blokk« közötti kétoldalúan igényelt és szükségelt szoros kapcsolatot. Jelzi, hogy a zsidó elitkapitalistáknak kb. a fele »nemes« (36. o.), ám az igazán meghökkentő: a 346 új zsidó nemesből 220 1900 után szerezte a nemességét, »in the last two decades of the Monarchy's existence when Hungary's industrial transformation finally became massive«. (39. o) Egyértelműen bizonyítja, hogy a magyar »uralkodó blokk« a nemzetiségek között erre a sajátos »nemzetiségre« támaszkodhatott és támaszkodott is, mégpedig a 121. oldalon adott grafikon tanúsága szerint akkor történtek masszív nemesítési hullámok, amikor a kormánynak pénzügyi segítségre volt szüksége hatalma megerősítésére vagy demonstrálására; a) az első csúcs 1867-ben, a kiegyezéskor; b) 1882–87 között újabb csúcs – ekkor »fizetség«-képpen Tisza Kálmán védelmébe veszi őket a feltámadt antiszemita hullám ellen; c) harmadik csúcs 1895–97 között, ekkor a millennium erődemonstrációjához kellett a zsidó pénzvagyron; az újabb hullámok – 1905, 1910, 1914 – hasonló »Governmental invitation« alapján magyarázhatók. Ez a jelenség természetesen éles fényt vet az uralkodó blokk jellegére, s arra a fontos tényre, hogy a »nagytké« az »uralkodó blokkon« belül csupán megtűrt szövetséges szerepet játszhatott, vagyis politikailag, kulturálisan stb. alkalmazkodni kellett a lényegében nem polgári »uralkodó blokk«-hoz. Az »uralkodó blokk«-hoz való elvakult ragaszkodás is-

meretes módon még a zsidótörvények utáni korszak Magyar Zsidók Központi Tanácsa elvtelen szereplésében is kimutatható (l. Lévai Jenő, Zsidósors Magyarországon. Magyar Téka Bp. 1948, 79–83 o.) Hatvany Lajos ezt az elvtelen alkalmazkodást a korábbi idősokra igen plasztikusan jellemzi. »Az asszimiláció tragédiáit láttam magam előtt. Vázsonyi Vilmos a magyar úrral csinált demokráciát. Marczali Henrik a magyar uralkodó osztálynak írt magyar történelmet. Simonyi Zsigmond a magyar nyelv tisztaságát ápolta a hivatalos tudomány intézeteinek, egyetemeinek és akadémiáinak segítségével. Vázsonyi meghasonulva halt meg... Marczali kénytelen átengedni katedráját Szekfünek. Az apostoli hevületű Simonyit kilöki az egyetemről s az Akadémiából: belehal a sérelembe.« (A polgár válaszüton, 1926. dec.; Emberek és korok. Szépirodalmi Kiadó Bp. 1964, 11: 411 o.)" (Simon 1982: 340)

A fentebbiek után már disszonánsabban szól a Budapesti Társaság lelkesedése Goldziherért:

„Ifiu kora daczára egyike már is a sémi nyelvtudomány legismertebb tekintélyű művelőinek hazánkban, sőt tudományos hírneve túl hatott már évek előtt a csatornán; angol nyelven bocsátotta közre nagybecsű tanulmányait az arabok hitregéről, az iszlám jogtudományokról; értékesebb munkálatokkal e tárgyban magyar ember még nem lépett az európai tudományosság elé. Gyakran hoztak tőle föltűnést keltő értekezéseket francia tudományos folyóiratok is. De mint jó hazafi, irodalmi működését mégis a magyar akadémiában, vagy legalább magyar nyelven érvényesíti legörömessebb és leggyakrabban.” (Budapesti Társaság: 280)

Eközben Goldziher mint hitközségi titkár szenved az emberek számára mindinkább nyomasztó kisszerűségétől, a pesti zsidóknak az ő elveihez mért földhözragadtságától. *Wahrmann Mórt*, a nagy tekinélyű bankárt, majdnem pénzügyminisztert és hitközségi elnököt csak mint üresfejű pénzeszsákot emlegeti, ami nyilván nem gazdasági ismereteire, hanem a hit-világ dolgaiban való elmélyedésére utal.

„Nagy műveltségű emberek a zsidó hitközségben – köztük csak egyet említek, Dr. Hirschler Ignácot –, közvetlen barátaim részletekig ismerték a vázoltam viszonyokat. Senki sem ítélte őket szokatlannak. [...] Hirschlernek valóságos kis listája volt kéznél olyanokról, akik nagy tudományos képesség birtokában alacsonyrendű foglalkozást űztek. Természetesen nem hiányzott közülük az üvegcsiszoló Spinoza és az adószedő Bahegot.” (Goldziher 1984: 113–114)

„Hirschler Ignác Stein Aurél anyjának, Hirschler Annának (Netti) bátyja volt. Ő a nagyszámú és szerteágazó család tulajdonképpeni központja, a családfő. Pozsony mellett született 1823-ban. Atyja Hirschler Márk nagykereskedő, aki azért költözött Pestre, hogy fiát taníttassa. Hirschler Ignác tanulmányait Pesten és Bécsben végezte, 1847-ben Párizsba ment, 1850-ben hazatérve Pesten telepedett le.

Gyors beavatkozásával ő mentette meg a fiatal Munkácsy szeme világát, Arany Jánosnak is szemorvosa volt. Mint levelezéséből kitűnik, baráti kapcsolatban állt a kor nagyjaival, Eötvös Józseffel, Trefort Ágoston miniszterrel, az orvosok közül különösen Korányi Frigyessel, Balassa Jánossal, Markusovszky Lajossal.” (H. Boros 1970: 21)

„Midőn a nemzeti érzés ismét megnyilatkozhatott, a pesti magyarító egyesület 'Izraelita Magyar Egy-

let' néven újra feléledt és célul tűzte ki 'hitfeleinknek magyar és a magyar nemzetnek izraelita irodalmat szerezni. 1860. november 13-án özszegeyűltek a régi magyarító egyelet még életben lévő tagjai, átdolgozták annak alapszabályait és új tagokat gyűjtöttek. Egy hét alatt 600-nál több tag jelentkezett. Hetenként egyszer felolvasásokat tartottak. Valóságos népakadémia volt az Izraelita Magyar Egyelet. [...] Például Hirschler Ignác tartott előadást a szemészetről [...]." (Groszmann 1917: 49–50)

„Hirschler Márk lakása a mai Tüköry utca (akkor Spiegel Gasse) 2. szám alatt volt. Hirschler Ignác is itt lakott 1882-ig és a Stein szülők is itt éltek a nagyszülőkkel együtt.

Stein Aurél, aki húsz évvel volt fiatalabb bátyjánál, *Ernőnél*, már nem a boldog, zavartalan családi légkörben nőtt fel. Csak sejteni lehet a sorok között, hogy atyjuk üzleti vállalkozásai nem voltak szerencsések, talán nem is eléggé reálisak. Később, őt mintegy félreállítva, Ernő lesz a család feje." (H. Boros 1970: 25) Ernő Aurélt, aki az evangélikus egyház szertartása szerinti keresztségben a Márk Aurél nevet kapta, Drezdába járatja gimnáziumba, ahonnan Hirschler Ignác kívánságára tér haza 1877 őszén és az evangélikus gimnáziumban érettségizik 1879-ben, utána 1884-ig Lipcsében és Tübingenben tanul. Trefort anyagi támogatást ígért a tehetséges tudósjelölt számára Hirschler Ignácnak, amit 1884-ben meg is szerez. Ezzel utazik Stein Oxfordba és Londonba. Tudósként 1885-ben Bécsben mutatkozik be a VII. Nemzetközi Orientalista Konferencián.

A magyar egyetemi rendszer akkori felépítésében nem volt szükség szanszkrit professzorra, ám Hirschler Ignác és maga Stein is sokáig reményked-

tek a magyarországi alkalmaztatás lehetőségeiben. Vagy a budapesti, vagy a kolozsvári, vagy az akkor szerveződő pozsonyi egyetemen gondoltak álláslehetőségekre. Ez azonban sohasem valósult meg; 1888-ban meghalt Trefort; Goldziher Ignác és Vámbéry Ármin meg-megújuló törekvései pedig végül is nem vezettek eredményre. Sokáig reménykedett abban, hogy valamiféle magyar álláshoz jut. Egyedül Magyarország lett volna az a hely, ahol hajlandó lett volna egyetemi katedrára lépni, és csak miután a remény végleg megghiúsult, vette fel 1904-ben az angol állampolgárságot. Miközben angol alkalmazásban a Tarim-medencében ásta ki a Takla Makán homokjába temetett városokat vagy Nagy Sándor hódító útját rekonstruálta, sohasem feledkezett meg hazájáról. Marcus Aurelius írásain kívül Arany János költeményei volt az egyetlen könyv, amit minden expedíciójára magával vitt.

Amikor az ind és európai őstörténés részletgazdagabb megjelenítésén fáradozott, az antik és az indiai művészet közötti kapcsolatot elemezte, nem felejtette bevonni a képbe északról a török nyelvű népek birodalmait, vagy alkalmasint párhuzamot alkotni velük.

„A Védák utáni szanszkrit irodalom s az indo-árja kultúra és vallásos gondolat fejlődése bőségesen igazolja, hogy az árja hódítók ugyanakkor, amikor uralmukat és nyelvüket rákényszerítették a belföldi, sokkal haladottabb népre, egyúttal igen hamar sokat át is vettek ennek felsőbbes műveltségéből és vallási kultuszából. Ősrégi illusztrációját látjuk ebben annak a rendkívüli képességnek, amely mindig megvolt a hinduizmusban ősi idők óta, hogy tudniillik magába olvassza és megeméssze az idegen hódítókat.

Befejezésül fűzzük hozzá ehhez, hogy ilyesféle képességről – bár jelentékenyen módosított értelemben – ismét és ismét tanúságot tettek Ázsia és Európa történetében a török faj kicsiny, de szívós erejű néptörzsei. Hiszem, hogy ezek közé sorolhatjuk törzskörs részét azoknak is, akik Árpáddal együtt jöttek be magyar földre. Ahol csak fejlettebb műveltséggel érintkezésbe jutottak a meghódított tájakon, azt készséggel átvették. De azért értettek ahhoz is, hogy magukba olvassák a föld korábbi lakóit és beléjük csepegtetvén öröklött politikai szervező-érzéküket, új nemzeti egységet tudtak teremteni s megőrizni immár egy évezreden át.” (Stein 1935: 28)

Ezek a mondatok Stein Aurél ifjúkorát idézik, amikor a Szent István-i Magyarország eszméje a többnemzetiségű, a nemzetiségek befogadásának liberális indíttatású, asszimilációra felszólító programjának (Gerő 1993) lett a szimbóluma, ellentétben a magyarság egységét hangsúlyozó Árpád eszménnyel, amit majd a Függetlenségi Párt emel programmá. (Sinkó 1994)

Az asszimilálódó Vámbéry a harcias és hódoltató ősokeket favorizáló nemesség és a soknemzetiségű liberális ország fogalomkörei között próbált a maga módján kapcsolatot teremteni, amikor létrehozta a sokféle népből kialakuló magyarság őstörténeti vázlatát. A törökös főség ideájából nem akart engedni. A *magyarság keletkezése és gyarapodása* című nagy összegző művében így ír:

„Vegyüléknép ugyan az ismert világnak legtöbb, vagy éppen valamennyi népe, mert a fajok kereszteződésétől menten maradt népek a mesék országába valók.” (Vámbéry 1895: 366)

„Mily elenyészően kicsiny és kevés volt a magyar

elem száma, a mely a mai nép megalakulásában főtenyezőként működött, az a régi krónikásoknak és későbbi történetíróknak eszökbe sem juthatott, arra nem is akartak gondolni, mivel az megsértette volna nemzeti hiuságukat, habár józanul tekintve őseik dicsőségét még inkább felmagasztaltatta volna. Ez előítélet és az elfogultság, sajnos, egész a jelenkorig tartott és még modern gondolkodású és képzett magyar történetírók is helytelen restelkedésből átalolták megvallani, hogy a magyar elem feltűnő kisebbségben volt a neve alatt támadt tarka népvegyülékben. [...] A magyar nyelvnek és a különféle finn-ugor nyelvjárásoknak viszonyát természetesen mindenkinek észre kell vennie, meg azt sem tagadhatja senki, hogy a nyelvvalakok rokonsági foka e két nyelvterületen kiemelkedőbb és inkább észrevehető, mint a magyar és a török nyelv terén. De éppen olyan világos ma már mindenkinek az is, hogy nyelvek hasonlósága még nem tételez fel ethnikai rokonságot, és ha a magyar összehasonlító nyelvtudomány legújabbban e tétel helyességét elismerve, csupán kizárólagos nyelvrokonságról beszél, e magába szállás még koránt sem teheti jóvá mindazt a hibát és tévedést, a melyet a finn-ugor nyelvösszehasonlítás terén elkövettek." (Vámbéry 1895: 22–23)

És végül az utolsó oldalakon, mintegy szentenciaként a liberális program:

„Csak parasztjaink és uraink vannak, de még nincsen erős polgárságunk, a melynek egyedül hivatása az ország jólétét emelni, a nemzet szabadságát e szónak modern értelmében felfogni és a hamisítatlan szabadelvűséggel a különnemű ethnikai elemeket a magyar állameszmének megnyerni, mert csak valóban szabadelvű intézményekkel lehet

egészséges egyesülés kötelékeit megteremteni.”
(Vámbéry 1895: 392)

A privát Vámbérynek nincsenek illúziói, vagy 1900-ra legalábbis nem maradtak. Ez természetesen rosszul esik Goldzihernek, aki szeretne hinni a szellem fensőségében. Goldziher hisz az áldozat erkölcsi győzelmében:

„A tudományok nem ott mondhatók virágzóknak, ahol állami vagy társadalmi pártfogás jó módra helyezi a tudósokat és könnyűvé teszi munkájuk teljesítését (és biz’ Angliában e tekintetben nincs panasz), hanem talán inkább ott, ahol ily pártfogás hiánya nem retenti vissza a tudomány emberét önzetlen lelkesedéstől, eszményi útjának követésétől. A tudomány története tanúskodik róla, hogy legnagyobb műveit nem buzdítás segítette elő, hanem nagy lelkek lemondása teremtette meg.”

Az ő naplója tudósít – természetesen felháborodással – az öreg Vámbéry kiábrándultságáról, aki egyébként a nála gyakran vendégeskedő Jászi Oszkárnak is csak azt válaszolta, amikor utóbbi beszámolt a Polgári Radikális Párt megalakulásáról és eszméiről, hogy nagyobb sikere lenne, ha disznóhúst kínálna a mohamedánoknak, mint demokráciát a magyar uraknak. A tudománynak és a tudósnak magyarországi szerepéről mondtak még az 1980-as években is sérthették egyesek fülét, mert az Napló magyar kiadásából lényeges részek kimaradtak, ezért ezt németül is idézem. A napló német nyelve és Vámbéry nyelvjárását utánzó írásmódja is hozzátesz valamit a polgárosodó, polgárosult Pestről kialakult képhez.

[1900] „9. April

Nach langer Pause machte ich heute dem

Derwisch einen Besuch. Mit dem Alter dieses bösen Abenteurers wächst die Ruchlosigkeit seiner Seele. Heute sprach er mir:

[1900] Április 9.

Hosszabb szünet után ma látogatást tettem a Dervisnél. Korának előrehaladtával nő e veszélyes kalandor lelkében a gátlástalanság. Ma a következőkről beszélt:

1. über den hohen Wert des Geldes; jeder Mensch, der sich kein Geld verschafft, viel Geld, ist ein verwerflicher Character. 'Ich hab mir eine viertel Million verdient, eine halbe Million Kronen, aber nicht mit der Wissenschaft. Wissenschaft ist ein Dreck. Mommsen? Das ist der grösste Esel' und so fort;

1. a pénz óriási értéke; aki képtelen magának pénzt csinálni, sok pénzt, az egy értéktelen jellem. 'Én egy negyedmilliót kerestem, félmillió koronát, de nem a tudományossággal. A tudományosság egy nagy szar. Mommsen? A legnagyobb számár a világban, és így tovább.

2. in Ungarn braucht man keine Wissenschaft. Glaubst du, ich habe mir 'mit der Wissenschaft' meinen Reichtum erworben? Ha, ha, ha. Ich hab bekommen Jahresgehalt von der Englischen Königin und vom Sultan für politische Dienste. England hat mir jetzt 'meinen Gehalt' mit 500 Fund jährlich erhöht. Das ist Wissenschaft.

2. Magyarországon senkinek sincs szüksége tudományosságra. Azt hiszed, hogy én 'tudóssággal' jutottam vagyonthoz? Ha, ha, ha. Az angol királynőtől és a szultántól évjáradékot kapok politikai szolgálataimért. Anglia most emelte 500 fontra az éves fizetésemet. Ez a tudomány.

3. Warum gehst du eigentlich nicht fort von Ungarn? Willst du warten bis Hatala stirbt? Ich weiss ja, du bist ein berühmter Mensch, ich hab das in Ausland geheert. Du missest auswandern.

3. *Miért nem mész el Magyarországról? Addig akarsz várni, míg Hatala meghal? Tudom, hogy te egy neves ember vagy és ezt külföldön hallottam. Ki kellene vándorolnod.*

12. April

Inzwischen correspondiert mit mir wieder der biedere w. Geheimrath Graf Dr Géza v. Kuun. Diese Correspondenzen finden jedes mal statt, so oft Sr. Excellenz irgend eine wissenschaftliche Abhandlung zu machen hat. [...] Die Gräfin macht Miene, als ob dies etwa eine grosse Auszeichnung für mich wäre, einem 'wirklichen Geheimrath und Grafen Excellenz' zu 'helfen'.

Április 12.

Közben érintkezésbe lépett velem tekintetes Gróf Dr. Kuun Géza valódi titkos tanácsos. Ezen érintkezések mindig akkor lépnek fel, ha őexcellenciája valamely tudományos munkáját készíti. A grófné meg olyan képet vág, mintha nekem nagy kitüntetésnek kellene tekintenem, hogy egy valódi titkos tanácsos excellenciás gróf úrnak segíthetek.

Noch immer schwirrt das Gespräch des Derwisch in meinem Kopfe und als ob meine Seele durch diese Berührung beschmutzt wäre, so unheimlich und unbehaglich fühle ich mich wieder seit einigen Tagen.

Még mindig itt zakatol az agyamban az a beszélgetés a Dervissel, mintha a lelkem szennyező-

dött volna be azáltal, napok óta olyan feszültnék, olyan zavarodottnak érzem magam újra.[...]

16. April

[...] Da kommt mir heute ein Brief aus Paris von der Comossion des im September stattfinden Congresses für Religionsgeschichte, mich in den schmeichelhaftesten Ausdrücken ersuchend in der Gesamtsitzung einen Vortrag über ein islamisches Thema zu halten. 'Warum gehst du eigentlich nicht fort von Ungarn? Willst du warten bis H. stirbt? Ich weiss ja du bist ein berühmter Mensch, ich hab das im Ausland geheert.' (Goldziher 1976: 226-227)

Április 16.

[...] Ma kaptam egy levelet Párizsból, a szeptemberben sorra kerülő Vallástörténeti Kongresszus szervezőbizottságától, amelyben a legudvariasabban arra kérnek, hogy a plenáris ülésen tartanék egy előadást iszlám témából. 'Miért nem mész el Magyarországról? Addig akarsz várni, míg H. meghal? Tudom, hogy te egy neves ember vagy és ezt külföldön hallottam.' (A szerző fordítása)

UTÓSZÓ

Egy korszak és néhány összetetalálkozó életvilág, néhány egymáshoz kapcsolódó életpálya. A kihívás: mennyit magyaráz a korszakból e néhány személy és mennyit magyaráz a személyek cselekedeteiből, habitusából a korszak? Természetesen még megközelítőleg kimerítően sem tudnám interpretálni az ismertetett tetteknek, szituációknak, jelenségeknek azt a szűk halmazát sem, amit itt bemutattam. Az biztos, hogy a magyarázandó korszak és a be-

mutatott életvilágok egyidejűek, ha mégsem magyaráznának az életvilágok a korszakból semmit, akkor azok egymáson kívül esnek, azaz nem él mindenki ugyanabban az időben, korszakban. Ez sokkal inkább elméleti probléma, mint gyakorlati lehetőség. Bár az is tény, hogy az életvilágok belső idejüket tekintve soha nincsenek teljes szinkronban.

Az anyag ilyen kezelése inkább a weberi megértő szociológia, egyébként éppen ebben a korszakban és ebben a „polgárosodó” régióban létrejött módszereit, terminusait invokálja, semmint a történetben távolról érintett *Durkheim*éit. Az ő érintettsége annyi, hogy Goldziher jóban volt *Robertson-Smith*-szel, és nagy hatással volt a zsidók áldozati szokásairól írott könyvének téziseire, ami viszont hatott *Durkheim*re. *Durkheim* felfelé törekvő zsidóként egy francia eredetű (*Comte*) „új tudomány” alapjait vetette meg végre Franciaországban is, Goldziher csak egy hazánkban nem képviselt régre specializálódott, ahol ezért értelemszerűen nagyobb volt a verseny. És ebben a versenyben nem az „objektív kompetencia” döntött. Az ő kompromisszumokat nehezen tűrő, „értékracionális” beállítottsága sikertelen stratégiának bizonyult, ellentétben Vámbéry „célracionális” magatartásával, azaz, hogy nemcsak tudományos értékeket akart létrehozni, hanem közben fizetőképes országok és társadalmi csoportok céljait is szolgálni. Az értékracionalitás azonban szoros korrelációban van a sikertelenség erkölcsi győzelemként való interpretációjával, az áldozat-léttel, vagy létáldozattal. Ennek erkölcsösségét opponálja a célracionalitás relatív erkölcsmentessége (ami nem jelent egyben mindig erkölcselenséget is), azaz egy célracionális cselekvésnek akkor van értelme, ha érvényesül, ha sikerül.

A cél szentesíti az eszközt, de csak visszamenőleg, az áldozat viszont szentesíti önmagát, állandó érvénnyel. A hős és az áldozat eme kettőssége természetesen nem újkeletű, hiszen már a varázsmesékben feltételezik egymást, de ebben a szituációban kitapinthatónak érzek valami modernitást. Méghozzá ott, hogy a tudomány és a gazda(g)ság mint az egyén részéről önmagára nézve ellentétes szerepfelfogást megkövetelő alrendszerek konstituálódnak meg. Goldziher kifejti, hogy a tudomány lemondás és áldozat eredménye, míg Vámbéry számára a tudomány nem szituációfüggetlen érték, közelebb esik a technológia fogalmához. Ma mondjuk a „tisza tudomány” versus „alkalmazott tudomány” kettősségében látható e probléma párhuzama.

A polgári lét és értékrend kialakulásának nyomozásakor amúgy is jó néhány hasonló kettősség eredetéről kellene számot adni: egyéniség kontra tömeg, napi rutin kontra kreatív vállalkozó, „fogaskerék”-lét megfelelni vágyása versus a szellem szabad, „forradalmi” szárnyalása, militaritás versus demokrácia stb. A lét küzdelemként való felfogásának elterjedése sokat megmagyarázhat e látszólagos ellentétek közül, attól függően, hogy az egyéni küzdelem vagy a csoportharc-e az irányadóként alkalmazott metafora. Körülbelül itt lehet az eredete a stratégiai és katonai kifejezések és viselkedésminták bevonulásának a csoportos, intézményi tevékenységek szóhasználatába, szerepkészletébe, tervezési gyakorlatába.

Végül, de nem utolsósorban elgondolkodhatunk Vámbéry és Stein Aurél párhuzamán, hogy mindkettő „őstörténeti” kérdések megoldásának szentelte energiái nagy részét, és mindkettő az angol birodalom érdekeit is szolgálta eközben. A nemzedéknyi különbség mégis milyen különbségeket eredménye-

zett az életutakban! Vámbéry tudományos tevékenységét hazájában és hazájának társadalmi igényei szerint fejtette ki, támogatva ezzel a „keveréknépből egy nemzetet” teremteni kívánó, sajátosan közép-európai problematikával küzdő politikai liberalizmus törekvéseit. Ellenben rá mint Ázsia-szakértőre az angoloknak volt szükségük, egyedül ott tudott beleszólni mint tanácsadó a gyarmati politika alakításába. Magyarországnak nem voltak gyarmatai, a belpolitika pedig autszájderek részére ugyanúgy nem megközelíthető, mint Angliában, tehát itthon Vámbéry nem jutott tanácsadói szerephez. Csak Vámbéry halála előtt nem sokkal jutott eszébe Tisza grófnak tanácsost csinálni Vámbéryből, amit ő visszautasított, mondván, hogy nincs szüksége dekorációra.

Stein Aurél az akkor új tudománynak számító régészetet is az angol keretek között, és az ennek megfelelő színvonalon gyakorolta. (Nem lévén Magyarországon számára sem hely, sem pénz.) Összehozta az antikvítás európai hagyományát az újonnan és még ősibbnek felfedezett India kultúráinak emlékeivel. Ebbe az összképbe igyekezett északról a nomádokat belopni, mint a „történelem” teljesen egyenjogú résztvevőit, és nem csak „a kultúra evolúciójá”-hoz példát szolgáltató barbár kuriózumokat. Csak így kerülhetett (volna) be polgárosodó hazája az „európai” történelembe. Aztán már csak mint „áldozat”.

Jegyzetek

¹ Ez az összeesküvés-elméletek és a tendenciaszerű események mögött szándékos tervet gyanító magyarázatok alapja.

² A beágyazottságot Polányi Károly és a „szubsztantivisták” vezették be és képviselték a homo oeconomicus-szal szemben. Gazdaságszociológiai továbbfejlesztése elsősorban Mark

Granovetter nevéhez fűződik. Annak vitatása, hogy mi mibe ágyazódik be, rendkívül messzire vezetne, de bizonyítás nélkül is belátható, hogy a gazdaság, a társadalom és a történelem ideája és a róla való mai gondolkodás legalább annyira beágyazott, mint történeti korok történeti személyeinek vagy a gazdaság szereplőinek cselekvései. (Polanyi 1944; Polanyi-Arensberg-Pearson 1957; Polányi 1976; Granovetter 1985) A kognitív, kulturális, társadalomszerkezeti és politikai beágyazottság megkülönböztetéséről ld. Zukin-DiMaggio 1990.

³ Nem is azért, mintha választott szereplőim személyét nem érintette volna már más szempontú, minuciózus irodalmi feldolgozás. (Simon 1982, 2000) Bár e kézirat első fogalmazásának idején csak az első tanulmányt ismerhettem, a végső formába öntés alkalmával is úgy látom, hogy Simon Róbert Goldziherről szóló könyvének, tanulmányainak ismeretében számos részlettel lehet gazdagabb az érdeklődő olvasó, és gondolatmenetemet azok nem érvénytelenítik.

⁴ vö. Eisenstadt, S. N. 1966 *Modernization: Protest and Change. Modernization of Traditional Societies*. Englewood Cliffs, N. J. 68–75. pp. - A 'meghasadt' jelleg nem a társadalom egyes rétegei között tátongó hézagokra utal, hanem azokra a vertikális hasadékokra, amelyek a társadalom azonos szintjén élő csoportokat választják szét, s amelyek e csoportok közt érdekellentétekben, egy időben ellenkező irányokban folyó társadalmi mozgásokban nyilvánulnak meg. Ez az elképzelés közel áll az új történeti irodalmunkban kidolgozott 'kettős társadalmi struktúra' koncepcióhoz. Hanák Péter szerint például: „a befejezetlen forradalom után a feudális szerkezet lassan bomlott fel, hagyományos formáiba zárkózva sokáig inkább szimbiózisban, mint organikus közösségben élt együtt a tőkés rendnek mellette, de jórészt nem belőle kifejlődő új osztályai: a részben bevándorolt, részben feudális renden kívül álló elemekből kialakult új burzsoáziával és ipari munkássággal. Az 'úr' és 'nem úr', a nemes és polgár, a falu és város szociális elkülönülésének erős korlátai jelezték a kétféle társadalomszerkezet együttélésének konfliktusait.” Hanák P. (szerk) 1972 *Magyarország története 1848–1918*. Egyetemi Tankönyv. Bp. 366–367. pp.

⁵ A századforduló körül a monopolkapitalizmusra jellemző formák, a kartellek, a fináncióke nemcsak a kapitalizmus előtti termelési viszonyokkal, feudális maradványokkal éltek szimbiózisban, hanem a kapitalizmus különböző kezdetlegesebb formáival is. (Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről. 1971 Ért. a tört. tud. köréből, új sor. 55., Bp.)

⁶ „Vizsgálni fogjuk azt a harcot, amelyet a létért folytat egymással valamennyi szerves lény a földön, s amely elkerülhetetlen

következménye annak, hogy a szerves lények mértani arányban szaporodnak. Malthus tana ez, alkalmazva az egész állat- és növényvilágra. Minthogy minden fajnak több egyéne születik, mint amennyi megélhet, s minthogy ennek következtében gyakran ismétlődő harc folyik a létért, világos, hogy minden lénynak, amely bármily kevéssé is, de saját előnyére változik az élet bonyolult és nemritkán változó körülményei között, több eshetősége lesz arra, hogy megmaradjon s ekképp természetes úton kiválasztódjék.” (Darwin 1911: 6)

⁷ Az OMM írásban és képben Pozsony Vármegye köteté szerint 60 évvel később a város 3456 lakosából még mindig „228 izraelita, 2394 római kath. 805 ág. h. ev. és 29 ev. ref.”, míg nemzetiség szerint „462 magy. 1056 ném. 1916 tót 1 horv. 12 egyéb”.

⁸ Vö.: Vámbéry 1871

⁹ „A nyelv már nem egy külső hatalom és az emberi beszélő közti kapcsolat, hanem egy belső mező, melyet nyelvhasználók alakítottak ki és tökéletesítettek maguk között. Ezekből a feltevételezésekből nőtt ki az összehasonlító nyelvtannal foglalkozó tudományok révén a filológia, a nyelvek családokra való tagolása, és a már majdnem feledésbe merült tudományos elvek alapján történő proto-nyelv rekonstrukció. Hobsbawm helyesen látja: ez volt az első tudomány, mely alapján az evolúciót ismerte el.” (Anderson 1983: 16)

¹⁰ Az I. világháborúig lezajlott nagyobb hírű magyar „felfedező” utazások és expedíciók kontinensenként felsorolva: ÁZSIA: Kőrösi Csoma Sándor 1822–32, Besse János 1829–30, Reguly Antal 1843–46, Vámbéry Ármin 1857–64, Osztrák–Magyar Északi Sarkkutató Expedíció 1872–74, Berzenczei László 1851–74, Ujfalvi Károly 1876–77, Széchenyi Béla 1877–80, Déchy Mór 1884–1902, Cholnoky Jenő 1896–98, Zichy Jenő 1897–98, Almásy György 1906–09, Stein Aurél 1906–14, Prinz Gyula 1909, Barátosi Balog Benedek 1908–14; AFRIKA: Magyar László 1849–64, Sass Flóra és Samuel Baker 1862–65, Teleki Sámuel 1887–88, Czímermann István 1889–94, Menyháth László 1890–97, Torday Emil 1900–10; ÉSZAK-AMERIKA: Xantus János 1852–64, Szabó József 1882, Cholnoki Jenő és Teleki Pál 1912; KÖZÉP- ÉS DÉL-AMERIKA: Rosti Pál 1857–58, Csetz János 1865, Lendl Adolf 1907; AUSZTRÁLIA, ÓCEÁNIA: Fenichel Sámuel 1891–93, Biró Lajos 1896–1901.

¹¹ Antik, kora középkori, XV. sz.-tól kezdődő és kb. XVIII. sz.-tól kezdődő.

¹² „A történelmi Drakula és a több évszázados vámpírhit összekapcsolását az ír származású Bram Stoker valósította meg az 1897-ben megjelent Drakula gróf válogatott rémtettei c. regényében (...)

Fontos mozzanat a Drakula-regény megszületésében Vámbéry Ármin magyar kelet-kutató megjelenése Londonban. (...) Több tucat angol városban fordul meg és tart előadásokat. Következésképpen Stoker regényében a neves Vámbéryt amúgy csak 'Arminus barátomnak' mondja, amely mellesleg kiváló ajánlólevél volt az akkor még ismeretlen regényíró számára, habár Vámbéry visszaemlékezéseiben egyszer sem említi Stoker nevét.

Stoker figyelemmel kísérte a magyar tudós előadásait, amelyeken többször esett szó a havasalföldi Vlad Tepes-Drakuláról, az erdélyi és román vámpírhitről, valamint a magyar és román vonatkozású török krónikákról. Stoker regényének írása közben több alkalommal levélben keresi meg a budapesti professzort, aki számos történeti dokumentumot juttat Stokernek." (Sz. Farkas 1989: 128–129)

¹³ „Fehérvárt Fényes a termény- és állatforgalom fontos gyűjtőhelyének tartotta [...]. Az 1828. évi összeírás készítője feljegyezte, hogy a tímárok, szűcsök, csapók és posztókészítők töké hiányában zsidóktól vásárolnak nyersanyagot, s a készterméket nekik adják el. Ezt megerősíti Fényes leírása is, mely szerint '...a gyapjú- és nyersbőrkereskedés [...] egészen a zsidók kezében van, sőt az egészet az itteni számos rácokkal és görögökkel egyesülvén, csak ezek őrzik'. Fehérváron viszont zsidók nem telepedtek meg." (Bácskai 1988: 46)

¹⁴ A magyar zsidóság emancipációjának éve is.

¹⁵ Goldziher véleménye Trefortról nem elfogulatlan történelmi értékelésnek készült, Trefort az itt megjelenőnél – szerintem – pozitívabb szerepet játszott a magyarországi politikai életben.

Irodalom

A Budapesti Társaság, 1886

Anonym, Pallas, Budapest

Alder, L., Dalby, R., 1979: The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminus Vambéry. Bachman and Turner, London

Anderson, Benedict, 1983: Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso, London

Bácskai Vera, 1988: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Akadémiai, Budapest

Bácskai Vera, 1989: A vállalkozók előfutárai. Magvető, Budapest

D'Andrade. Roy, 1992: Schemas and motivation. in

- D'Andrade and Strauss eds. *Human Motives and Cultural Models*. Cambridge University Press, Cambridge etc.
- Darwin, Charles, 1911: *Fajok keletkezése*. Athenaeum, Budapest
- Daston, Lorraine, 1992: Objectivity and the Escape from Perspective. *Social Studies of Science* Vol. 22, No. 4, November
- Ferenczi Zoltán, 1903: Bárány Eötvös József. Magyar Történelmi Társulat, Budapest
- Gerő András, 1993: Zsidó utak és magyar keretek a XIX. században. in *Magyar polgárosodás 295–317*. Atlantisz, Budapest
- Goldziher Ignác, 1978: *Tagebuch*. Hrsg. Alexander Scheiber. E. J. Brill, Leiden
- Goldziher Ignác, 1984: *Napló*. szerk. Scheiber S. Magvető, Budapest
- Groszmann Zsigmond, 1917: A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Az „Egyenlőség” Könyvkiadóvállalat R.T., Budapest
- H. Boros Vilma, 1970: Stein Aurél ifjúsága. MTA Könyvtár, Budapest
- Hajdu Tibor, 1980: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság* 1980/7. 21–28.
- Hanák Péter, 1984: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. in Hanák (szerk.) *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat, Budapest
- Hanák Péter, 1988: A másokról alkotott kép. in *A kert és a Műhely* 81–111. Gondolat, Budapest
- Hofer Tamás, 1975: Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. *Éthnographia* LXXXVI/2–3, 398–413.
- Horvát István, é. n.: Magyar Literatura. Tekintetes Horvát István úr, az S. S. Mesterségek és Bölcselkedés Doktorának, S. a. T. előadásai szerint írta: Pauler Tódor 2=ik esztendőbeli bölcselkedő. Pesten 1832. in Vajthó L. (szerk.). *Magyar irodalmi ritkaságok*. XXVIII. szám. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- Killingray, David, 1973: *A Plague of Europeans*. Penguin, Harmondsworth
- Krause, Burghardt, 1993: Ehrsucht, Kampfesliebe, Leibeslust. Leib, Ehre und Identität der heroischen Lebensform. in Schuller und Kleber (Hrsg.) *Gier. Zur Anthropologie der Sucht*. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen

- Krausz Simon, 1937 (1991): Életem. Cserépfalvi, Budapest. (A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete. Kossuth, Budapest)
- Polanyi, Karl, 1944: The Great Transformation. Holt, Rinehart, New York
- Polanyi, Karl; C. Arensberg; and H. Pearson, 1957: Trade and Market in the Early Empires. Free Press, New York
- Polányi Károly, 1976: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat, Budapest
- Ránki György, 1987: A magyarországi modernizáció történetéhez. *Világosság* 1987/10, 611–621.
- Simon Róbert, 1982: Goldziher Ignác. Adalékok a nemzeti és polgári fejlődés antinómiáihoz és egy tudomány születése Közép- Kelet európai összefüggéseihez. *Filológiai Szemle* 1982, 336–379.
- Simon Róbert, 2000: Goldziher Ignác. Osiris Könyvkiadó, Budapest
- Sinkó Katalin, 1994: Árpád versus Saint István. Competing Heroes and Competing Interests in the Figurative Representation of Hungarian History. in Hofer (ed.) Hungarians between „East” and „West”. Museum of Ethnography, Budapest
- Stein Aurél, [1913]1986: Dyka Tivadar emlékezete. in Szörényi szerk. Stein Aurél Ázsia halott szívében. Helikon: Budapest
- Stein Aurél, 1935: Az indo-perzsa határvidék ősi története a földrajz és újabb kutató-utazások világában. Akadémiai, Budapest
- Sz. Farkas Jenő, 1989: Drakula vajda históriája. Akadémiai, Budapest
- Szinnyei József [1980–81], 1891–1914: Magyar írók élete és munkái. Akadémiai [MKKE], Budapest
- Tóth Zoltán, 1991: A rendi norma és a „keresztyén pogárisodás”. *Századvég* 1991/2–3., 75–130.
- Vámbéry Armin, 1883: Vámbéry, his life and adventures written by himself. Unwinn Brothers, London
- Vámbéry Armin, 1895[1989]: A magyarság keletkezése és gyarapodása. Franklin-Társulat, Budapest [reprint Holnap Kiadó, Budapest]
- Vámbéry Armin, 1871: Oroszország hatalmi állása Ázsiában. Atheneum, Pest
- Vámbéry Armin, 1905: Küzdelmeim. Franklin-Társulat, Budapest
- Zukin, Sharon and Paul DiMaggio eds., 1990: Structures of capital. The social organisation of the economy. C. U. P., Cambridge and etc.

Kende Tamás

OROSZORSZÁG KELETEN

SZEMPONTOK AZ OROSZORSZÁGI
BIRODALOM KÖZÉP-ÁZSIA-POLITIKÁJÁHOZ
VÁMBÉRY KORÁBAN

Oroszország külpolitikájáról akárcsak eseménytörténeti vázlatot is roppant nehéz lenne a rendelkezésemre álló időben adni; a 19. század utolsó harmada főbb diplomáciatörténeti eseményeinek ismertetése külön-külön is meghaladná azt. Közép-európai, s különösen magyar szempontból ez idáig leginkább a keleti kérdés balkáni történéseit volt szokás tanulmányozni. Ez természetes, hisz az I. világháborúba torkolló nagyhatalmi vetélkedés legismertebb és legjobban feltárt fejezetei azok, melyek az Oszmán Birodalom európai öröksége feletti osztozkodásról szólnak. Abban, hogy a Balkánon folyó nagyhatalmi vetélkedés történetének alfejezeteit részletesebben ismerhetjük, a magyar tudományos ságnak is hallatlan nagy szolgálatai vannak. A

Kállay Bénitől Thallóczy Lajosig ívelő magyar balkanisztika első generációja mindig is kitüntetett figyelmet szentelt Oroszországnak és Oroszország külpolitikájának¹. Ugyanakkor – magyar és hangsúlyozni kell: magyar nemzeti szempontból² érthető módon – elhanyagolták az orosz külpolitika tágabb összefüggéseit. A politikában az első világháborúig (természetesen csak informálisan!) aktív Marczali Henrik visszaemlékezéseiben a magyar politikai és szellemi elit legnagyobb hibájának (ami nála már-már bűne is volt) épp a külpolitikai (tágabb, globálisabb nagyhatalmi) tájékozódás hiányát említette. Valóban: ha a legműveltebb, legtájékozottabb kortársak – mai szóval – politológiai írásait olvassuk, szembeötlő az a sajátosan közép-európai, befelé forduló, kultúrharcos szemlélet, ami az olyan nagy tudású, művelt és tájékozott szakemberek írásait jellemzi, mint az említett Kállay Béné, Thallóczy Lajosé, Réthy Lászlóé vagy épp Vámbéry nagy és örök ellenfeléé, Hunfalvy Pálé. Az említettek közül Kállay és Thallóczy foglalkoztak behatóbban Oroszországgal (Réthy és Hunfalvy a románok ellen folytatták a magyar balkáni kultúrharcot). Fölényes műveltségük, lenyűgöző nyelvtudásuk és a korabeli információkhoz való hozzáférésük ellenére Oroszország-képük meglehetősen limitált volt. Ennek oka – most a jelenség historiográfiai és filológiai elemzésétől eltekinthetünk³ – nem volt más, mint az a korabeli és általános jelenség, mely szerint a történelem (minden társadalomtudományhoz hasonlóan) nem volt más végső soron, mint az aktuális politika példatára. Az Osztrák–Magyar Monarchia Balkánpolitikáját évtizedekre meghatározó Kállay Béni és követői Oroszországa egy eszkatológikus külpolitikát folytató új „Oszmán Birodalom” volt. Ennek az esz-

katológikus külpolitikának – így eleink – a mozgatója és értelme nem volt más, mint a Thallóczy által „keresztény iszlámnak” nevezett pravoszlávia⁴. Ebben a szemléletben Oroszország diplomáciája Balkán-központú volt, célja pedig az új Bizánci Birodalom megeremtése lett volna. Ebben az összefüggésben a korszak vonatkozó elemzései egyben agitatív írások is akartak lenni, aktívabb (osztrák-) magyar külpolitikát szorgalmaztak a Balkánon. Ebben az összefüggésben nem került az elemzők látókörébe az Orosz Birodalom közép-ázsiai és távol-keleti terjeszkedése.

Nem véletlen, hogy a nem magyar és nem kortárs magyarországi összefüggésekben gondolkodó, vizsgálódó Vámbéry fellépése előtt szinte ismeretlen volt nálunk az orosz gyarmatosítás és diplomácia ázsiai tere⁵. Vámbéry magyarországi kortársainak Oroszország egy eszkatológikus külpolitikát folytató, a magyar balkáni (és nemzeti) érdekeket veszélyeztető, agresszív birodalom volt. A Vámbéry kortársai által megalapozott Oroszország- (és orosz külpolitika-) kép a magyar köztudatban mind a mai napig meghatározó⁶. Abban az eszkatológikus és földrajzilag is terjeszkedő pravoszlávia mellett a pánszlávizmus tűnt meghatározónak. Az alábbiakban épp Közép-Ázsia kapcsán szeretném azt ilusztrálni, hogy mennyire túlzóak és megalapozatlanok az Orosz Birodalomra, illetve annak külpolitikájára vonatkozó alaptételeink.

Konszratntyin Petrovics von Kaufman főhadsegéd és volt turkesztáni főkormányzó a Turkesztáni Fő-kormányzóság polgári igazgatásáról III. Sándor cárnak írott „legalázatosabb” feljegyzésében arra hívta fel az uralkodó figyelmét, hogy az európai Oroszországból származó „kolonizáció” üteme

nemhogy csökkenne, hanem meglepő módon folyamatosan növekszik⁷. És valóban, az 1914-es esztendőre a kirgiz sztyeppe népességének 40%-át, míg Turkesztán lakosságának mintegy 6%-át oroszok, túlnyomó többségükben földműveléssel foglalkozó betelepültek képezték. Csak 1896 és 1916 között több mint egymillió, Oroszországból érkezett paraszt települt le Akmolinszk és Szemipalatyinszk körzetében. Ezek az adatok is arra utalnak, hogy az orosz külpolitika legfőbb motorja és egyben sikerének záloga a 19. század utolsó harmadában és a 20. század elején ugyanaz volt, mint a megelőző évszázadokban: a kolonizáció⁸. A 17–18. században a Nagy Péter alatt birodalommal lett Oroszország területi növekedését a lakosság folyamatos és természetes növekedése kísérte. Oroszország nyugati és északnyugati irányú terjeszkedése a kolonizáció szempontjából nem volt olyan meghatározó, lévén ezeken a területeken az ún. orosz főrzsterületekhez képest magasabb a népsűrűség. Kolonizációról az ukrán, balti stb. területek esetén leginkább politikai értelemben beszélhetünk. Oroszország déli és délkeleti irányú terjeszkedésénél a hagyományos orosz értelemben vett kolonizációnak kétségtelenül nagy szerepe volt az évszázadok során. Ez a kolonizáció egyszerre volt demográfiai és politikai folyamat, amit *csupán* a hadtörténet és a diplomáciatörténet eseményei mentén nem lehet leírni. A modern orosz történelmi tudat legnagyobb hatású történész-formálója, V. O. Kijucsevszkij az orosz történelemről szóló klasszikus előadás-sorozatának bevezetőjében épp a kolonizációt említette, mint az orosz történelem legfontosabb faktorát: azt a folyamatot, ami szerinte valójában az orosz és az oroszországi politika-, gazdaság-, társadalom-

és kultúrtörténet mozgatója volt egy egész évezreden át.

A 18. század orosz–török háborúi az Orosz Birodalmat interkontinentális nagyhatalommá tették. Itt most nem térnek ki a Fekete-tenger északi partvidékének, az ún. Új-Oroszországnak, az Urál mentének, az Észak-Kaukázusnak okkupálására, anektálására és a birodalomba való integrálására. A főként II. Katalin uralkodása alatt a Birodalomhoz csatolt területek kolonizálása, e betelepülések és betelepítések gyorsasága a *colonia* és a *metropolis* közötti határt szükségszerűen elmosta. Ugyanakkor jelezni kell, hogy a 19. században orosz fennhatóság alá került közép-ázsiai területek kapcsán a fenti *colonia-metropolis* viszony alapvetően más típusú lett, mint a 18. században a Birodalomhoz kapcsolt hatalmas területek esetében. Közép-Ázsia – mint a fentebb említett adatokból is kitűnik – kétségtelenül aktív kolonizálása nem vezetett e területeknek az „összbirodalmi épülethez” való integrációjához. Az Orosz Birodalom történetében atipikus kolonizáció politikai, közigazgatási értelemben a nyugat-európai gyarmatosító birodalmak kolonizációs politikájára emlékeztetett. A Birodalom más új-szerzeményein bevett interiorizációs technikák Közép-Ázsiában nem voltak elterjedtek. Jevgenyij Markov híres orosz utazó turkesztáni tapasztalatai alapján meglepődve konstataálta, hogy az általa meglátogatott eldugott helyeken nincsen orosz szerzetes, sem orosz pópa. Még inkább elcsodálkozott azon, hogy az orosz-bennszülött együttélés Turkesztánban nemhogy a nyelvi és felekezeti oroszosításhoz nem vezetett, de számos esetben találkozott olyan oroszokkal, akik áttértek az iszlámra. A korszakban elterjedt és megkérdőjelezhetetlen orosz értelmiségi

toposz tűnt Markovnak megoldóni: az orosz kolonista közmondásos asszimilációs ösztönét vélte Markov a maga korában megszűnőnek. A Birodalom más területein virágzó évszázados, spontán asszimilációs (értsd: oroszosító) folyamatnak még a nyomát sem találta Turkesztánban. A „faji” elkülönülést eladdig nem ismerő orosz parasztokról azt kellett megállapítsa Markov Turkesztánban, hogy nemcsak nem kötnek vegyes házasságokat, hanem mindenféle kapcsolattól tartózkodnak a bennszülöttekkel. És mindezek tetejében azt is tapasztalnia kellett utazónknak, hogy az általa fájoan hiányolt folyamatokat a helyi orosz hivatalnokok nemhogy nem támogatják, hanem éppen akadályozzák.

Markov megfigyelései csak látszólag mondanak ellent a von Kaufman főkormányzó negyed évszázaddal korábbi megfigyeléseivel és a 20. században sem lassuló kolonizációs hullámmal. Arról van csupán szó, hogy Közép-Ázsia orosz kolonizálása alapvetően különbözött a Birodalom más területeinek kolonizálásától⁹. (Csak zárójelben kell megjegyezzem, hogy a kolonizáció alatt magam sem kizárólag a Birodalom határainak kiterjesztését, építését, a Birodalomhoz csatolt területek *státusának* változását, változtatását értem. Ebből a szempontból Közép-Ázsia sorsa nem különbözik Dél-Oroszországtól, vagy teszem azt: Szibériáétól.)

Az említett különbség okainak feltárása hallatlanul izgalmas feladat. Magam erre itt és most nem vállalkoznék. Itt csak jelezni szerettem volna a tényt: a Vámbéry által egységesnek felfogott orosz kolonizáció épp Közép-Ázsiában vett új, addig az Orosz Birodalomban nem ismert formákat.

A „nagy játszma”, mely alapvetően határozta meg Közép-Ázsia orosz (birodalmi-politikai és gaz-

dasági-társadalmi) kolonizálását, az Orosz Birodalom és a brit birodalom között játszódott¹⁰. A 19. század második felére kiforró angol–oroszhatalmi vetélkedés formáját tekintve frontálissá lett.

Korszakunkban négy „vonal” mentén konfrontálódott az angol és az orosz nagyhatalmi, birodalmi kolonizációs vetélkedés: A pamíri, a perzsa, az örmény és a balkáni konfrontációs vonalakon. A térben változó vonalak mentén változó nagyságú és státuszú *bufferek* biztosították a közvetlen interkontinentális konfrontáció ellen a vetélkedő nagyhatalmakat (Itt Afganisztánt és Buharát érdemes említeni.)¹¹.

A bennünket Vámbéry miatt leginkább érdeklő konfrontációs vonal két oldalán a vetélkedő birodalmak különleges gyarmati berendezésre kényszerültek. Turkesztánban a hagyományos orosz centralizáció (a közvetlen irányítás) és homogenizáció, míg Indiában a brit decentralizáció és a protektorátusmodell nem volt alkalmazható. Von Kaufman gyakorlatilag Turkesztán alkirályaként tevékenykedett. A meghódított területek őslakossága lázongásait elkerülendő a sariát és a helyenként változó szokásjog számos elemét érintetlenül hagyta¹². Az iszlám iránti tartózkodó és következetes ignoranciája mögött a nagyhatalmi konfrontáció elkerülésének szándéka húzódott meg. Kaufman utóda, Nyikolaj Csernyajev már 1882-ben igyekezett az udvarnál elérni Buhara és Khíva annektálását, ám azt épp az angol–oroszhatalmi konfrontáció veszélye miatt elutasították. A két kánság az amu-darjai területtel együtt zárva volt a spontán paraszti (oroszhatalmi) kolonizáció elől. E protektorátusokba elvileg a birodalom bukásáig nem volt szabad orosz (országi) parasztnak betelepüdniük. A kiskapukat

kijátszók mintegy 50 000-en mégis megtelepedtek a forradalom előtt Buharában. Ám ez a szabályt erősítő kivétel volt csak.

Itt még annyit szeretnék elmondani, hogy a buffer-protektorátusok mögötti, „alkirály” igazgatta Turkesztán egyfajta határerődként szolgált egy potenciális, interkontinentális orosz–angol konfrontációban. Épp a határerődi státus és érzés volt az oka, hogy ezen a hatalmas területen a bennszülött–orosz kapcsolatok a Birodalom más vidékeihez képest visszafogottak voltak és maradtak egészen a szovjet rendszer berendezéséig. A bennszülöttek hétköznapi autonómiájának és szigorúan ellenőrzött lojalitásának ára az orosz történelemből ismert békés asszimilációs-kolonizáció visszafogása volt¹³. Ebben a sajátságos „kiegyezésben” a kortársak számára meglepő vallási (és etnikai) indifferencia volt az egyik meghatározó eszköz. Eszközt említettem, hisz kétségtelenül tudatos, a nagyhatalmi vetélkedéshez kötődő, abból fakadó politika húzódott meg mindezek mögött.

Az 19. század végi orosz Közép-Ázsia-politika példázza leginkább (Turkesztánnal, a protektorátus-kánságokkal együtt), hogy az Orosz Birodalom külpolitikája alapvetően racionális, pragmatikus (és legitimista) volt. Évszázadokon keresztül legfőbb mozgatója és eszköze az orosz kolonizáció volt ennek a hagyományos birodalmi külpolitikának. Ám amikor sosem látott méretű konfrontációval fenyegett a kolonizáció folytatása, akkor egészen más eszközökhöz nyúlt az orosz politika.

Az orosz külpolitika alapvetően birodalmi külpolitika volt, ám nem volt eszkatológikus jellegű¹⁴. Az Orosz Birodalom politikája, közigazgatása az említett területeken alapvetően különbözött attól, amit a

korábban meghódított területeken bevezetett. A geostratégia és a geopolitika határozták azt meg és nem azok az állítólagos elvek, melyeket a korszakban igen gyakran tulajdonítottak az Oroszországi Birodalomnak. A magyar és közép-európai művelt közönség, a nyugat-európaival együtt úgy vélte a korszakban, hogy az orosz bel- és külpolitikát első sorban valami misztikus cél elérésének szándéka mozgatja. Új Bizáncnak, a Harmadik Rómának látták és láttatták a korszak európai politikai publicistái, „Oroszország-szakértői” az Orosz Birodalmat.

A fentiek, reményeim szerint, meggyőzően illusztrálják, hogy az orosz külpolitika megértéséhez nem kell feltétlenül Vámbéry hazai kortársainak fogalmait felelevenítenünk. Sokkal hasznosabb az orosz külpolitikát a nagyhatalmi, birodalmi vetélkedések összefüggésében látni és láttatni. Az a 19. századi, kultúrharcos szemléletű felfogása Oroszország külpolitikájának, amit eleinktől örököltünk, már a 20. század elejére kiderült: befelé forduló és következményeiben káros volt.

Jegyzetek

¹ Kállay Béni: Oroszország keleti törekvései. Történelmi vázlat. 2. kiadás. Budapest, 1881.; Thallóczy Lajos: Oroszország és hazánk. Bp., 1884.

² Erre a magyar nemzeti szempontra l. Kállay Béni: Magyarország a Kelet és a Nyugat határán. Bp., 1883.

³ Kende Tamás: Kelet-európai közhelyeink történetéhez. Oroszország. Világtörténet, 2000, 2.

⁴ „Az igazi orosz (...) valószínűs keresztyén mozlím...” Thallóczy: i. m. 3.; vö. „Az valóban nem lehetetlen, hogy a muszka-tatár hatalom oly fokra fejlődjék, mint az oszmán.” Türr István: Ausztria-Magyarország és Oroszország. Bp., 1871. 4.

⁵ Vámbéry Ármin: Oroszország hatalmi állása Ázsiában. Pest, 1871.; vö. Szentkirályi Móricz: Néhány szó a keleti kérdés körül. Budapesti Szemle, 1880. 48.; Huszár Imre: Oroszország keleten. Budapesti Szemle, 1888. 142.

⁶ Szilágyi Ákos: A negyedik Oroszország. Az orosz nacionalizmus családfája. Szabad Tér, Bp., 1989.; u. ő: Oroszország elrablása. A szovjettelen unió története. Helikon, Bp., 1999.; Gecse Géza: Bizáncról Bizáncig. Epizódok a pánszlávizmus történetéből. Interetnica, Bp., 1993.

⁷ Kaufman és általában az orosz katonai vezetés rendre „gazdasági érvekkel bombázta” az uralkodót és az udvart a közép-ázsiai terjeszkedés ügyében. Az orosz textilipar gyapotszükséglete mellett a hatalmas (-nak feltüntetett) mezőgazdasági kolonizációs potenciál voltak a legfőbb motívumok. L.: Geyer, Dietrich: Russian Imperialism. The Interaction of Domestic and Foreign Policy 1860–1914. (Trans. by Little, Bruce). Berg, Leamington Spa – Hamburg – New York, 1987. 90–94.

⁸ Klucsevszkij, V. O.: Szocsinenija I–VIII. Moszkva, 1956. T. I. 30–44.

⁹ Közép-Ázsia orosz uralom alá kerülését követően az orosz törzsterületekről elsősorban – mint említettük – a sztyeppés vidékekre települtek nagyobb számban át parasztok (Szemipalatyinszk, Szemirecsenszk és részben a Szir-darja vidékére). Turkesztán ún. törzsterületeire (*korennüe oblaszti*) jóval kisebb mértékű volt a betelepedés. Aminov, A. M. – Babahodzsaev, A. H.: Ékonomiczeszkije i politiceszkije poszledsztvija priszoedinenija Szrednej Azii k Roszszzii. Taskent, 1966. 28–29.; Karrüev, L. – Roszjakov, A.: Kratkij ocserk isztorii Turkmenisztana. 1868–1917. gg. Ashabad, 1956. 63–70.

¹⁰ Orosz szempontból I. Grulew, M.: Das Ringen Ruslands und Englands in Mittel-Asien. Russland in Asien. Band X. (überstzt von Lt. Rottmann) Verlag von Zuckschwerdt u. Co., Berlin, 1909. Grulov az orosz vezérkar vezérőrnagya volt.; Szaharov, A. N. (otv. Red.): Isztorija vnesnej politiki Roszszzii. Konec XIX. – nacsalo XX. veka. Moszkva, 1999. 9–49., 121–132.; Francia szempontból I. D' Rouire: La rivalité anglo-russe au XIXe siecle en Asie. Librairie Armand Colin, Paris, 1908.; Amerikai szempontból a Távol-Kelet volt érdekes. L. Beveridge, Albert J.: The Russian Advance. Harper and Brothers, London – New York, 1903.; Angol szempontból I. Skrinne, Francis Henry: The Expansion of Russia. 1815–1900. 2nd edition. Cambridge Historical Series. Cambridge University Press, Cambridge, 1904. Skrinne neves Oroszország- és Ázsia-szakértője volt korának; Drage, Geoffrey: Russian Affairs. London, 1904.; Curzon, George N.: Russia in Central Asia in 1899 and the anglo-Russian Question. Franc Cass, London, 1967.

¹¹ Drage, Geoffrey: i.m. 486–523.

¹² Karrüev, L.–Roszjakov, A.: Kratkij ocserk isztorii Turkmenisztana. 1868–1917. gg. Ashabad, 1956. 54–59.

¹³ Seton-Watson, Hugh: *The Russian Empire, 1801–1917. The Oxford History of Modern Europe.* Clarendon Press, Oxford, 1967. 438–445., 504–505.

¹⁴ Jelavich, Barbara: *St. Petersburg and Moscow. Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814–1974.* Indiana University Press, Bloomington–London, 1974.; Sumner, B. H.: *Tsardom and Imperialism in the Far East and Middle East, 1880–1914.* *Proceedings of the British Academy.* Vol. XXVII. Oxford University press, Oxford, 1940.

Bibliográfia

Curzon of Kedleston, George Nathaniel: *Russia in Central-Asia.* London, 1889.

Jelavich, Barbara: *St. Petersburg and Moscow. Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814–1974.* Indiana University Press, Bloomington – London, 1974.

Kállay Benjamin: *Oroszország keleti törekvései.* Budapest, 1878.

Kende Tamás: *Kelet-európai közhelyeink történetéhez.* *Oroszország. Világtörténet,* 2000, 2.

Simon Szabolcs

REGIONALIZMUS ÉS ISKOLA

*Gondolatok Vámbéry Ármin szellemi öröksége
és az iskolai oktatás ürügyén*

Amikor azt a kérdést taglaljuk, hogy vajon érdemes-e Vámbéry Ármin, Dunszerdahely neves személyisége életének, szellemi hagyatékának figyelmet szentelni, sőt teret adni az iskolai oktatás amúgy is szűkös – pedagógusok és pedagógiai pszichológusok által túlzsúfoltsága miatt gyakran bírált – kereteiben (is), bizonyos értelemben nyitott kaput döngetünk. Vámbéry ugyanis már „bent van” az iskolai oktatásban, legalábbis regionális szinten mindenképpen. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ebben a tanévben – minden bizonnyal – ismét megrendezi a Vámbéry Polgári Társulás a Vámbéry Árminról elnevezett emléktverseny immár harmadik évfolyamát. (E rendezvény egyre népszerűbb, nem-

csak szűkebb pátriánkból kapcsolódnak bele csapatok, hanem messzebbről is, a tavalyin például tornaljai versenyzők is részt vettek.) Vámbéry nevével kapcsolatban azt is meg kell jegyeznünk, hogy e nevet Dunaszerdahelyen egy magyar tannyelvű alapiskola és egy gimnázium is felvette a közelmúltban.

Könnyen elintézhetnénk a kérdést azzal, hogy legalább ezeknek az intézményeknek a pedagógusai bizonyára évről évre megidézik Vámbéryt az iskola mindenkori diákjainak, a maguk lehetőségeihez mérten. A könnyebbik megoldás ez lenne, tudatában kell lennünk azonban, hogy a kérdés túlmutat önmagán: tudunk-e megfelelően gazdálkodni az értékeinkkel, ápoljuk-e szellemi hagyatékunkat, ill. azzal szembesülve, gazdagító erőforrások-e ma a számunkra, vagy esetleg hogyan válhatnak azzá?

Vámbéry Ármin régióink nem egy alap- és középiskolájában tananyagként szerepel, a törzsanyagot kiegészítő járulékos ismeretanyagként, ill. fakultatív tanórák témájaként, természetesen iskolatípusonként változó mértékben és mélységben. Életének, munkásságának többoldalú bemutatására jó néhány tantárgy alkalmat kínál, így például a magyar nyelv és irodalom, a földrajz, a történelem, az idegen nyelvek tantárgyai, a regionális ismeretek (ez utóbbihoz még visszatérek), az osztályfőnöki óra. E rövid írásnak nem lehet azonban célja a Vámbéry-témakör teljes módszertani bemutatása, hanem elsősorban a figyelem felkeltése, a kedvcsinálás.

Vámbéry – mint tudjuk – nyelvzseni volt. Önéletírásaiból ismeretes, hogy már fiatalon beszélt valamilyen szinten több nyelven: latinul, németül, szlovákul (korabeli szóval élve tótul), héberül; később

megtanult franciául, olaszul és keleti török nyelveken, majd oszmánul, spanyolul, dánul, svédül, sőt horvátul is, ezután a román és germán nyelvek, az angol következtek, valamint szláv nyelvjárások, végül a görög, az orosz, az arab, a sémi, a perzsa és bizonyára korántsem teljes a felsorolásunk. Mindehhez megjegyezhetjük, hogy szótár igénybevétele nélkül olvasott a legkülönbébb európai és ázsiai nyelveken.

A gimnáziumban „a nyelv”-ről szóló ismeretekkel kapcsolatban a *világ nyelvei* tematikai egységen belül (a középiskola 4. osztályának tananyaga) indokolt lehet az említése, példája jó motivációs lehetőséget kínál, fel lehet kelteni vele a diákok érdeklődését a nyelvek és azok beszélőinek a sokfélesége iránt (a Vámbéry-életmű olvasásakor például héber szavakkal ismerkedhet meg a diák olvasó, amilyen a *Talmud, parva* – első diákiskola, *bar-micvá* – zsidó fiú felnőtté avatása, *nesech* – keresztény ember szűrte borital, *khinzir* – disznó), vagy esetleg a nyelveknek a valóságot tükröző funkciójukban tapasztalható különbségek iránt, ill. kedvet lehet teremteni az idegennyelv-tanuláshoz. Eközben nyilvánvalóvá válik a diák számára annak az elvnek a belátása, hogy az ember sikeressége nagyrészt azon áll vagy bukik, hogy nyelvével, nyelveivel mennyire sikeresen éli meg a mindennapjait.

A magyarnyelvtan-óra jó lehetőséget kínál Vámbéry Armin nevének említésére egy másik témában is. A magyar nyelv származásának, eredetének tisztázásakor a középiskolában (a tantervben a 4. osztály tananyaga) – Dunaszerdahelyen mindenképpen – említést érdemel, hogy Vámbérynek feltett szándéka volt bebizonyítani a magyar nyelvnek a török származását, s hogy a kérdésről heves tudományos vita folyt, amelyben Vámbéry állás-

pontja kezdetben ugyan megingathatatlan volt a magyar nyelv eredetére nézve, és nem osztotta a korabeli tudóstársadalom javának véleményét a finnugor eredetről¹. Később azonban a kérdésben változott a véleménye, ahogy arra Ivancsics Mária rámutatott (Ivancsics 2001: 95–96); erről azonban általában megfélekedeznek a kutatók. Vámbéry érdemeit nem csökkenti, ha megjegyezzük, ebben a vitában – tudományosan bebizonyosodott – nem neki volt igaza², ill. csak részben volt igaza.

Az irodalomórát Vámbéry-művekből származó szemelvényekkel is tarkíthatjuk, egy-egy részlet az ajánlott olvasmányok jegyzékébe is bekerülhet (pl. Vámbérynek a Vörösmarty Mihállyal, Arany Jánossal, Garay Jánossal való megismerkedéséről szóló passzusok³, vagy Jókainak egy, az *Üstökös* c. folyóiratban Vámbéryről megjelent cikke⁴). Ilyen megközelítésben klasszikusaink is egy-egy új oldalukról jelennek meg a tanulóknak.

A földrajzórán már az alapiskolában megismerkedhetünk a nagy utazóval, majd a középiskolában is ciklikusan visszatérhetünk az anyaghoz. A Vámbéry-útleírásokról⁵, a közép-ázsiai utazásokról tanulói kiselőadások, beszámolók készülhetnek, tartalmazva azoknak az országoknak a népességéről, társadalmi-politikai viszonyairól, kultúrájáról, vallásáról stb. szóló információkat is, amelyeknek területén Vámbéry átutazott. A mai Irán (Teherán), Türkmenisztán (Nebit Dag, Kerki), Üzbegisztán (Khíva, Buhara, Szamarkand, Karsi), Afganisztán (Herat) bemutatása összevetve térségünkkel – a különböző kultúrák szemléltetésének jó példái lehetnek. Az utazások ábrázolása vaktérképen Vámbéry következő gondolatának jegyében – *„Beértem azzal a gondolat-lal, hogy én voltam az első európai ember, ki a*

Kaszipi-tenger déli partjáról a hirkániai sivatagon át Khívába, onnan a Kalata-sivatagon át Bokharába, e városból pedig Heratba jutott." (Küzdelmeim, 180) – pedig jó alkalom lehet a térképpel való munkára. Jóllehet, számtalan oktatófilm, videokazetta és egyéb taneszköz is szolgálja, szolgálhatja az egyes kultúrák élményszerű bemutatásának célját, Vámbéry bevonását a tananyagba – legalábbis régiókban – mégis az egészséges lokálpatriotizmusra nevelés indokolhatja.

Az adott kor, a 19. sz. utolsó harmada, ill. a 20. sz. első harmada szemléletesebbé válhat a diákoknak Vámbéry sorsán keresztül. Emlékezetes Vámbérynek az 1848-as márciusi napokat megörökítő naplórészlete, amelyben az első felelős magyar minisztérium Bécsből Pozsonyba érkezését örökíti meg: *„előttünk állt fenn a magasban az egész minisztérium, díszmagyarban még, ahogy az imént megérkezett. Én nem bírtam érzelmeimmel. Vad erőszakkal törtem magamnak utat a sokaságban, és már közlőrlő láttam és hallottam, mikor az ujjongás hirtelen támadt szünetében, szép nagy gesztussal kísérve, megcsendült Kossuth érces szava: – Megjöttünk Bécs falai közöl, hol az abszolutizmusnak századokon keresztül tartogatott rendszere összedőlt...”* (Küzdelmeim 53–54). Megindító a Rázga Pál lutheránus lelkipásztor kivégzéséről szóló szövegrész; ill. Kossuth Vásárútra érkezésének története is⁶. Magyarország, Vámbéry közép-ázsiai utazásainak idején az osztrák önkényuralom szomorú korszakát élte. A sánta dervis így jellemzi Magyarországot kulturális életét útjáról való visszatérése idején: *„A nemzet az abszolutizmus bilincseiben nyögött, közéletnek és társadalmi szellemnek nem volt nyoma sehol, minden reménykedés, várakozás és*

epedés csak a nemzeti kormányzat visszaszerzését és az Ausztriával való kibékülést áhította; és habár Ázsia a magyar őstörténet szempontjából nem is volt minden érdekesség nélkül való, nagyon csekély, vagy semminemű mélyebb hatást nem kelthettek az akkori Magyarországon a föld- és néprajzi kutató-sok és az óvilág addig merőben ismeretlen részei-nek feltárulása.” (Küzdelseim 197)

Az eddigiek igazolják, a kortárs szemtanúk szemével történő láttatás módszere rendkívül plasztikusá teszi a történelemoktatást. Ez Vámbéryvel kapcsolatban is alkalmazható.

A Dunaszerdahely városában található Vámbéry-mellszobor, a Csallóközi Múzeumban létrehozandó emlékszoba okán a téma bekapcsolható az idegennyelv-óra tananyagába is. A diákok az iskolai idegennyelvi órákon való társalgások, konverzációs gyakorlatok alkalmával szívesen beszélnek lakóhelyükről, az ott található nevezetességekről, épületekről, ott élő vagy élt híres személyiségekről; ugyanakkor utazásaikon, kirándulásaikon szerzett élményeikről is. (A gyakorlatból tudjuk, hogy ennek bizonyos alkalmakkal valóban milyen nagy haszna van.)

Az osztályfőnöki óra a pedagógus munkájának szerves része. Egyike azon lehetőségeknek – az irodalomóra mellett –, amikor a legtöbb alkalom nyílik a diákok személyiségének fejlesztésére. Ebből a szempontból Vámbéryt motivációs tényezőként lehet a tanítványoknak bemutatni, mint olyan személyiséget, aki hatványozottan hátrányos helyzete, származása, testi fogyatékossága, gyakori nélkülözései, az önfenntartás nehéz küzdelse ellenére töretlen szorgalmával, tehetségével, hitével úrrá tudott lenni minden nehézségen. (Közép-ázsiai utazása

után Angliából hazatérve a külföldön ünnepelt Vámbéry, születésének homályos körülményei⁷, zsidó származása, családi összeköttetések hiánya sokaknak rontotta meg az örömét, ill. sokakban fojtotta el a méltánylás és az elismerés érzetét⁸; a katolikus egyház részéről is bántalom érte, mert protestáns lett, nem katolikus; emiatt megtagadták tőle a „tanár” címet is, aminek következtében három évig „tanító” minőségben dolgozott, évi ezerforintos méltánytalanul megalázó fizetésért⁹.)

Vámbéry Ármin zsidó volt. Noha a szlovákiai magyar nemzetrésze mind ez ideig nem volt jellemző az antiszemitizmus¹⁰, a világban tapasztalható antiszemita megnyilvánulások miatt (lásd a palesztin–zsidó konfliktust) e kérdés az erkölcsi-világnevelési szempontjából különös fontosságot kap. Vámbéry – sajnos változatlanul időszerű – szavaival szólva: *„Amit a vallás dolgaiban felvilágosodott és az ázsiai vakbuzgóságot gúnyolni szerető Európa az antiszemitizmus címén a zsidók ellen elkövetett, leírni bajos; de nincs is annál nagyobb szégyenfolt újkori műveltségünk címerpajzsan.”* (Küzdelseim 384) Vámbéry személye egy osztályfőnöki óra témájaként alkalmas arra, hogy az antiszemitizmus lényegének a megvilágítására, ill. magának a jelenségnek, ahogy a rasszizmusnak, fasiszmusnak és minden egyéb megbélyegzésnek az elítélésére is. Úgy gondolom, hogy időnként egy-egy budapesti iskolai kirándulás programjában helyet kaphatna a Vámbéry sírja előtti főhajítás is.

A Vámbéry-hagyomány ápolására az iskolában az említettekén kívül is van lehetőség, szakköri tevékenység (a Vámbéry elektronikus könyvtár használata), iskolai kirándulások, tanulmányi versenyek keretében.

Szűkebb pátriánkban sajnos nincs túl nagy hagyománya a „regionális ismeretek” oktatásának. Ehhez minden bizonnyal a korábbi rendszer is nagyban hozzájárult azzal, hogy túlzottan nagy szerepet tulajdonított a központi tantervnek és nem adott teret regionális, ill. helyi tantervek létrehozására, melyek ugyanakkor elősegíthették volna a helybeliek önismeretét, egészséges lokálpatriotizmusának kialakulását.

Vámbéry mellett a **Csallóközben** – úgy gondolom – a tanterv megkívánta, esetleg felkínálta lehetőségeken túlmenően is tanítani kellene néhány híres személyiségünkről. Itt említhetjük meg a bösi Amade Lászlót, egyik legnevesebb rokokó költőnket (vajon hány mai diák tudja, hogy az *A jó lovas katonának*, eredeti változatban: *A szép fényes katonának* kezdetű dal szövegét ő írta?), a felbári születű Mészáros Ignácot¹¹, mint a *Kartigam* c. regénynek a szerzőjét, a Vírten nyugvó Baróti Szabó Dávidot¹², ill. a nagylégi iskolában (vagy esetleg a régióbeli gimnáziumi esztétikaórákon is) valamilyen formában említést érdemel, Benyovszky Rudolf festőművész is,¹³ Madagaszkár szigete fejedelmének, Benyovszky Móricnak anyai ágon egyenes leszármazottja. Kissé távolabbra tekintve, Andódon tananyagként kellene szerepelnie Jedlik Ányosnak, aki emellett, hogy kiváló fizikus volt, a nyelvújítás korában számos új szóval is gazdagította nyelvünket¹⁴.

A Csallóköztől a Bodroghöz jó néhány magyarlakta és nem magyarlakta településen kínálkoznak lehetőségek arra, hogy regionális irodalomtörténeti, kultúrtörténeti vonatkozásokat dolgozzunk be a tantervbe. Ha beleássuk magunkat e hagyomány kutatásába, elámulunk azon a gazdagságon, ami a hajdani Felső-Magyarország szellemi vérkeringését jellemezte

Egy régebbi kiadvány, az 1981-ben a Madách Kiadó gondozásában megjelent *Magyar irodalmi hagyományok szlovákiai lexikona*, segítséget nyújthat regionális tantervek kidolgozásához, mivel főként hagyományt tudatosító jelentősége nagy. Hasznos lenne azonban átdolgozott, kibővített formában újból megjelentetni, tájékozási alapot, segítséget nyújtva elsősorban a pedagógusoknak.

Úgy tűnik, a dunaszerdahelyi Lilium Aurum Kiadó tudatosan vállalja a múltfeltáró tevékenységet. Ilyen vonatkozásban említhetjük *Jer, magyar lantom* (1994, Baróti Szabó Dávid költészete, szerk.: Zalabai Zsigmond), *Szorgos adósa vagyok hazámnak, avagy életemnek leírása* (1993, Szenci Molnár Albert életéről, szerk.: Zalabai Zsigmond), *Szép rabom, madárkám* (1997, Amade László vál. versei; szerk.: Kulcsár Ferenc), ill. *Szabad népek valánk, s azok legyünk* (1999, Czuczor Gergely vál. versei, szerk.: Révész Bertalan) c. kiadványait. A Szenci Molnár Albert diáriumából, szűkszavú naplójából, életrajzi vonatkozású vallomásaiból összeállított életrajz sikere pedig arra ösztönözte a Lilium Aurum Kiadót, hogy megjelentesse a *Szenci Molnár Albert emlékezete* c. kiadványt (2001, szerk.: Zalabai Zsigmond) említhetjük Csehy Zoltán válogatását Beniczky Péter (a magyar barokk legnépszerűbb költője) két nyelven írott költészetéből, vagy Bettes István Pósa Lajos íróról, gyermekverseiből összeállított munkája.

Visszatérve Vámbéryhez, a Vámbéry Polgári Társulást örömmel tölti el a tudat, hogy városunk híres polgárának nevét immár két iskola is felvette. Fontosnak tartjuk, hogy az itteniek ne csak nevében, hanem szellemiségében is vállalják Vámbéry örökségét, az érdemes tudni, a tudás kaland korunkra

elkalmazott imperatívuszát. Hisszük, hogy Vámbérytől (is) tanulva igazi dunaszerdahelyi polgárok majdani nemzedékei hagyják el az alma materokat. Polgárok a szó valódi értelmében, akiket egészséges lokálpatriotizmus jellemez, s egyben a násságra, a más kultúrák befogadására való nyitottság, az azok iránti tolerancia, tisztelet és megbecsülés. Szeretnénk remélni, hogy diákok és pedagógusok mindenkor erőt merítenek Vámbéry Ármin csillapíthatatlan tudásszomjából, az új iránti fogékonyságából, tanulás és tanítás iránti ügybuzgalomból; egyszerűen: tudós erényeiből és emberi nagyságából, mindenekelőtt azonban bátorságából és kitartásából. A „Vámbéry és a tudományosság” kérdésben pedig innen, az oktatás, még inkább a nevelés felől nézve nem az a lényeges, hogy tudományosan mennyire helytálló az ő munkásságának egy-egy részlete, ez maradjon meg a mindenkori tudomány(ok) „magánügye”; élete, céljai, erőfeszítései, áldozatos munkája azonban példaképpen állítható a tanulásban komoly célokat maguk elé tűző gyermekek számára. A világ piacára magyar tudást vivő Vámbéryé olyan örökség, melyet érdemes magunkkal vinni az Európa felé vezető úton.

Jegyzetek

¹ Hunfalvynak, az összehasonlító finnugor nyelvészet egyik úttörő művelőjének köszönhetően megismerkedett Reguly Antallal is, a finn-magyar rokonság első és nagy szószólójával (vö. *Küzdelmeim* 88–89). Reguly küldte el Vámbéryt Jerney Jánoshoz is, a magyarok őshazájának másik lelkes kutatójához (aki szintén könyvet írt a magyarok eredetéről).

² Hajdu Péter nyelvtörténész erről így ír: „egyféle előítélettel közelíti meg ezt a kérdést [...] Vámbéry Ármin és köre, akik a magyar-török nyelvrokonság bizonyításán fáradoztak. A Budenzcel vívott ún. ugor-török háború azonban számára kudarcra végződött s így Vámbéry – a tudományos párvíadaltan alulmaradván – annyit kénytelen volt élete alkonyán elis-

merni, hogy a magyar nyelv alapjaiban finnugor jellegű (noha a törökök szerepét a magyarság kialakulásában azért a továbbiakban is sorsdöntőbbnek vélte, mint ahogyan azt a mai etnogeneziskutatás tanítja).” (Hajdu 1981: 176)

³ Vö. *Küzdelmeim* 75–78.

⁴ *Küzdelmeim* 230–234. Egy újságírónak maga Jókai egy alkalommal azt nyilatkozta, hogy legkedvesebb olvasmányai közé tartozik – a Biblia és Shakespeare mellett – Vámbéry (vö. i. m. 231).

⁵ Vámbéry életéhez és munkásságához lásd pl. Vámos 2000, Ivanics 2001, Dobrovits 2001, Seres 2001, 2002.

⁶ Vö. *Küzdelmeim* 55.

⁷ A zsidóknak Magyarországon Vámbéry megszületésének idején még senki sem tette kötelességévé, hogy rendes anyakönyvet vezessenek, a hatóságok pedig beérték a községi előljáróság szűk adataival is; Vámbéry születésének évére nézve nincs tudomásunk hiteles feljegyzésekről. „Anyámtól nemegyszer hallottam, hogy nem sok idővel atyám halála előtt, valamikor József napján láttam meg a napvilágot, és mert atyám egyike volt az 1830-ban kitört nagy kolera utolsó áldozatainak, azt hiszem, nem tévedek, ha születésem évét 1831-re vagy 1832-re teszem.” (*Küzdelmeim*, 7–8) Maga Vámbéry később – megszokásból – 1832. március 19-ét tartotta számon születésnapjaként (vö. *Küzdelmeim*, 320).

⁸ Az Akadémia rendes tagjai közé csak Közép-Ázsiából való visszatérése tizenkettedik évében ajánlották

⁹ Amikor hivatalos bemutatkozáson járt az egyetem rektoránál, aki később püspök lett, az a következő megszólítással fogadta: „Ne higgye, hogy tájékozatlanok vagyunk kétes jelleméről. Tudjuk jól, hogy gyöngye lábon áll a keleti nyelvekkel, s hogy a tanszékre való hivatottsága nagyon kétséges. De nem akarunk ellene szegülni öfelsége parancsának, és ön csak e kényszerhelyzetnek köszönheti állását.” (*Küzdelmeim* 229)

¹⁰ Ezt mutatja például az is, hogy Vámbéry szülővárosában, Dunaszerdahelyen szép emléke van az 1944-ben koncentrációs táborba hurcolt zsidóknak, ill. 2002-ben a város önkormányzata a lakosság véleményének megkérdezésével a városközpont egyik terét Jehuda Aszádról, a város zsidó szülöttéről nevezte el.

¹¹ *1729 Felbár +1800 Buda. A *Kartigamot* a magyar irodalom első regényeként tartja számon az irodalomtudomány. (Szlovák fordításban is megjelent, Semian Mihály tollából.)

¹² *1739 Barót +1819 Vrt. Jezsuita, később világi pap és tanár, költő. 1799-ben, nyugállományba vonulása után egykori tanítványához, Pyber Benedekhez, régi barátjának és pártfogójának, P. Ferencnek, Komárom megye főjegyzője fiához költözött át Vrtre, s ott élte le öregsége utolsó húsz évét.

¹³ Benyovszky Rudolf édesapja Benyovszky Lajos, édesanyja Benyovszky Erzsébet, lánykori nevén Ocskay. Fiútestvére, Móric politikus, 1872 és 1936 között vármegyebíró. Iskoláit Pozsonyban, Budapesten és Kolozsvárott végezte. Apjától 1874-ben örökölte a nagylégi kastélyt. Államtudományi oklevelének megszerzése után a családi birtokon gazdálkodott. A 2. világháború idején, 1941-ben katona lett. Benyovszky Rudolf azonban nemcsak államjogász és gazda volt. Már gyermekkorában kifejlődött zenei hajlama. Tizenegy évesen egy a csallóközi árvízkárosultak javára Pozsonyban rendezett vármegyei hangversenyen szólóhegedűsként működött közre. Éveken át Hubay Jenő tanítványa volt Budapesten, akinek huszonöt éves jubileumi hangversenyén szintén közreműködött. Zeneszerzésben J. Thiard-Laforest Pozsonyban és Weiner Leó voltak tanítómesterei. Sok szerzeményét a pozsonyi rádió is bemutatta a „Magyar nóta” keretében. Behatóan tanulmányozta a híres olasz mesterhegedűket, és maga is számos hegedűt készített légi otthonában berendezett műhelyében. Főleg Stradivari modellje alapján saját kezűleg 24 hegedűt készített. Mindegyiket ellátta kézjegyével. Ma Szlovákiában négy hegedűjét tartják számon, ezek közül a legszebbik 1908-ban készült. Elefántcsonttal, gyöngyházzal és ornamentális rajzokkal van ékesítve. Mint műkedvelő festő, portrékat és tájképeket festett, ezenkívül könyvillusztrációkat is készített. Olajfestményeivel többször is bemutatkozott képkiallításokon Budapesten és Pozsonyban. *Szent Erzsébet legendája* c. képe megtekinthető a légi római katolikus templomban.

¹⁴ Jedlik Ányos volt az első magyar elektrotechnikus, bencés szerzetes és tudós fizikaprofesszor. Nyelvújítási próbálkozásai közé tartoznak a következő szakkifejezések: *villamdelejes forgony*, azaz *villanymotor*; *egysarki villamindító*, ma használatos latin néven *unipoláris generátor*.

Szakirodalom

- Bánó Attila 1996. *Régi magyar családok. Mai sorsok.* Gemini Könyvkiadó, Budapest.
- Csanda Sándor (főszerk.) 1981. *Magyar irodalmi hagyományok szlovákiai lexikona.* Madách Könyv- és Lapkiadó: Pozsony.
- Dobrovits Mihály 2001. Gondolatok Vámbéryről. Összeállította: Hodossy Gyula. *Vámbéry Antológia 2001.* Lilium Aurum: Dunaszerdahely. 56–63.
- Fodor Pál (szerk.) 1986. *Vámbéry Ármin emlékezete.* Keleti Értékezések 2. Körösi Csoma Társaság: Budapest.
- Hajdu Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései.* Nemzeti

Tankönyvkiadó: Budapest.

Ivanics Mária 2001. Vámbéry Ármin. Összeállította: Hodossy Gyula. *Vámbéry Antológia 2001*. Lilium Aurum: Dunaszerdahely. 88–97.

Jeszenszky Sándor 1993. Jedlik Ányos nyelvújító munkássága. *Nyr.* 117: 557–559.

Seres István 2001. A bujdosók sírjai Törökországban. Összeállította: Hodossy Gyula. *Vámbéry Antológia 2001*. Lilium Aurum: Dunaszerdahely. 149–160.

Seres István 2002. A bujdosók sírjai Törökországban. II. Összeállította: Hodossy Gyula. *Vámbéry Antológia 2002*. Lilium Aurum: Dunaszerdahely. 139–148.

Szénássy Zoltán 1987. *Új komáromi Olympos*. Komárom Megyei Tanács vb művelődési osztálya: Tatabánya.

Vámbéry Ármin 2000. *Dervisruhában Közép-Ázsián át*. Lilium Aurum: Dunaszerdahely.

Vámos Magda 2000. *Resid efendi*. (Vámbéry Ármin élete). Lilium Aurum: Dunaszerdahely.

Vámbéry Ármin 2001. *Küzdelmeim*. Lilium Aurum: Dunaszerdahely.

Dunaszerdahelyen, 2002. október 5-én

Udvarvölgyi Zsolt

TÜRKMENISZTÁN – VÁMBÉRY KORÁBAN ÉS MA

Előadásomban röviden fel szeretném vázolni Türkmenisztán történetének azon fontos korszakait, amelyek egyrészt Vámbéry tevékenységéhez köthetők, lévén Nemzetközi Vámbéry Konferenciának vagyunk a résztvevői, másrészt a mai állapotokat tükrözik, amelyek a napjaink világpolitikai eseményei iránt nyitott hallgatóság számára is érdeklődésre tarthatnak számot. Türkmenisztánnal – többek közt – azért is érdemes foglalkoznunk, mert a XIX. századi társadalmi-politikai berendezkedés sajátos továbbélésének vagyunk szemtanúi az országban, amely az 1991 óta tartó függetlenség bő egy évtizedében még a többi négy volt szovjet közép-ázsiai tagköztársaságtól (Kazahsztán, Kirgizisztán, Üzbegisztán és Tádzsikisztán) is némiképp eltérő irányzatot vett. A Vámbéry-kutatás hagyományos irányaitól eltérően jelen írásomban elsősorban a

máról, és azon belül is a türkmének mai vezetőjéről, Szaparmurat Nijazov elnökről fogok szót ejteni, aki ellen a kézirat elkészültének napjaiban, 2002. november 25-én kíséreltek meg merényletet a fővárosban, Asgabatban. Az ITAR-TASSZ hírügynökség szerint a Türkménbasi – ahogy a vezér önmagát nevezi és nevezteti – sértetlenül túlélte a merényletet, azonban ez az apró hír is azt bizonyítja, hogy koránt sincs minden rendben a türkmének országában.

TÜRKMENISZTÁN TÖRTÉNETE

Ahhoz, hogy Türkmenisztán történetébe betekinthessünk, alaposan vissza kell szaladnunk az időben, és Nagy Sándor hódításainál kezdenünk a rövid áttekintést. A Kr. e. 4. században Nagy Sándor hadserege legyőzte az Operzsa Birodalmat. 330-ban a győztes uralkodó Közép-Ázsia felé hatolt be, és a Murgab folyóhoz közel 330-ban Alexandria néven itt is várost alapított. A fontos kereskedelmi úton fekvő település később Merv (a jelenlegi Mari) városaként vált ismertté. Nagy Sándor halála után hadvezérei küzdelmet folytattak a birodalom ellenőrzéséért, de az óriási terület hamar részekre szakadt. A szkíták, az észak felől benyomuló nomád harcosok megalapították a Párthus Királyságot, mely a mai Irán és Türkmenisztán területén helyezkedett el. A pártusok állama a fénykorban kiterjeszkedett egészen az Indus folyóig. A pártusok birodalma a perzsa szaszanidák támadása nyomán Kr. u. 224-ben bukott meg. Ebben az időben különféle népek – például az alánok és a hunok – vándoroltak be Türkmenisztán területére. Habár a terület főként nomád pásztorokkal népesült be, a termékeny fo-

lyóvölgyekben földművesek is megtelepedtek, akik az Amu-darja folyó mentén gabonát, zöldséget, gyümölcsöt termesztettek, Merv és Nisa városok pedig a selyemhernyó-tenyésztés központjaivá váltak. A Kínát Bagdaddal összekötő forgalmas karavánutak szintén Merv városán keresztül haladtak, amelyen át számtalan kereskedő, ill. buddhista és zoroasztriánus hittérítő áramlott be a régióba.

A 7. század végétől kezdődő arab inváziók nyomán Közép-Ázsia az arabok fennhatósága alá került. Ezalatt az oguzok, akik a türkmének ősei, kelet felől vándoroltak be ugyanerre a területre, a Közel-Keletre és Kis-Ázsiába. Az arab hódítókkal az iszlám is gyökeret eresztett a térségben. Muszlimok lettek az oguzok, és számos egyéb nomád nép is. Ezek a nomád türk törzsek a 9. századtól kezdve vándoroltak az ázsiai sivatagokban, és a 11. századra az oguzok már az arabokat is meghátrálásra készítették Türkmenisztánból. 1040-ben az oguzok szeldzsuk törzse megalapította a Szeldzsuk Birodalmat, melynek a fővárosa Merv lett. Később a Szeldzsuk Birodalom kiterjedt Bagdad irányába is, míg más oguz népek átkeltek a Kaszpi-tengeren, és elfoglalták a mai Törökország és Azerbajdzsán területét. Az oguzok a szeldzsuk törökökkel egyesülve hozták létre az Oszmán Birodalmat. A Türkmenisztán mai területén maradt oguzok hamarosan keveredni kezdtek az itt élő, letelepedett népekkel, és azok az oguzok, akik a Kopet-Dag hegység északi részén éltek, fokozatosan türkménékként váltak ismertté. A 11–12. században a türkmén kultúra főbb központjai északon Híva, délen Merv voltak. Híva ellenőrizte az Amu-darja alsó völgyének városait és földbirtokait, míg Merv az Ázsia és Közel-Kelet közti fűszer- és selyemkereskedelem keresztül-

ja lett. A kereskedőváros mérhetetlenül gazdaggá vált az átmenő forgalom következtében. A Szel-dzsukok csodálatos mecseteket és palotákat építettek, de ezzel egy időben a módos kereskedők és földbirtokosok növekvő száma komoly kihívás elé állította a dinasztiát. 1157-ben a befolyásos földbirtokosok lázadása következtében a Szel-dzsuk Birodalom összeomlott. Híva urai átvették a hatalmat, de uralkodásuk meglehetősen rövidre sikeredett.

1221-ben Közép-Ázsiát – mind az idáig soha sem látott – szörnyű támadás érte: a mongol hódítás. A mongol harcosok Dzsingisz kán irányításával elfoglalták Hívát, és porrá égették Mervet. A kán elrendelte Merv lakosainak lemészárlását, és a türkmén földbirtokok és öntözőberendezések elpusztítását. Azok a türkmének, akik túléltek a tragédiát, visszavonultak észak felé a kazahsztáni síkságokra, ill. kelet felé a Kaszpi-tenger partjához. Dzsingisz kán halála után (1227) a mongolok elvesztették uralmukat a türkmén területek felett, s így apró, félig független státusban lévő államalakulatok képződtek, helyi nagybirtokosok vezetésével.

1370-ben Timur (Timurlenk), a mongolok új vezetője (Dzsingisz kán leszármazottja) ismét meghódította ezeket az államokat, és megalapította a Timurida Birodalmat. A birodalom a vezér halála (1405) után jelentősen meggyengült, és hamarosan szétesett. A mongolok inváziói a türkméneket kis csoportokra szakították szét, és a sivatag irányába kényszerítették őket. Később a mongolok visszavonultak Türkmenisztánból, és a türkmén törzsek a muszlim kánok fennhatósága alá kerültek, akik a Buharai és Hívai Kánságokat alapították. A kánok és a perzsa sahok közti rivalizálás Türkmenisztán számára a háborúk évszázadait eredményezte. A

perzsák, a kánságok harcosai, és maguk a türkmének elszánt küzdelmet folytattak a déli területeken elszórtan található, és ezért kulcsfontosságú oázisokért. A türkmén törzsek is harcban álltak egymással. A 14. századtól egészen a 17. századig Türkmenisztán folyamatosan hanyatlott. A háborúskodások elől menekülve sok türkmén a néptelen sivatagokban keresett menedéket a perzsa és az afgán határ mentén.

A 1700-as években, a szegénység és az izoláció évszázadai után a türkmének elkezdtek megreformálni népüket és főként kultúrájukat. Nagy költőjük, Mahdumkuli (Magtymguly) megalkotta a türkmén irodalmi nyelvet, és lerakta a türkmén hagyományokra épülő, de immáron modern kultúra alapjait. Keimir – Ker, a Tekke törzsből származó türkmén vezető pedig forradalmat robbantott ki a Türkmenisztán nagy részét ellenőrző perzsák ellen. A népi legendák és balladák mind a mai napig emlegetik a hős cselekedeteit. Ebben az időben az Orosz Birodalom is elkezdte megvetni a lábát a térségben. Nagy Péter orosz cár volt az első, aki expedíciót küldött a térségbe. A cár szándékai nyilvánvalóak voltak: utat kellett találni az orosz kereskedelem számára Dél-Ázsia és a Közel-Kelet felé. Az első kísérlet tragédiába torkollott, ugyanis a cár képviselőit Híva mellett 1716-ban meggyilkolták egy türkmén törzs harcosai. Oroszország ezek után több mint egy évszázadot várt, mielőtt újabb missziót küldött a régióba. Mindazonáltal a türkmén kereskedők és az Oroszország közti kereskedelem változatlan intenzitással folyt, és ezt nagymértékben elősegítette, mikor a Kaszpi-tenger mellett kikötő is épült Krasznovodszk néven.

1802-ben néhány türkmén törzs tagjai hivatalosan is orosz alattvalók lettek. A 19. század folya-

mán a türkmének számos alkalommal az oroszok segítségét kérték a kánságok és a perzsák elleni harcukhoz. Az oroszok viszont áruiknak új piacokat, gyapottermő, termékeny földeket és a Türkmenisztánban fellelhető természeti kincsekhez való hozzáférést követeltek. A terület meghódításának első lépéseként az oroszok fegyvereket és élelmiszert bocsátottak a türkmén lázadók rendelkezésére. A 19. század második felében Oroszország megkezdte a terület elfoglalását, 1863–1868 között az orosz expanzió során elfoglalták a Buharai és Hívai kánságot is. Türkmenisztán nyugati részének népei, amelyek a kánságoktól való függetlenedésért küzdöttek, szívesen csatlakoztak az Orosz Birodalomhoz. Vámbéry Ármin, a méltán világhírűvé vált orientalista és utazó ebben az időben tette meg páratlanul izgalmas és egyedülálló felfedezőútját a régióban (1861 végén volt Isztambulban, 1862 márciusában ért Perzsiába, 1863. március 28-án indult el Teheránból – Resid efendiként, áruhában – Közép-Ázsiába, 1864. április 6-án ért vissza Budapestre). Vámbéry több mint kilenc hónapig tartó útja során a türkmén sivatagon keresztül eljutott Buharába, Hívába és Szamarkandba.

Vámbéry útjáról, a térség korabeli állapotairól több kiváló írás is született az elmúlt évszázadban, a legjobb összefoglalást és elemzést a Vámbéry-kori Közép-Ázsiáról Dobrovits Mihály tollából olvashatjuk a 2000 1999. márciusi számában, „Vámbéryval 2000-ben” címmel. A szerző megállapítása szerint Vámbéry gyakorlatilag az utolsó volt, aki Közép-Ázsiát a maga gyarmatosítás előtti állapotában látta. A térség a 19. század közepére az iszlám világ legelmaradottabb területévé vált, és egyúttal a brit-indiai és orosz hatalmi vetélkedés el-

sőrangú célpontjává is. A három közép-ázsiai állam közül a Kokandi és Hívai kánság Anglia felé tekintett, míg Buhara az orosz orientációt követte. Buharában Naszrulláh emír (1827–1860) kegyetlen háborúk sorát vívta, és 1842-ben Kokand városát is elfoglalta; míg Híva 1839–1840-ben formálisan is Oroszország protektorátusa lett. A három állam politikai stabilitását számos tényező kikezdte: egyrészt a belső instabilitás, másrészt a letelepedettek és a nomádok közti etnikai konfliktusok. Buharában 1842-ben a kegyetlen emír kivégeztette a britek szolgálatában álló Stoddartot és Connollyt. A feszült helyzetet csak fokozta, hogy a krími háború után kialakult új hatalmi helyzet a térségben is felértékelte az Oszmán Birodalom szerepét. A szerző helyesen mutat rá írásában arra a tényre, hogy Közép-Ázsiában a 19. század folyamára legitimációs vákuum alakult ki. A Dzsingiszidák ugyanis kihaltak, és a közép-ázsiai uralkodóházak elfogadták az Oszmán-ház elméleti primátusát. De a külső és belső szuverenitás lényegében csorbíthatatlan maradt. A térség etnikumáról szólva megállapítható, hogy megmaradtak az elsődleges etnikai keretek, a nomád eredetű törzsi rendszer, a változatos és amorf etnikai nómenklatúra. Az etnikai keveredés következtében bonyolult erősrend, éles presztizsharc alakult ki. A térség politikai felosztása nem esett egybe az etnikai viszonyokkal; mindhárom kánságot megosztották a részben a nomád-letelepült viszályban gyökeredző, de tisztán azokkal nem magyarázható etnikai szembenállások. Hívában üzbég–türkmén, Buharában üzbég–tádzsik, míg Kokandban szárt (letelepedett üzbég)–kirgiz ellentétek osztották meg a kedélyeket. Vámbéry érdeme – többek közt – az volt, hogy ebben az óriási káosz-

ban felismerte a rend alapjait. Továbbá ő ismertette meg az európai közvéleményt három alapvető fontosságú keleti művel, köztük Mahdumkuli *Dívánjával*. Ennek nyomán a türkmén tudományos közélet mind a mai napig a nép első tudományos felfedezőjeként tiszteli Vámbéryt, és nyomában elismeréssel tekint a magyar tudományosságra.

Vámbéry útját követően kisvártatva gyászos idők köszöntöttek be a türkménekre. A Kaszpi-tenger keleti partvidékét 1869-re foglalták el a cári csapatok. A türkmének egy része ugyan elfogadta az orosz fennhatóságot, a déli és keleti területeken élő törzsek azonban keményen ellenálltak az orosz hódítóknak. 1879-ben az Asgabat melletti első göktepei csatában meghátrálásra kényszerítették a nagy orosz haderőt. Öt évvel később Szkoblev tábornok csapatai a rendkívül véres második göktepei ütközetben megsemmisítő vereséget mértek a türkménekre, és ezt követően orosz kézre került a mai Asgabat térsége is. 1885-re az orosz csapatok már a Pamír hegyláncaira is felküzdötték magukat, ahonnan vágyakozva nézhettek India felé. Ekkoriban foglalták el Merv városát, és az összes türkmén törzs is addigra fogadta el a cár atyuska fennhatóságát. Az orosz uralommal kezdetét vette a transzkaszi vasútvonal építése, amely Krasznovodszkot, Mervet (Marit) és a keleti kereskedelmi központokat kötötte össze, megteremtve ezzel a régió gazdasági fejlődésének körülményeit. 1890 és 1917 között Türkmenisztán az ún. Orosz Turkesztán része volt. A tartománynak, amelynek keretein belül Közép-Ázsia muszlim népei – a kazakok, az üzbégek, a kirgizek, a tádzsikok, és a türkmének – éltek, óriási geostratégiai és gazdasági jelentősége volt. A mintegy 7,7 milliós lakosságú terület a gyapot, az

ásványkincsek, a virágzó kereskedelem miatt különösen fontos volt Szentpétervár számára. A muszlim lakosság döntő többsége szegénységben és írástudatlanul élt. A cári hatóság ekkor még nem tett kísérletet az eloroszosításukra, de a hagyományos jog-és intézményrendszert betiltották, a rendet az itt állomásozó hadsereg segítségével szigorúan fenn tartották. A türkmének a tartományon belül alacsony státust élveztek, földjeiket katonai területként használták. A hatalom által történő negligálásuk oda vezetett, hogy a türkméneknek sikerült jóformán teljesen megőrizniük kultúrájukat, nyelvüket és nomád életstílusukat.

A 20. század elején a cári uralommal való elégedetlenségi hullám söpört végig a térségen. Ezzel egy időben kitört az első világháború (1914–1918), amely végül is 1917-ben a cári Oroszország totális bukását eredményezte. Közép-Ázsia is forrongott már javában, a népek szülőföldjüket kívánták visszahódítani elnyomóiktól. 1916-ban kemény felkelés tört ki Dzsunaid kán vezetésével, amely következtében sikerrel ki is űzték az oroszokat Hívából. A türkmének megalakították nemzeti kormányukat, amely 1918-ig tudott talpon maradni. 1917 októberében a Vlagyimir Iljics Lenin vezette kommunista bolsevikok megdöntötték a cári rendszert, és Asgabatban is a vörösök vették át a hatalmat 1918 nyarán. Erre válaszul a Dzsunaid kánhoz és a cárhoz hű fehér csapatok egyesültek, hogy kiűzzék a kommunistákat a térségből. A brit csapatok hathatós támogatásával 1919 júliusában kikiáltották Transzkaszpia néven független államukat. 1920-ban kivonták a brit intervenciós csapatokat az országból, és az év őszére a Vörös Hadsereg két irányból is – Taskent és Buhara felől – előre nyomult, majd fokozatosan elfoglalta Türkmenisz-

tánt. A kommunisták lassacskán helyi szinten is átvették a hatalmat.

1922-ben megalapították a Szovjetuniót, teljes nevén a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségét. Rá két évre, 1924-ben alakult meg a Türkmen Szovjet Szocialista Köztársaság, amely a Szovjetunió teljes jogú tagjává vált. A sztálini terror évei a húszas évek második és a harmincas évek első felében mélyreható, átfogó és kegyetlen változásokat hoztak a közép-ázsiai tagköztársaságokban is (pl.: a magántulajdon elkobása, az ellenzéki hangok brutális elfojtása, vallásüldözés). A kommunista uralom ellen egységesen lázadtak fel a türkmének, és 1927-ben a szovjetek a köztársaság egy része feletti hatalmukat is elvesztették, ahol a nemzeti ellenállási mozgalom, az ún. Türkmen Szabadság tevékenykedett. 1932-re sikerült ismét helyreállítani a rendet a Türkmen SZSZK-ban, és ezután Sztálin a türkmén kommunista vezetők ezreit végeztette ki – köztük az elnököt és a miniszterelnököt –, akiket a nacionalisták segítségével vádolt. A harmincas évek vérengzését követően a kommunista rezsim Ashabadban is tökéletesen engedelmessé vált Moszkvával szemben. A második világháború szörnyű éveiben (1939–1945) a Szovjetunió mérhetetlen károkat szenvedett el a németek és szövetségeseik támadását követően. A háború után – okulva a szétbombázott ukrainai és oroszországi ipari létesítményekből, gyárakból – a Szovjetunió közép-ázsiai beruházásokba fogott. Az új gyárak vonzották az orosz és ukrán munkásokat, akik bevándoroltak a tagköztársaságokba, alaposan felborítva ezzel az etnikai viszonyokat. Így történt ez Türkmenisztánban is, ahol a lakosság aránya az 1960-as évekre a következőképpen alakult: 60,9% türkmén,

8,3 % üzbég, 4,6% kazah, 2% tatár, 17,3% orosz (!), 1,4% ukrán és 1,3% örmény. A türkmének többsége mindazonáltal falvakban élő, ill. nomád maradt. A beáramló gyári munkások nagy száma ellenére Türkmenisztán maradt a Szovjetunió legelzártabb tagköztársasága. A külföldieknek, de még a szovjet állampolgároknak is tilos volt a legtöbb térségbe beutaznia, és a TSZSZK kormánya sem engedte meg a türkméneknek, hogy elhagyják a köztársaságot. A köztársaság elszigeteltségének dacára a gazdasági fejlődés folytatódott a térségben. Új öntözőberendezésekkel a folyókból nyertek vizet a kolhozok birtokai részére, ahol a hagyományos gyapot mellett a zöldség- és gyümölcsstermesztés vált meghatározóvá. A hetvenes évek folyamán a kormány fokozta az energiahordozók (kőolaj és földgáz) kitermelését is.

1982-ben meghalt Leonyid Brezsnyev, a Szovjetunió Kommunista Pártjának vezetője, a Szovjetunió feje, és egy hároméves átmeneti időszak után (Jurij Andropov és Konsztantyin Csernyenko főtitkársága) egy fiatalabb reformpolitikus, Mihail Gorbacsov lett az ország új irányítója (1985). Az általa bevezetett alapvető reformfolyamat két fő tartóoszlopa az ún. peresztrojka (átalakítás) és glasznoszty (nyíltság) elve és gyakorlata volt. A Birodalom kisvártatva minden ízében recsegni-ropogni kezdett, az eddig szőnyeg alá söpört nemzeti-etnikai törekvések újból erőre kaptak, a pislákoló konfliktusok sajnos néhol teljesen lángra lobbantak (Baltikum, Kaukázus, Közép-Ázsia stb.). Így történt ez a távoli és izolált Türkmenisztánban is, ahol a türkmén kommunista vezetés túl lassúnak bizonyult, és nem vette át a gorbacsovi reformtörekvéseket. Annamurad Hodzsamuradov első titkár, bár lojális maradt Moszkvá-

hoz, sohasem fogadta el Gorbacsov politikáját. A nyolcvanas évek végén számos tagköztársaság ki nyilvánította, hogy függetlenedni akar Moszkvától. 1990-ben a Türkmen Szovjet Szocialista Köztársaság is deklarálta, hogy a türkmen politika és gazdaság irányításában nagyobb és önállóbb szerepre törekszik. Az események kulcsfigurája ekkor már a minisztertanács elnöke, a párt új első titkára, Szaparmurat Nijazov volt. Az ő nevéhez fűződik, hogy végül is 1991. október 27-én kikiáltották Türkmenisztán függetlenségét és elszakadását a Szovjetuniótól.

SZAPARMURAT NIJAZOV, A TÜRME NBASI

Türkmenisztán világhírű elnökét, a nép jótevőjét Szaparmurat Nijazovnak hívják. 1940. február 19-én született Ashabadban, munkáscsaládban. Édesapja a második világháborúban esett el, míg anyját és testvéreit az 1948-as ashabadi földrengés alatt vesztette el. Kezdetben árvaházban nevelkedett, majd távoli rokonok vették gondozásba. Nijazov a Leningrádi Műszaki Egyetemen végzett 1966-ban villamosmérnökként, majd a szülővárosához közeli Bezmejinszkaja Erőműben kezdett dolgozni. 1962-ben belépett a kommunista pártba, majd innentől kezdve több mint húszéves kemény karrierépítés következett, amelynek eredményeként 1985-ben Türkmenisztán Minisztertanácsának elnökévé jelölték. Kisvártatva – az új idők szellemének megfelelően (fiatalítás, reformerek előtérbe kerülése) – megszerezte a Türkmen Kommunista Párt Központi Bizottságának (TKP KB) első titkári posztját is. Ezzel Nijazov vitathatatlanul az első számú vezetője lett népének, azonban ezt fokozta még azzal is, hogy 1990. ja-

nuár 13-án a Legfelsőbb Szovjet elnökévé is megválasztották. Ezt követően már mindenki tudta egész Közép-Ázsia-szerte, hogy nem hétköznapi szárnyalás vette kezdetét.

1990. október 27-én a vezért a Türkmen SZSZK első elnökévé választották, vezetésével kiáltotta ki az ország a függetlenségét 1991-ben. A független államban rendezett második elnökválasztást 1991. június 21-én tartották, ahol Nijazovot ismételten megerősítették pozíciójában, és emellett miniszterelnöke is lett kormányának, valamint a Türkmen Demokratikus Párt elnöke. Nijazov sikeréhez hozzájárult – többek közt – az az erőfeszítés, mely során sikerült stabilizálni az ország gazdaságát. A hivatalos életrajz szerint az elnök megteremtette országa nemzetközi presztízst, és népe jólétéért is számtalan áldozatot hozott. Ezt alátámasztandóan egyik első elnöki rendeletében a víz, a gáz és a villanyáram ingyenes használatáról rendelkezett a türkmének számára. A Türkmenek Világszövetségének alapító elnökeként hivatalosan viseli a Türkmenbasi címet, mint a világon élő összes türkmén vezetője. Nijazov – számtalan egyéb címe mellett, melyről később még lesz szó – a Mahdumkuli Nemzetközi Díj büszke birtokosa, amelyet a nagy nemzeti költő céljának eléréseért kapott: a független Türkmenisztán megteremtéséért. Nijazov nős, két gyermeke van, és szabadidejében élénken érdeklődik a költészet, a filozófia, a történelem és a zene iránt. A vezér szokatlan tettei a magyarországi média figyelmét is időről időre felkeltik.

Az alábbiakban röviden összefoglalom a legfontosabb és legjellemzőbb stílusjegyeit a Türkmenbasi politikájának és személyiségének. Nijazov, akit sokan „kommunista kalifaként” is emlegetnek, ideológ-

gialag a teljes eklektikusság útját járja. Benne egyaránt keveredik az ősi nomád türk hagyomány, az iszlám vallásosság, a kommunizmus sztálini gyakorlata és nem utolsósorban a török Kemál Atatürknek, „minden törökök atyjának” példája. Pragmatikus politikus, aki a „cél szentesíti az eszközt” elve mellett haladva, ideológiai útvesztőkkel nem törődve végzi a dolgát. Szemtanúk szerint a főváros, Asgabat főterén az egykori Lenin-szobor helyén ma a Türkmenbasi aranyozott, forgó talapzatú szobra díszleg, és maga a főter is róla van elnevezve. A városközpont másik ékessége a húszemeletes „Semlegesség Tornya,” amelyet szintén ő avatott fel. A forrást részben a szaúdi kormány biztosította a muszlimságát immáron demonstratívan vállaló vezérnek, aki az 1990-es évek közepén még Mekkába is elzarándokolt. A gyanakvó despotikus vezér rajta tartja a kezét az ország főbb bevételi forrásain, csakis rajta keresztül lehet a külföldi cégeknek koncessziós szerződéseket kötni a természeti kincsek kiaknázására. Mélységes egoizmusának percről percre nyomára bukkanhat a Türkmenisztánba látogató idegen: az ő képmása virít a bankjegyeken, a bélyegeken, a házak falán lévő óriásposztereken, és a városok főterein is sokszor az ő szobra a fő attrakció. Nevét viseli óra, parfüm, joghurt, olajfinomító, egy meteorit, számos vállalat és középület. Nijazov a Mahdumkuli-díj mellett 52 hivatalos címmel büszkélkedhet: ő például Türkmenisztán háromszoros Hőse, a Munka Hőse, az asgabati Mahdumkuli Egyetem díszdoktora. Legutolsó kitüntetése a genfi Szellemi Tulajdon Világszervezete Aranyérmének Lovagja, amelyet a nemzeti tudomány fejlesztéséért, a tudósok közti kapcsolat kiépítéséért és a tehetséges művészek pártolá-

sáért ítélték neki oda. Természetesen a vezér útmutatásait követve épült fel a Türkmenbasiról elnevezett új nemzetközi repülőtér is a fővárosban, mint-hogy az is köztudott, hogy a művészetpártoló „Maecenas” gyakran 10 000 dollárral is megjutalmazza a róla szóló dalok, versek alkotóit. A televízióban meg nagy sikerrel vetítették a „Türkmenbasi, az én vezérem” c. 19 részes sorozatot, ill. a „Türkmenbasi, az oltalmazó” c. szappanoperát. Az már csak egy véletlen műve lehet, hogy a Türkmenbasi éppen Türkmenbasiban, ebben a Kaszpi-tenger melletti nagyvárosban nyaralt, mikor a genfi kitüntetés hírét megkapta...

2002 augusztusa Nijazov elnök életében mindenképpen csúcspontot jelent: a vezér ekkor publikálta első verseskötetét! A Szerdár (azaz Vezér) *Áldassék a népem* c. műve garantált bestsellerré vált, az első kiváltságos olvasók maguk a miniszterek és a törvényhozás tagjai voltak, akiknek maga a szerző olvasott fel verseiből. Az elnök eddig csak prózában volt verhetetlen, *Ruhnáma* c. könyve néhány éve jelent meg, és hamar a türkmének „lelki alkotmányává” vált. Az sem elhanyagolható tényező, hogy az iskolákban kötelező olvasmányként olvastatják a nebulókkal a becses művet. A verseskötet, amely a hírek szerint még ennél is fajsúlyosabb, sajnos világnyelveken egyelőre nem hozzáférhető, a fejezetcímek azonban önmagukért beszélnek: „Az én Türkmenisztánom”, „Fiatalkori versek”, „A türkmének sorsa, az én sorsom”, „Mama”, „Fehér gabona”. Az augusztusi hónap során a Szerdár házatájáról érkező hírek – a nagy ünneplésen kívül – azt is közölték, hogy a törvényhozás, az eddigi gyakorlattól eltérően, élete végéig tartó elnökséget szavazott meg a Nijazovnak. Az elnökválasztás

egyébként még a közép-ázsiai viszonyok közt is unikális módon zajlik a köztársaságban. 1994-ben, az első ciklus lejártá előtt egy évvel népszavazáson döntöttek a türkmének arról, hogy a Vezér 2002-ig maradhat hivatalban. 2000-ben azonban úgy döntött a Népi Gyűlés, hogy Nijazov életfogytig lehet az ország első embere. Ezt a határozatot ismételték meg 2002 nyarán, amit a vezér köszönettel el is fogadott, azonban meglebegtette abbéli szándékát, hogy 2008 körül esetleg kiírja majd ismételten az elnökválasztást. A siker ügysem maradna el, az eddigi arányokból kiindulva a Türkménbasi az egyedi legális párt élén állva 99,9 százalékos győzelmet aratna. Végül, de nem utolsósorban 2002 augusztusában a népi gyűlés elfogadta az elnök nap-tárreform kezdeményezését. Ennek fényében átnevezték a hónapokat, és így az év első hónapja „Türkménbasi”, a negyedik az elnök édesanyjának neve után: „Gurbanszultán”, a szeptember az első kötete után „Ruhnáma”, míg a december „Bitaraplik” lett, amely az ország státusát, a semlegességet jelenti. Az elnök ezen az emlékezetes ülésen demonstrálta a népjólét iránti elkötelezettségét is, egy rendelettel a duplájára emelte a fizetéseket. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a türkmének a közép-ázsiai viszonylatokhoz képest jobban élnek, ezért feltétlen támogatói Nijazov politikájának, és elutasítják a külföldi kritikus hangokat.

A TÜRKMÉN GAZDASÁG A 21. SZÁZAD ELEJÉN

Az IMF az ország GDP növekedését 17 százalékra értékelte (!), s ezzel a türkmének megelőzték Kínát és Dél-Koreát is. A kiváló eredményt az or-

szág a földgázszállítások megújulásának, az elért gazdasági stabilitásnak, a kedvező befektetési légkörnek köszönheti. Az ipari termelés 29%-kal, a földgázkitermelés 2,2-szeresése, a könnyűipar 15%, a kőolajbányászat 13%-kal növekedett. A földgáztermelés az előző évhez viszonyítva megkétszereződött, és elérte a 47 milliárd köbmétert. Ezt a földgáz eladhatósága tette lehetővé: 1999-ben mindössze 8,5 milliárd köbméter földgáz mehetett exportra, 2000-ben csak a FÁK-országokba 30 milliárd köbmétert szállítottak. Az állami vállalatok részesedése az iparon belül 68%-os, a külpiacon értékesített áruk 70%-át ők állítják elő. Elnöki rendelettel Könnyűipari Fejlesztési Alapot hozta létre a textilipar fejlesztéséhez szükséges pénzügyi bázis megteremtésére. Az alapot irányító testület ellenőrzi a textilipar külkereskedelmét, a külföldi cégek részvételével megvalósuló beruházásokat és a külföldi forrásokból származó pénzek felhasználását.

A mezőgazdasági termelés növekedése 2000-ben 18%-os volt, a termékek 73%-át magángazdaságok adták. A beruházások döntő hányada (78%) a termelő ágazatokban valósult meg, a könnyűipar részesedése 25,6%-ot tett ki. Folytatódott Türkménbasiban a kőolaj-feldolgozó kombinát nagyszabású rekonstrukciója. A beruházásokhoz szükséges pénzeszközök döntő hányada a vállalatok és szervezetek forrásaiból származott, a központi költségvetés és a közvetlen külföldi beruházások egyaránt 18%-ot tettek ki. A külkereskedelmi forgalom 2000. január-november között 1,6-szeresére nőtt 1999-hez képest, az export értéke 2,260 M USD, az importé 1,584 M USD volt. A földgáz exportja háromszorosára, a kőolajé 1,9-szeresére, a kőolajtermékeké 2,7-szeresére, a textil-

ipari termékeké 1,5-szeresére, a pamutszöveteké 1,4-szeresére nőtt. Az export áruszerkezete a következő: földgáz 49%, kőolajtermékek 21%, kőolaj 11%, pamut 8%, textilipari termékek 6%, egyéb 5%. Az import szerkezete: technológiai berendezések 35%, nyersanyagok, alapanyagok 19%, földi szállítójárművek 9%, nem élelmezési célú fogyasztási termékek 21%, élelmszer, ital 11%, egyéb 5%. A fentiekben részletesen felvázolt gazdasági adatok alátámasztják azokat a megállapításokat, mely szerint a türkmének – a vezérük által biztosított relatív jólét okán – tolerálják az antidemokratikus, autoriter társadalmi berendezkedést, és a Türkmenbasi hatalmát komoly veszély egyelőre nem fenyegeti.

UTÓSZÓ

Türkmenisztán hosszú és viharos történelmének csak főbb sarkpontjait lehetett ezen keretek között felvázolni. Írásomban igyekeztem a lényeges momentumokra szorítkozni, ill. a jelenlegi rendszer extremizmusára rámutatni. Befejezésképpen – bizonyítandóan, hogy a felszín alatt más dolgok is történnek a Türkmenbasi országában, ill. hogy a bevezetőben említett merényletkísérlet sem lehetett szeparált jelenség – egy pár sorban felidézem az amerikai Szabad Európa Rádió/Szabadság Rádió (Radio Free Europe/Radio Liberty) Türkmenisztánról szóló híreinek, kommentárjainak legérdekesebb részeit. 1999. december 23-án amerikai kongresszusi képviselők tiltakoztak a vallásszabadság türkmenisztáni megsértése miatt. A nyilatkozat szerint a türkmén hatóságok baptista templomot romboltak le és papokat tartóztattak le, de hasonló sorsra jutott az asgabati adventista templom is, és egy Krisna-hí-

vő hely is. Az EBESZ szintén ekkoriban adott hangot kétségeinek a választások tisztaságát illetően, kritizálva az ellenőrizhetetlenséget, a pluralizmus hiányát. Szinte az összes Türkmenisztánról szóló híradás, jelentés vezető helyen teszi szóvá az emberi jogok sorozatos megsértését, az ellenzékkal szembeni kíméletlen fellépést, az intoleráns légkört. Az egyik legnagyobb port felvert ügy a politikai okok miatt fogva tartott Hoszthali Garajev rejtélyes halála miatt keletkezett. A zárkájában felakasztva talált Garajev, a volt türkmén külügyminiszter Avdi Kulijevnek, Nijazov fő vetélytársának volt munkatársa. Míg az ex-külügyminiszternek sikerült elhagynia az országot 1994-ben, addig Garajevnek nem volt ilyen szerencséje, és letartóztatták. 12 évre ítélték, de nem élte túl a munkatárbort. 2000. január 5-én pedig a rendszer egyik közellenségének számító Nurbedi Nurmammedovot tartóztatták le a hatóságok. A veterán ellenzékinak, aki már a szovjet időkben is illegálisan szervezkedett, számtalanszor meggyűlt a baja a hatóságokkal, így sorsát Nijazov alatt sem kerülhette el. A kiragadott példák is azt bizonyítják, hogy Türkmenisztán demokratizálódása érdekében a nemzetközi közösségnek még számtalanszor és effektíven nyomást kell gyakorolnia a Föld egyik utolsó despotájára, Szaparmurat Nijazovra.

Bereck Zsuzsanna

VÁMBÉRY-BIBLIOGRÁFIA

Vámbéry Ármin sokoldalú egyéniség volt, aki tudósi működésén kívül politikai és publicisztikai tevékenységet folytatott. Életpályájának összefoglaló értékelése, minden működési körét felölelő monografikus feldolgozása máig nem készült el. Az egyik legteljesebb eddig ismert könyvészetet Hazai György készítette el 1963-ban, mely Vámbéry 227 művét adja meg, s a róla szóló irodalom 31 tételét. A budapesti Kőrösi Csoma Társaság által 1986-ban kiadott bibliográfia már 296 tételt ismertet, a róla szóló irodalomnak pedig 83 tételét. Nem célom a Vámbéry-bibliográfiák felsorolása, viszont tényként kell elfogadnunk, hogy egyik bibliográfia sem teljes. Vámbéry publicisztikája, levelezései, politikai tevékenysége megismeréséhez a korabeli idegen nyelvű sajtó sok-sok évfolyamát kell még átnézni, feldolgozni. A róla szóló cikkek, tanulmányok pedig folyamatos feltárást igényelnek.

Vámbéry Ármin Dunaszerdahelyt tekintette szülővárosának, itt élte gyermekéveit. A Csallóközi Könyvtár 1983-ban készített személyi bibliográfiával állított emléket a híres utazónak, nyelvésznek. A

bibliográfia összeállításánál felhasználtuk az összes számunkra hozzáférhető forrásanyagot – saját könyvtármányunkat, a pozsonyi Egyetemi Könyvtár és a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtár anyagát, lexikonokat, bibliográfiákat, életrajzi regényeket, helytörténeti adattárat stb. Bibliográfiánk a tudós életét és munkásságát próbálja végigkísérni, tartalmazza Vámbéry Ármin életrajzát, önálló műként megjelent írásait (72 tétel), periodikumokban közzétett cikkeit, tanulmányait (33 tétel), társszerzőként jegyzett írásait (5 tétel), a róla szóló önálló művek jegyzékét (13 tétel), periodikumokban megjelent, róla szóló cikkeket (13 tétel) és a több kiadást megért és több nyelven megjelent munkáit (62 tétel). A 198 tétel besorolásánál betűrendet alkalmaztunk, a tételek számozva vannak, így a mutatók segítségével könnyen visszakereshetők. A névmutató betűrendben sorolja fel a szerzőket, az időrendi mutató az egyes írások kronologikus sorrendjéről ad összefoglaló képet. A bibliográfia nem a teljesség igényével készült, ugyanis könyvtárunk lehetőségei eléggé szűkre szabtak voltak, így csak a számunkra elérhető forrásokra támaszkodhattunk. További hiányossága, hogy nem tünteti fel a dokumentumok helyét. Mindenképpen szükség lenne a folyamatos kutatásra és a bibliográfia kiegészítésére, feltöltésére. Az új technikai eszközök megjelenése napjainkban szüntelenül korrigálja a könyvtárhasználat módját, s a hangsúly mindinkább a komplex formákra helyeződik át. Ennek tudatában kell az 1983 előtti időszakot újrakutatni (az időközben bővülő lehetőségek miatt is) és az elmúlt húsz esztendő könyvtermését, sajtóbibliográfiáját feldolgozni. Egy ilyen bibliográfia összeállítása nem lehet csupán könyvtártudo-

mányi belügy. Szerencsésebb, ha az egyes tudományos intézmények, szakmai csoportok határozzák meg a feldolgozás szempontjait. Vámbéry esetében nyelvészek, történészek, Kelet-kutatók, levéltárosok stb., akik a bibliográfia tárgyát képező szakterület avatott szakemberei.

A digitális forradalom következtében változnak a könyvtári formák, változik az információtechnológia, változnak a dokumentumok gyarapításának és felhasználásának a módszerei. A Csallóközi Könyvtár és a Kőrösi Csoma Társaság által készített Vámbéry-bibliográfia „ötvözete” és digitalizált változata megtalálható a Vámbéry Polgári Társulás weboldalain. Ugy gondolom, élni kell a modern technika által megteremtett lehetőségekkel, s kihasználni azokat. Egy teljes körű Vámbéry-bibliográfia tervezetet lehetne meghirdetni a világhálón, ahol kutatók, könyvtárosok közzétehetnék kutatási eredményeiket, újonnan szerzett információikat. Nyilvánvalóan új, forrásértékű dokumentumok kerülnek elő, s hozzáértő, megfelelő rendszerezés után összeállítható egy új, minden igényt kielégítő Vámbéry-bibliográfia, s legvégül az összes Vámbéry-bibliográfia ismeretében elkészülhetne a Vámbéry-bibliográfiák bibliográfiája.

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
Dobrovits Mihály VÁMBÉRY TUDÓSI PÁLYÁJÁRÓL	9
Dr. Zsigmond Tibor DUNASZERDAHÉLY VÁMBÉRY ÁRMIN KORÁBAN	21
Erdélyi István UTAZÓINK-KUTATÓINK OROSZORSZÁG 19. SZÁZADI TERÜLETEIN	43
Keller László A NEMZETKÖZI TURKOLÓGIA A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN	54
Ilja Zajcev MURAD RAMZI ÉS VÁMBÉRY ÁRMIN	63
Seres István VÁMBÉRY ÁRMIN KÖZÉP-ÁZSIAI UTAZÁSA A BUDENZ JÓZSEFHEZ ÍROTT LEVELEI TÜRKÉBEN	74
Csirkés Ferenc VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS AZ IRÁNI POLITIKA	105
Lágler Péter A CÉL A KÜZDÉS MAGA?	132
Kende Tamás OROSZORSZÁG KELETEN	199
Simon Szabolcs REGIONALIZMUS ÉS ISKOLA	210
Udvarvölgyi Zsolt TÜRKMENISZTÁN-VÁMBÉRY KORÁBAN ÉS MA	223
Bereck Zsuzsanna VÁMBÉRY-BIBLIOGRÁFIA	242

A megtalált örökség

Első kiadás

Felelős kiadó: Hodossy Gyula

Felelős szerkesztő: Kulcsár Ferenc

Borító: Szabó Anikó

Nyomdai előkészítés: Lilium Aurum

Nyomta: PELIKÁN spol. s r. o., Dunajská Streda

Kiadta: Lilium Aurum,

Dunaszerdahely–Dunajská Streda, 2002

ISBN 80-8062-155-1

A hagyományteremtés reményében bocsátjuk útjára a Vámbéry-tanulmányok első kötetét, amely a tavalyi év október 5–6-án Dunaszerdahelyen rendezett első Vámbéry-konferencia anyagára épül. Azt reméljük, hogy Vámbéry Ármin hagyatéka több szempontból is hazatalálhat. Hazatalálhat a szó legszűkebb értelmében, abba a városba, amelyet ő mindig a maga szűkebb pátriájának vallott. Hazatalálhat a szó tágabb értelmében is, a magyar művelődés világába. Abba a világba, amelybe ő mindig tartozni akart, s amely hosszú ideig legszívesebben a csodabogarak világába sorolta a tudós utazót és munkásságát. E hazatalálás első lépése a mű feltámasztása.

172,- SK

ISBN: 80-8062-155-1

9 788080 621551